

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

*Факултет
по класически и нови филологии*

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

*Faculty of Classical
and Modern Philology*

Том/Volume 112

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2019 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р ДИМИТЪР ВЕСЕЛИНОВ (главен редактор),
проф. д-р ВИОЛЕТА ГЕРДЖИКОВА, проф. д-р ВЛАДИМИР ТРЕНДАФИЛОВ,
доц. д-р АЛЕКСАНДРА БАГАШЕВА, доц. д-р ГАЛИНА ПАВЛОВА,
доц. д-р ДОНКА МАНГАЧЕВА, доц. д-р МИЛЕНА ЙОРДАНОВА (секретар)

Редактор КАТЯ ПЕЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Весела Генова. МЕТАМОРФОЗИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ФИКЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПРАКТИКИ: ТРИ СРЕДНОВЕКОВНИ ПРЕНАПИСВАНИЯ НА ОВИДИЕВИЯ ЕПИЗОД „ПРОКНА“</i>	5
<i>Ivaylo Burov. PHONETIQUE ET PHONOLOGIE: HISTOIRE D'UNE RUPTURE</i>	48
<i>Петър Роголски. МЯСТОТО НА ПРЕДЛОГА В ТЕОРИЯТА НА АНТИЧНИТЕ ЛАТИНСКИ ГРАМАТИЦИ</i>	111
<i>Andrei Stoevsky. STATUS AND USES OF EDIN 'ONE' IN CONTEMPORARY BULGARIAN</i>	177
<i>Иля Златанов, Палмира Лезурска. ВЪНШНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК</i>	220

CONTENTS

<i>Vessela Genova</i> . METAMORPHOSES OF LITERARY FICTION IN MEDIEVAL INTERTEXTUALITY PRACTICES: THREE MEDIEVAL REWRITINGS OF OVID'S EPISODE PROCNE	5
<i>Ivaylo Burov</i> . PHONETICS AND PHONOLOGY: A STORY OF A BREAKUP	48
<i>Petar Rogalski</i> . THE PLACE OF THE PREPOSITION IN THE THEORY OF ANCIENT LATIN GRAMMARIANS	111
<i>Andrei Stoevsky</i> . STATUS AND USES OF EDIN 'ONE' IN CONTEMPORARY BULGARIAN	177
<i>Ilya Zlatanov, Palmira Legurska</i> . EXTERNAL HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE	220

МЕТАМОРФОЗИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ФИКЦИЯ
В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПРАКТИКИ:
ТРИ СРЕДНОВЕКОВНИ ПРЕНАПИСВАНИЯ
НА ОВИДИЕВИЯ ЕПИЗОД „ПРОКНА“

ВЕСЕЛА ГЕНОВА

Катедра „Романистика“

Весела Генова. МЕТАМОРФОЗИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ФИКЦИЯ В
СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПРАКТИКИ: ТРИ СРЕДНОВЕКОВНИ
ПРЕНАПИСВАНИЯ НА ОВИДИЕВИЯ ЕПИЗОД „ПРОКНА“

Студията изследва съпоставително в полето на средновековната интертекстуалност три средновековни пренаписвания на Овидиевия епизод *Прокна (Метаморфози)*. След въведение в теоретичната основа на това изследване и изясняване на понятията за интертекстуалност и нейните специфики в средновековната литература, анализът се спира последователно на Кретиен дьо Троа, Джон Гауър и Джефри Чосър, като проследява вариациите спрямо оригиналния мит, повествователните развития и стратегии, които те обслужват, идеологическите съдържания и символните конфигурации във всяка от творбите. Въз основа на този анализ се извеждат и обосновават редица важни заключения в няколко направления: многообразие и богатство на интертекстуалните практики, които се изграждат на няколко равнища и се прекръстосват многократно в богата мрежа, пластичност на идеологическите употреби на мита, които са успешно реализирани, макар и различни у тримата автори, развитие и многообразие на символите и символните конфигурации в трите творби. Така съпоставителният анализ на трите значими средновековни адаптации на Овидиевия епизод в полетата на френската и английската литературна продукция между XII и XIV век извежда основните силови линии в преосмислянето и пресътворяването на мита, обусловени от господстващите

естетики в литературната фикция от съответните епохи, и очертава основните развития и новаторски решения в наративите на тримата писатели. Средновековните пренаписвания на мита се вписват в богата интертекстуална мрежа, в която се обогатяват взаимно и разширяват хоризонтите на бъдещите му пресътворявания в литературата и изкуството.

Ключови думи: интертекстуалност, пренаписване, Кретиен дьо Троа, Джон Гауър, Джефри Чосър, Прокна, Филомела, Терей

Vessela Genova. METAMORPHOSES OF LITERARY FICTION IN MEDIEVAL INTERTEXTUALITY PRACTICES: THREE MEDIEVAL REWRITINGS OF OVID'S EPISODE PROCNE

The study explores three medieval rewritings of the Ovid's episode *Procne* (*Metamorphoses*) in the field of medieval intertextuality. After an introduction to the theoretical framework of this study and a clarification of the concepts of intertextuality and its specifics in medieval literature, the analysis examines consecutively Chrétien de Troyes, John Gower, and Jeffrey Chaucer, in the light of variations over the original myth, narrative developments and strategies they serve, ideological contents and symbolic configurations in each of the works. On the basis of this analysis, a number of important conclusions are drawn relating to the diversity and richness of intertextual practices, built on several levels and repeatedly crisscrossed into a rich network, plasticity and diversity of the successful ideological uses of the myth, the development and variety of symbols and symbolic configurations in the three works. Thus, the comparative analysis of these three major medieval adaptations of Ovid's episode in the fields of French and English literary productions between the XII and the XIV centuries brings forth the main lines of power in the rethinking and re-creation of myths determined by the corresponding dominant aesthetics in literary fiction, and outlines the main developments and innovative solutions in the narratives of the three writers. Medieval rewritings of the myth fit into a rich intertextual network and mutually enrich each other, while broadening the horizons of this myth's future re-creations in literature and art.

Keywords: intertextuality, rewriting, Chrétien de Troyes, John Gower, Jeffrey Chaucer, Progne, Philomela, Tereus

Въведение

Въпросът за връзката между литературната фикция и реалността е многократно разглеждан и изясняван от литературната теория. При все това трябва да се отбележи продължаващото затруднение да се говори за тази връзка, намерило израз, освен в постоянното завръщане към нейната проблематизация, също и в многообразието и многословието на нейното назоваване. Антоан Компаньон (Compagnon 1998) проследява с немалка доза ирония концептуалното изобилие, изразяващо невъзможността и незадоволителността на еднозначното ѝ определяне:

Цяла поредица от термини поставят, без така и да го разрешават реално, проблема за връзката между текста и реалността или между текста и света: разбира се, „мимезис“, Аристотеловият термин, превеждан като „имитация“ или „репрезентация“ (като изборът между тези два превода сам по себе си е теоретическа опция), „правдоподобие“, „фикция“, „илюзия“ или дори „измама“ и разбира се, „реализъм“, „референт“ или „референция“, „описание“. Изброявам ги само за да илюстрирам значимостта на затруднението. Има и редица афористични изрази като прочутото *ut pictūra, poēsis* на Хораций¹ или прословутото „временно съзнателно потискане на неверието“, което обичайно се свързва с договора на реализма, обвързващ автора и читателя, независимо че Коулридж всъщност описва по този начин поетическата илюзия, създавана от романтичeskото въображение: “willing suspension of disbelief for the moment, which constitutes poetic faith” (Coleridge, vol. 2, p. 6). Накрая трябва да се посочат и някои съпернически с горните понятия като „диалогизъм“ или „интертекстуалност“, които заместват реалността като референт на литературата със самата литература (Compagnon 1998: 112–113).

Ще припомним, че терминът „интертекст“ или „интертекстуалност“ е изкован от Юлия Кръстева през втората половина на 60-те години и определен по следния начин:

Текстът [...] е продуктивност; [...] той, следователно, представлява пермутация на текстове, интертекстуалност: в пространството на един текст се кръстосват и се неутрализират множество изказвания, взети от други текстове (Kristeva 1969 : 113).

Кръстева фактически извежда термина „интертекстуалност“ от Бахтиновото понятие за „диалогичност“². Диалогичността на Бахтин има най-малкото две страни: от една страна, тя е присъща на писането (чрез своите езикови измерения всеки изказ отправя към други изкази), докато от друга страна, се свързва с определена естетика и формални избори. Диалогизмът е принцип на езиковата практика и субективните взаимодействия в нея. В едно от множествените си значения той също така изразява връзките, които всеки текст поддържа с други текстове в социалната перспектива на обществото, или с други думи, социалното взаимодействие на дискурсите. Юлия Кръстева избира да затвори понятието в текста и в неговата основополагаща литературност, като заявява: „Всеки текст се изгражда като мозайка от цитати, всеки текст е поглъщане и трансформиране на други текстове“ (Kristeva 1969: 146).

През 1974 г. Ролан Барт подема нейния термин „интертекстуалност“ и му придава гражданственост в статията си за текста в *Енциклопедия универсалис*, където предлага твърде обхватно определение за него:

¹ „Всяка поезия, както картина“ (Хораций 1983: ст. 361).

² Преводът на всички цитати в студията е наш, освен където е посочено друго.

(...) всеки текст е интертекст; в него присъстват други текстове на различни равнища и под повече или по-малко разпознаваеми форми: текстове от предходната и от заобикалящата култура; всеки текст е нова тъкан от отминали цитати. В текста преминават и се преразпределят парчета от кодове, формулировки, ритмични модели, фрагменти от социални езици и т.н.; винаги съществува език преди и около текста. Разбира се, интертекстуалността, условие на всеки текст, какъвто и да е той, не се свежда до проблем на извори или на въздействия; интертекстът е общо поле на анонимни формулировки, чийто произход рядко може да бъде открит, на несъзнателни или автоматични цитати, давани без кавички (Barthes 1974: 6).

Образните формулировки на Барт представят текста като тъкан, в която се вплитат различни кодове, формули и означаващи, и приканват той да бъде разглеждан не като краен продукт, а в самото преплитане на неговата сложна текстура.

В своето *Въведение в архитекста* Жерар Женет тръгва от концепцията за архитекстуалност като за „връзка на включване, която обединява всеки текст с различните видове дискурси, към които той принадлежи“ (Genette 1979: 87–88). В *Палимпсести* Женет прецизира и доразвива схващането си за недостатъчност на чисто текстовия критически анализ и необходимост от поетика на транстекстуалността, която надхвърля и включва в себе си архитекстуалността. Той схваща литературния текст не като изолиран и затворен, а като съществуващ в неизбежно смислопораждащо взаимодействие с други междутекстуални и околотекстуални пространства. Това взаимодействие Женет нарича „текстова трансцендентност“ или още „транстекстуалност“ на текста, схващана като „всичко, което го свързва по явен или скрит начин с други текстове“ (Genette 1982: 7 и Genette 1979: 87).

Женет предлага и разработва ясна типология на транстекстуалните връзки, които подрежда според нарастващата им степен на абстракция, експлицитност и обхватност, като започва именно от интертекстуалността. В неговото виждане интертекстуалността е схващана като „връзка на съ-съществуване между два или повече текста (...), действително присъствие на един текст в друг“ (Genette 1982: 8). В своята най-явна форма интертекстуалността намира изражение в цитата, схващан като буквална и изрична заемка, но към нея спадат също плагиатът („неизрична, тъй като е необявена, но все така буквална заемка“) и по-малко изричната и по-малко буквална алюзия (пак там). Става ясно, че концепцията на Женет за равнищата на транстекстуалност в литературния текст³ допринася в още по-голяма степен за дереализирането на диалогизма.

³ Останалите транстекстуални връзки според Женет са следните:

2. Паратекстуалност, обозначаваща връзката между текста и всички паратекстови елементи, които го заобикалят и оформят с оглед на рецепцията му от читателите (Genette 1982: 10, 50);
3. Метатекстуалност или коментарна (критическа) връзка между текст и друг текст, за който той говори, без непременно да го цитира (Genette 1982: 11);

От своя страна, Майкъл Рифатер схваща интертекстуалността като тясно свързана с процеса на рецепцията на литературния текст от читателя, в който последният възприема връзките между дадено произведение и други произведения преди или след него и по такъв начин го определя като литературно. Рифатер също изключва всякакво вкореняване в реалността, като постулира съществуването на референциална илюзия и пояснява, че интертекстуалността като явление на читателската рецепция („долавяне от читателя на връзки между дадена творба и други, съществували преди или след нея“) единствена поражда поетически добавени значения (signifiante), докато линейният прочит на текста поражда единствено смисъл⁴, и е присъща именно на литературните творби. С други думи, интертекстуалността е същинската литературност⁵. С това интертекстуалността се откъсва още по-категорично от запазеното в диалогизма на Бахтин измерение на реалността.

Разбира се, интертекстуалността е тясно свързана с рецепцията, тъй като функционира чрез нея; четенето е взаимодействие между читателя и текста, а рецепцията варира според културния, историческия, социалния и интелектуалния хоризонт на читателя.

Схващана като практика на писане, а не само като чисто теоретичен концепт, интертекстуалността се представя като феномен на написване или пренаписване, който поражда взаимодействие между два текста чрез вписване на единия в другия. Тя установява връзки между тези текстове и приканва към разчитане и дешифриране на смисъла, който се произвежда чрез тези операции. Пренаписването се явява частен случай на интертекстуалността, тъй като обичайно засяга чужди текстове; същевременно напълно възможно е и пренаписването на собствен текст (автотекстуалност) или на отделни части в рамките на едно и също произведение (интратекстуалност).

Всяка литературна творба е интертекстуална в определена степен. Това качество е особено изявено в западноевропейската средновековна литерату-

4. Хипертекстуалност, връзката, на чието изследване е посветен трудът *Палимпсести* и която Женет определя като „всяка връзка между текст В (хипертекст) и предходен текст А (хипотекст), към който той се прихваща по начин, различен от коментирането“; с други думи, това е „текст, произтичащ от друг, предходен текст“ (Genette 1982: 13);

5. Архитекстуалност като „свкупност от общи или трансцендентни категории (видове дискурси, начини на изказване, литературни жанрове и пр.), към които спада всеки един текст“ (Genette 1982: 7).

⁴ Например в Riffaterre, M. (1979). *La production du texte*. Paris: Seuil; Riffaterre, M. (1983). *Sémiotique de la poésie*. Paris: Seuil.

⁵ Както отбелязва самият Женет, за тези свои изводи Рифатер се опира основно на проучването на семантични и стилови микроструктури на равнището на изречението, фрагмента или краткия текст, и то предимно в поетически текстове, което прави твърденията му приложими по-скоро за детайли от произведенията, отколкото за целите произведения, схванати в тяхната свкупност и отношения с други текстове (Genette 1982: 9).

ра. Средновековната интертекстуалност притежава редица специфични особености. Далеч отвъд обикновена писателска стратегия, повлияваща само частично изграждането на творбата, тя съставлява самата същност на средновековните творби. Тъй като единствено на Бог е присъщо да твори, средновековният писател се представя охотно като писар, преписвач или съставител, възпроизвел или най-много, преработил предходна творба, която от своя страна възпроизвежда или коментира друга преди нея; по този начин се възлиза към изначалната Творба. Цялата средновековна култура се опира върху задължителното позоваване на авторитети, на „автентичния“ текст, записал Божиата истина; затова и всеки един текст, дори и литературният, се възприема като място на божествени значения. Всеки авторитет е абсолютен, тъй като възхожда вертикално към Божиата истина⁶.

Литературата също възприема задължителните позовавания. В нея авторът се скрива зад маската на писаря, оригиналното творчество се дегизира като пренаписване на вече съществуваща материя, а стойността на творбата се задава от уметелото ѝ включване в *translatio studii*: предаването на знанията и запазването на традицията, чрез които се осигурява непрекъснатост в знанията и в културата⁷. Познаването на вече съществуващо произведение се приема като доказателство за истинност и основателност за съществуване на новото, което по този начин се вмества в съществуващата традиция под крилото на изначалния авторитет. Междутекстовият референциален апарат се изгражда грижливо, тъй като има важната задача да вписва творбата в обществото и в литературата. Разбира се, литературната игра бързо го завладява и протоколната реторика за подчиняване на традицията скоро се подплатява с подмолни игри със същите тези реторични кодове, които привидно се спазват.

Подобно вписване в традицията категорично изключва модерните понятия за оригиналност, автор и авторство. Това обяснява защо авторите са почти винаги анонимни.

Поради тези важни особености средновековният текст често се представя като текст без ясно определими автор и произход. Неговият *auctor* всъщност е само един „писар“; той не възприема себе си и не бива приеман като „притежател“ на произведението или поне като негов създател, а само като негов „изпълнител“ според удачния израз на Роже Драгонети (Dragonetti 1987: 42–44). Средновековните автори старателно подчертават своята „непричастност“ към творческия процес, като изтъкват изрично, че само са преписали и леко видоизменили предходно съществувала в традицията творба. Творящият индивид се представя не като основание на собствения си дискурс, а

⁶ Същевременно още от XII в., но най-вече през XIII в. започва и играта с авторитета. Така неговата тежест не възпира развитието на науките.

⁷ Прочутият пролог на романа *Клижес* от Кретиен дьо Троа особено добре илюстрира мотива за *translatio studii* в стихове 27–39. Вж. текста му в Troyes 1994 и на български език в Троа 1995.

като почти пасивен посредник на един трансличностен дискурс, който говори през него.

Тази уговорка бързо се превръща в условност. Както уместно припомня Роже Драгонети, „[т]рябва да внимаваме много да не смесваме практиката на литературата с постановъчното естество на нейното социално и християнско включване в общността“ (Dragonetti 1980: 46). Протоколната реторика на вписването в традицията скоро бива извъртяна така, че писателят да може да играе на воля с реторичните кодове, в които привидно се вписва. Още през XIII век францисканецът Жилбер от Турне дръзва да заяви, че „онези, що са писали преди нас, не са наши повелители, а наши водачи“, а философът и богослов Ален от Лил иронично посочва: „Авторитетът има восьчен нос, който можем да извъртаме в различни посоки“⁸. Авторите премълчават и потулват своята „гражданска самоличност“, но успяват да изразят творческата си самобитност дори само в самия начин, по който преподреждат задължителните реторични елементи на позоваване и вписване в традицията. Така цялата светска литература, която е по дефиниция анонимна, грижливо се вписва в традицията и се прекланя пред авторитетите, като в същото време възприема изразено игрови подход към тези ценности: било по пътя на уподобяването, което може да стигне до подигравателно имитиране, било чрез преиначаване, чиято крайна точка е пародията.

Междутекстовите връзки са дълбоко присъщи на тази средновековна литература, подчинена на Авторитета и следователно, „задължена“ да препраща към своите източници (реални или измислени) в една специфична и често измамна реторика на позоваването. Също така типична за средновековния текстов корпус е и измамата, която често се създава на базата на играта с интертекстуалните връзки.

Пренаписването е приета, утвърдена и вездесъща творческа практика в литературната продукция на Европейското средновековие, залегнала в самата сърцевина на понятието за литература. Античните творби предоставят богат източник на вдъхновение за пренаписване, обозначаваан като „римската материя“ (Жан Бодел), а бретанският фолклор – „бретанската материя“, придобива огромна популярност с романите на Кретиен дьо Троа. Пренаписването не се изразява във верен превод на творбите или точно преразказване на легендите: писателите обработват изходната материя в съответствие с художествения си замисъл и творческите си способности. Преконфигурирането на повествователното съдържание на оригиналните творби се съпровожда и с важни актуализиращи изменения в техните идейни съдържания и морални послания. Плодотворният период на усвояване на античното културно наследство чрез пренаписване бележи забележителни резултати, което дава основание на Пол Зюмтор да го определи като „ренесансът на

⁸ Цитатите са по Verger 1986: 37, 38.

ХІІ век“ (Zumthor 1972: 36–37). Съпоставителното проследяване на различни пренаписвания на една и съща изходна материя позволява да се изведат и систематизират механизмите и подходите за преподреждане и усвояване на повествователната материя, съпроводени с влагане в нея на различни смислови съдържания, и да се направят важни заключения за метаморфозите на повествователната, символната и идеологическата практика в средновековната литературна експресия.

* * *

Настоящата студия си поставя за задача да изследва в съпоставителен план последователните пренаписвания и адаптации на епизода за Прокна и Филомела от трима средновековни автори: Кретиен дьо Троя, Джон Гауър и Джефри Чосър, във времеви отрязък между ХІІ и ХІV в.

Литературният им референт и първообраз от Овидиевите *Метаморфози* е залегнал в основата на множество интертекстуални трактовки. Митът за Прокна и Филомела е пренаписван многократно още в Античността. Днес са запазени само фрагменти от множество ранни извори, които го съдържат; най-пълната му съхранена версия – тази от Овидиевите *Метаморфози* – става и най-известната и оказва най-силно влияние върху по-късните му трактовки. Напълно разбираемо, още античните му интерпретации съдържат редица отклонения и вариации.

Нашето критическо намерение е да анализираме трите големи средновековни пренаписвания на този мит в рамките на характерната за средновековното творчество интертекстуална практика. При това анализът ни се стреми да изведе посоките, характерни за средновековната естетика, етика и морал, но и присъщи на отделните творци, в които се преконфигурира митът. Нашата теза е, че тези три средновековни авторски вариации имат важни приноси за развитието на повествователните техники в романа и по-общо, за задълбочаването на литературизацията на повествователната материя, както и за обогатяването и прецизирането на символиката в литературното творчество. Същевременно идейната и етическа актуализация на митичния епизод е успешно осъществена чрез оригинални авторски решения на тримата автори. Съответните им трактовки на античния мит биха могли да се определят тезисно като *естетическа* и *етическа* (у Кретиен дьо Троя), *морално-назидателна* (у Гауър) и *иронично-игрова* (у Чосър).

Кретиен дьо Троа и куртоазната актуализация на романа

(...) Seroient a honte trestuit
Li desleal mort et destruit
Et li felon et li parjure,
Et cil qui de joie n'ont cure⁹.

Най-значимият автор на френски рицарски романи от втората половина на XII в. Кретиен дьо Троа твори в периода между 1160 и 1190 г. Днес той е известен с петте си Артурови романа и с няколко куртоазни песни. Прологът към втория му роман *Клижес* предлага много по-обхватна представа за творчеството му. В него авторът сам изброява вече написаните си произведения:

Cil qui fist d'Erec et d'Enide,
Et les comandemenz d'Ovide
Et l'art d'amors en romanz mist,
Et le mors de l'espaule fist,
Dou roi Marc et d'Iseut la Blonde,
Et de la hupe et de l'aronde,
Et dou rossignol la muance,
.I. novel conte recomence.
(Troyes 1994: v. 1-8)

Обезсмъртих Ерек, Енида
и „Ars amandi“ на Овидий
възпях с усърдие голямо.
След тях „Отхапаното рамо“
и „Птиците“ в римуван стих
за всички вас пресътворих.
Възпях Изолда и Тристан,
а днес започвам нов роман...
(Троа 1995: 21)¹⁰.

От горното изброяване става ясно, че сред ранните творби на Кретиен дьо Троа фигурират няколко адаптации на Овидий: една по *Изкуството на любовта*, втора по историята за Пелопс (разказана лаконично в *Метаморфози*, VI, ст. 401–411) и трета, обозначена в българския превод с „Птиците“, но която в оригиналния текст е назована много по-пространно „Превращението на папуняка, на лястовицата и на славея“ и която пренаписва историята за Прокна и Филомела (*Метаморфози*, VI, ст. 412–674).

От тези адаптации до нас е достигнала само последната. Това е романът, известен от края на XIX век като *Филомена*¹¹, по името на главната героиня. Той ни е известен от доста по-късен препис¹², вставен в обемистия адаптиращ

⁹ (Ако се слушат съветите на превърнатата в птица Прокна,) „Всички измамници ще бъдат безчестно унищожени и избити, всички подлещи и клетвопрестъпници, а също, всички, които не ги е грижа за (куртоазната) радост“ (Troyes 1994: v. 1455–1458). Из поучителния епилог на романа *Филомена*.

¹⁰ Превод Атанас Сугарев.

¹¹ Романът е датиран от преди 1170 г. Заглавието *Филомена* е дадено от критика Гастон Парис в края на XIX в., когато се извършва и атрибуцията на романа на Кретиен дьо Троа. Филомена е типична за Френското средновековие деформация на името Филомела; ще я открием и у английските автори по-нататък.

¹² Докато авторството на Кретиен дьо Троа днес изглежда консенсусно установено от критиката въз основа на съществени стилистични и тематични близости с останалото му

превод на *Метаморфози* на старофренски език с добавени назидателни коментари. Този превод, озаглавен *Овидий с морални поучения* (*Ovide moralisé*), датира от началото на XIV в. Спечелил огромна популярност в своето съвремие, той е достигнал до нас в множество ръкописи, някои от които са особено богато илюстрирани, както и във варианти в проза. Вставянето на романа на Кретиен дьо Троя е изрично обозначено в текста на *Овидий с морални поучения*¹³.

В тази своя ранна творба Кретиен дьо Троя отива далеч отвъд обикновената преводна адаптация на Овидиевия епизод, като успешно прилага редица авторски подходи за актуализиране на античната материя спрямо новоизграждащата се естетика на куртоазния рицарски роман, пречупена през собствената му творческа практика. Чрез композицията и обработката на повествователната материя в романа е вложен и нов смисъл, съзвучен с куртоазната етика и в по-общ план, с християнските ценности и референти.

Адаптацията следва вярно реда на събитията в Овидиевия оригинал, но е осезаемо по-обемиста от него (близо 6 пъти): докато в *Метаморфози* епизодът е разказан в 262 стиха в хекзаметър (книга VI, ст. 412–674), то преработката на френския автор наброява 1468 осемсрични стиха със съседни рими – стихосложение, характерно за средновековния куртоазен и рицарски роман. Разликата не се свежда само до обема и формата: във *Филомена* се откриват и значими изменения и развития на композиционно равнище в структурирането на повествователната материя и в нейната обработка и преработка. Те вписват адаптацията на Кретиен дьо Троя в новата съвременна естетика на рицарските романи и под знака на основополагащите принципи на куртоазната етика.

Романът има стройна двуделна композиция, характерна и за други, по-късни произведения на средновековния писател, като *Ерек и Енида* или *Клижес*. Разделянето на романа на две части е смислово обусловено от двата големи етапа в развитието на историята, които могат да се определят като подготвителен и същински. Довеждането на Филомела в Тракия заедно с всички предшествващи и съпътстващи събития запълва сюжетно първата част, а на-

творчество, то не е възможно да се установи дали текстът, достигнал до нас в *Овидий с морални поучения*, е вставен препис (копие) от Кретиеновия текст или негово пренаписване (както е възможно да сочат отпратките в романа, заявяващи предаване на историята в съответствие с разказаното от „Кретиен Льо Гоа“. Още откривателят на *Филомена* Гастон Парис отбелязва трудността и невъзможността за подобна реконструкция, тъй като текстът изглежда претърпял немало модификации под перата на кописта и на редактора от XIV в. Вж. и Krueger 2008: 88.

¹³ Анонимният автор обещава да предаде разказа „така, както Кретиен го разказва,/ който добре го е превел;/ аз няма да се меса в написаното от него,/ а ще ви разкажа всичко, казано от него,/ и ще извлека алегорията“ (*Ovide moralisé*: 2212–2216). По същия начин краят на романа също е изрично обозначен: „Тук свършва разказът/ така, както го е разказал Кретиен“. Следват дълги алегорични правоучения, особено характерни за морализаторската стратегия на литераторите от XIV в.

силването ѝ от Терей и последвалото отмъщение на двете сестри – втората част. Преходът между двете е осъществен по майсторски начин от Кретиен дьо Троя чрез умела смяна на темата и на фокуса на разказвача в рамките на едно и също изречение:

S'il an plore mout a grant droit,
Car ja mes ne la reverra
N'an sa terre ne ranterra,
Mes de tot ce ne panse il,
Et s'est ja mout pres de peril
Et de corroz Philomena,
Car sole mencee l'an a
An une soë meison gaste
Cil qui sa desverie haste.
(Troyes 1994: v. 724–732).

[Пандион] има защо да плаче,
защото никога повече няма да види дъщеря си
и тя никога няма да се върне в неговите земи,
но той не знае нищо за това,
а Филомена вече е само на стъпка
от опасността и поругаването,
тъй като той [Терей] я отвел
в една своя усамотена къща,
подтикван от лудостта си.

Вододелът между частите е именно влизането в усамотената къща, в която Терей отвежда с измама Филомела¹⁴. Тази стройна и симетрична композиция добре съответства и на съдържанието на разказваната история: докато в първата част събитията, макар и насочени в определена посока, изглеждат все още обратими, то втората част е трагически безвъзвратна. В оригинала на Овидий тези две части от разказа не са така строго симетрични: първата заема 107 стиха (412–518), а втората – 155 (519–674), тоест, разработена е по-подробно от въвеждащата част.

Редица изменения на отделни детайли в адаптацията бележат промени в колорита на разказа, които изрично го вписват в съвременността от XII в. Така Юнона, Грация и Евменидите от въвеждащите стихове на Овидий са заменени във френския роман от обхватното и неясно „демони“ и от явно по-добре познатите на средновековната публика Атропос и Тисифона, които „летя[т] цяла нощ из брачните покои“ (ст. 28–29). Вместо самотен бухал, над новобрачните грачат зловещо цяла нощ цели пет прокобни птици: кукумявка, улулица, кукувица, сова и гарван. Тегнештата над брака зла прокоба е изтъкната и чрез пряко позоваване на съвременните християнски брачни обичаи: не просто богът на брака Хименей отсъствал, но и „нито клирик, нито свещеник не отслужили служба“ (ст. 18). Старият крал Пандион посреща Терей, като по френски и християнски обичай „го поздравява и пламенно го разцелува/ по устата, по очите и по лицето“ (ст. 93–94). Героите и тяхното обкръжение нерядко са обозначавани като „барони“, а обръщенията между тях като „Сир“, „Приятелю“, „Скъпа приятелко“, „Госпожо“ също свидетелстват за вписва-

¹⁴ Тази разделителна линия е грижливо отбелязана и чрез стих 734, разположен точно в средата на романа, който вмъта едно на практика излишно пояснение, отпращащо към автора: „както го разказва Кретиен льо Гоа“ (Troyes 1994: 1248).

не в съвремие то на френския автор. Нечистото възделение на Терей към сестрата на съпругата му френският автор обяснява с действието на дявола (ст. 462–463). Подобна стилистична обработка на античната материя очевидно е предназначена да я актуализира и приближи до съвременните читатели.

От друга страна, редица по-екзотични аспекти в средновековния роман се подсилват чрез добавеното подробно описание на траурното жертвоприношение на Прокна, научила за (мнимата) смърт на сестра си (ст. 1010–1061), и за което Овидий казва лаконично „гробница празна съзижда,/ там изкупителни жертви на несъщи мани принася“ (Овидий 1981: 125, ст. 569–570). У френския писател развитото в цели петдесет стиха описание, освен че привнася в разказа живописни екзотични черти, функционира и като момент на забавяне, задържане на действието, което впоследствие ще се устреми все по-главномно към шеметната кулминация на насилието.

Същевременно Кретиен дьо Троа пропуска или преработва други, явно прекалено екзотични, непознати или неприемливо чудовищни за куртоазните му читатели елементи от оригинала. Той изцяло изключва от своята адаптация описанието на отрязания език на Филомела чрез отблъскващото му сравняване с отрязана опашка на змия. Освобождаването на девойката от Прокна не се извършва във вакхическо изстъпление: Прокна просто проследява момичето до къщата, разбива вратата и извежда сестра си. Натуралистичната жестокост в сцената на убийството и разчленяването на Итис е пределно смекчена, доколкото това е възможно: в адаптацията се посочва само, че Прокна „отрязва главата“ на детето и после двете с Филомела „го слагат да се вари и пече“. Също пропуснати са и реалистичните подробности в описанието на реакцията на Терей, научил, че е погълнал плътта на сина си.

В своята адаптация Кретиен дьо Троа е разширил определени места и мотиви с оглед на вписването на романа в куртоазната етика и в повлияната от нея естетика на художественото повествование. Това обогатяване и развиване на оригиналната повествователна материя е осъществено чрез няколко основни подхода: добавяне в текста на разгърнати *диалози*, на повече или по-малко подробни *описания* и на *авторски отклонения* в разсъждения и коментари.

Първият способ за развиване на повествованието е добавянето или разширяването на *диалози*. Изначалният разговор между Прокна и Терей¹⁵ е представен с повече и по-богати подробности, макар и в непряка реч. Добавен е и относително дълъг диалог между Терей и Филомела по време на първата им среща в двора на Пандион, какъвто не съществува в Овидиевия оригинал (243–319). Особено грижливо развит и структуриран е прибавеният диалогичен дебат между Терей и Пандион по повод на гостуването на Филомела в Тракия, който заема централно място в първата част от романа. Изграден

¹⁵ У Овидий говори единствено Прокна (440–444); във *Филомена* нейните реплики са обогатени, включен е и отговорът на Терей (49–68).

в три обособени части, той се развива в пряка обусловеност с характеристиките и с психологията на персонажите. Тук се наблюдава и първата по-осезаема авторова намеса в оригиналната материя: Кретиен дьо Троа заменя молбите на самата Филомела, които в крайна сметка скланят баща ѝ в Овидиевия разказ, с добавени многословни и изкусни увещания на Терей. Така този епизод стига до развързка вследствие на последователните действия на персонажа, предприемани в съответствие с неговата психология и обусловени от нея¹⁶.

Основното новаторство в диалогичната организация на материята във втората част от романа е новодобавеният диалог, предшестваш насилването на Филомела¹⁷. Тази сцена също допринася за психологическата обусловеност на действието, като освен това утвърждава в по-общ план триумфа на куртоазната етика на любовта и на социалните взаимоотношения.

В текста на Овидий епизодът, предшестваш насилието над девойката, е описан пределно лаконично:

(...) повлече към дворище отдалечено
В непроходима гора на Пандиона шерката царят.
Там я задържа. (...)
Той си разкрива сладта и насилва безсилната дева
(Овидий 1981: 124, ст. 521–524).

Във версията на Кретиен дьо Троа неудържимият, дивашки изблик на похот е овладян и окултурен, най-малкото за известно време. Терей не завлича мълком девойката в гората, а любезно я отвежда дотам, като по пътя двамата разговарят приятелски и се шегуват (Troyes 1994: ст. 738). Тракиецът не се нахвърля веднага върху Филомела, а първо ѝ се признава в любов, както е не просто редно, а критично важно в етиката на куртоазните взаимоотношения:

Mes de tant fet viaus que cortois	Той поне бе дотолкова куртоазен,
Que s'amor li requiert einçois	че отправи към нея любовна молба,
Qu'il li forface nule rien.	преди да ѝ стори каквото и да било зло.
(Troyes 1994: v. 763–765)	

Последващият диалог, възпроизвеждащ любовен дебат, предоставя възможност за изясняване на приемливите и неприемливите схващания за любовта съобразно с куртоазната концепция. Забележително при това е, че тази втора ключова за романа сцена отново се развива в съответствие с психологията на Терей. Временното му подчиняване на куртоазния любовен кодекс вписва романа в куртоазната традиция, но тъй като подобно поведение не съ-

¹⁶ Вж. в този смисъл и De Boer във *Philomena* 1909: ХСII.

¹⁷ Във втората част има и други добавени и разширени диалози, например в епизода, в който Терей съобщава на Прокна за мнимата смърт на сестра ѝ.

отговаря нито на характера и на естеството на персонажа, нито на развитието на оригиналната Овидиева история, то бързо бива изоставено.

Добавените подробни *описания* са втори важен модус на авторското преработване на Овидиевия първоизточник. Две от тях имат особено важно значение за семиозиса на френския роман и красноречиво свидетелстват за вписването на куртоазната етика и естетика в адаптацията на Кретиен дьо Троа. Това са словесният портрет на Филомела в първата част на романа и описанието на живота ѝ като затворница и на ръкоделието, с чиято помощ тя известява сестра си за своето злочестие.

В своето немногословно описание на Филомела при първата ѝ поява Овидий отбелязва богатите ѝ одежди и чудната ѝ, почти божествена красота, подказана чрез сравнение с наядите и дриадите. Кретиен дьо Троа разширява описанието в цели 80 стиха (124–204). Както посочва и De Voer (*Philomena* 1909: 101), това представяне на героинята обхваща всички общи места и естетически условности, присъщи на описанията в средновековната куртоазна литература (поезия и роман). То е традиционно структурирано в две големи части – физическа красота и интелектуална и морална безупречност – и е предшествано от също толкова обичайни въвеждащи думи на разказвача, който обещава да положи всички усилия, за да обрисова подобаващо героинята.

Физическото съвършенство на Филомела е обрисувано по модела „от горе надолу“, от главата и лицето ѝ към тялото. Описанието изобилства с клишетата, вече добре разработени и утвърдени в куртоазната поезия към момента на написването на романа: коса, която блести повече от чисто злато, гладко чело, светли очи, естествено оформени вежди, дълъг и прав нос, „какъвто трябва да бъде у една красавица“, свеж цвят на лицето, усмихната уста със сочни розови устни, дребни, равномерни и бели зъби (ст. 140–157). Кожата на Филомела е по-бяла от хермелин, гърдите ѝ са „като две ябълки“, ръцете ѝ са фини, издължени и бели, снагата ѝ е крехка, извивките ѝ са кръшни (ст. 159–164). Същевременно девойката е „колкото красива, толкова и умна“ (ст. 172) и с тази констатация поетът преминава към изброяване на нейните интелектуални и социални умения: тя знае как да се забавлява почтено и да развлича доброто общество, затова и компанията ѝ е търсена от всички благородници („барони“), умее да се грижи за ловни птици и обича самата тя да ловува (!), сърчено тъче, шие и бродира, знае латински и е чела древните автори, съчинява стихове и музицира, разсъдлива е и говори мъдро (ст. 174–204). Условността и клиширането в това описание стават очевидни и от факта, че повечето от характеристиките в него изобщо не участват в по-нататъшното повествование. Това обстойно представяне обаче свидетелства за съобразяване с господстващия естетически канон и с „авторитета“ на предхождащите творчеството на Кретиен дьо Троа куртоазни поети. Съчетаването на красотата с ум и мъдрост характеризира, впрочем, и други героини на писателя от романи като *Ерек* и *Енида* или *Клижес*.

Описанието на живота на поруганата Филомела, държана затворена в усамотена къща извън града, и разказът как тя замисля и осъществява изобретателното си съобщение също представляват много по-подробно развит епизод в романа *Филомена* в сравнение с оригинала на Овидий¹⁸. В него отново се наблюдава стремежът за психологическа обусловеност на действията на персонажите чрез вариации в някои детайли. Към описанието на безизходното положение на Филомела в *Метаморфози* френският автор е добавил още една непоносима тегоба: нейният мъчител идва всеки ден да утолява похотта си с безпомощното ѝ тяло, изрично уточнява той¹⁹. Пазачката ѝ живее в къщата заедно с дъщеря си – удобно добавен персонаж, който ще отнесе на Прокна вътъканата в платното история. За да може да общува без говор, Филомела създава жестомимичен език и обучава пазачката си да я разбира:

Philomena i fu sis mois (...)

Fist noviaus signes et trova

Et certainnement esprova

Que sa mestre tot antandoit

Quangu'ele onques li demandoit,

Ne ia ne li fust contredite

Nule chose granz ne petite

Fors l'issue de la meison.

(Troyes 1994: v. 1144–1153)

Филомена прекара там шест месеца (...)

Тя измисли и създаде нови знаци

и се увери със сигурност,

че нейната пазачка разбира всичко,

когато тя ѝ искаше нещо,

и не ѝ забранява нищо,

малко или голямо,

освен да излиза от къщата.

Преди да изпрати платното си, тя отново проверява дали жената я разбира добре и дали е склонна да изпълни исканото от нея, и едва тогава с жестове ѝ обяснява какво иска да бъде направено.

Подробното описание на платното на Филомела и на изтъканите на него образи заема централно място в така разширения епизод. От една страна, то припомня ретроспективно вече разказани в романа събития: въздействащ поведователен похват, който Кретиен дьо Троа използва широко и в следващите си романи. От друга страна, за разлика от оригинала на Овидий, в който девойката вътъкава „низ от пурпурни букви“ („*purpureasque notas filis intexuit albis,/ indicium sceleris*“ – Ovide 2009: ст. 577–578), с които изписва съобщението си, във френската адаптация тя тъче *визуални знаци* – многоцветни изображения на сполетелите я злочестини:

¹⁸ На него са посветени десетина стиха в *Метаморфози* и цели 169 в адаптацията.

¹⁹ В оригинала това упоменаване е по-рано в разказа, непосредствено след осакатяването на Филомела (стихове 561–562: „*Hoc quoque post facinus (uix ausim credere) fertur/ saepe sua lacerum repetisse libidine corpus*“ (Ovide 2009).

(Mes l'uevre li abelissoit)
 Qui mout estoit a feire griés,
 Car tissu ot a l'un des chiés
 Que Philomena l'avoit feite;
 Après i fu la nés portreite
 Ou Tereüs la mer passa
 Quant querre a Athenes l'ala,
 Et puis comant il se contint
 An Athenes quant il i vint,
 Et comant il l'an amena,
 Et puis comant il l'esforça,
 Et comant il l'avoit leissiee
 Quant la langue li ot tranchiee.
 Tot ot escrit an la cortine,
 Et la meison et la gaudine
 Ou ele estoit anprisonee.
 (Troyes 1994: v. 1119–1133).

(...)
 Платното беше много изкусно:
 по единия от ръбовете му беше втъкано
 указание, че Филомена го е правила.
 След това беше изобразен корабът,
 с който Терей прекосил морето,
 когато отишъл да я вземе от Атина,
 и после, как се държал той
 в самата Атина
 и как я довел
 и после как я насилвил
 и как я изоставил,
 след като ѝ отрязал езика.
 Всичко това бе изобразено на платното,
 а също и къщата и гората,
 в които тя беше затворена.

Тези визуални знаци не са незабавно разбираеми от всички: нейната пазачка се възхищава от изяществото на ръкоделието, без да открива посланието в него, за разлика от Прокна, която го разчита незабавно и правилно. Обогащането на описанието се включва в общото символно обогатяване на френската адаптация.

Присъща характеристика на стила на адаптацията е изобилието от *авто-рови отстъпления и сентенции*²⁰, с които е осеян романът и които представляват трети важен модус на преработване на античната материя. Разказвачът коментира събитията, оповестява бъдещото им развитие²¹, оценява характеристиките и постъпките на героите. Новаторското и по-различно в тях е най-вече на равнището на тяхната тематика – авторът се впуска в психологически разсъждения върху взаимоотношенията или в реторични съждения по различни аспекти на куртоазния кодекс.

Подробените отстъпления, в които авторът излага някои от най-важните аспекти на куртоазната концепция за любовта, намират естественото си място в контекста на увещанията на Терей към Пандион. Добавените разсъждения за любовта отправят пряко към любовните правила на куртоазията. В тях любовта е персонифицирана и това ѝ придава особена важност на равноправен участник в събитията. Кретиен дьо Троя първо припомня шаблонно, че любо-

²⁰ Като например „злото влече след себе си и друго зло“ (ст. 840–841) по повод на осакатяването на Филомела или „Носещият мрачна вест винаги идва твърде рано“, изречено от Терей пред Прокна (ст. 946–947).

²¹ Антиципациите присъстват и у Овидий, но са много по-широко застъпени във френската адаптация.

вта, непобедима и всемогъща (Troyes 1994: ст. 234–235), е връхлетяла Терей (ст. 238), който е безсилен пред нея. След добавения диалог на Терей с Филомела и втория му безуспешен опит да склони Пандион, намира място още едно отстъпление на същата тема, което добавя нови щрихи към портрета на любовта в куртоазната естетика. В него чрез фиктивен диалог между автор и читател Кретиен дьо Троя разсъждава върху чувствата на Терей и мотивите му да предприема едно или друго действие. Той отново набляга върху непреодолимата сила на любовта, която „побеждава и разрушава всичко“ (ст. 394), но дообогатява нейното описание с парадоксалните ѝ противоречия: любовта може „само за миг да направи от победения победител“ (ст. 395–396), тя е непостоянна, измамна и лъжлива (ст. 426–427), измъчва обзетите от нея и е болест, лекът за която само разболява по-силно (ст. 443–444). Влюбените „служат“ вярно и всеотдайно на любовта, като в замяна получават терзания и страдания. Всички тези клишета пряко отправят към куртоазната визия за любовта като могъщ властелин, който налага все нови и нови страдания и изпитания на вярно служещите му влюбени.

Писателят явно излага идеите и разбиранията на публиката, за която пише; в този ранен негов роман не са редки естетическите шаблони. В следващите си романи Кретиен дьо Троя успешно ги надгражда със свои авторски виждания за любовта и любовните взаимоотношения, с които обогатява първоначалната естетическа рамка на куртоазната любов, зададена от поезията на трубадурите и възприета и развита в лириката на труверите.

Във втората част от романа Кретиен дьо Троя многократно се възмущава от дивацината и злината на Терей, но коментира и други ключови за романа моменти. Така според разказвача решената на детеубийство Прокна, неочаквано прегърнатата от сина си, „би трябвало да се откаже от тази своя мисъл,/ както е според природния закон/ на всяко човешко същество/ и както и мило-сърдието го изисква:/ една майка не бива нито да убива,/ нито да разчленява детето си“ (ст. 1313–1319). Поучителните коментари и оценъчни съждения на автора са особено изявиени в заключителния епизод с метаморфозите. В него Терей, преследващ двете сестри с меч си, се превръща в „гнусна и презряна, дребна и долна птица (...), в папуняк (...), заради греха и безчестието, /които извършил спрямо девойката“ (ст. 1446–1451). За сметка на това, Прокна става лястовица, а Филомела – славей²², чиято песен и до днес призовава да бъдат убивани всички измамници, предатели и насилници.

Чрез тези композиционни и повествователни похвати адаптираната антична материя е актуализирана в роман, в който действието се обуславя не от съдбата, а от чувствата и психологията на персонажите. Този опреде-

²² Както отбелязва още De Voeg във *Philomena* 1909: C-CI, в текста на Овидий не се посочва коя сестра в каква птица се превръща, а самите птици също не са назовани (освен иносказателно чрез описанието на гърдите на лястовицата и на крайчеца на крилете на славея). Критикът предполага, че Кретиен дьо Троя е познавал историята и от други антични разкази, а не само от *Метаморфози*.

лящ *психологизъм*, който характеризира всички романи на Кретиен дьо Троа, е пряко обвързан и с куртоазните ценности.

Терей е психологически най-задълбочено изграденият персонаж. Централна фигура още от първата част от романа, именно той е двигателят на действието и именно той го насочва към градацията от трагични събития в развързката му. Гостуването на Филомела в Тракия става възможно благодарение на неговите умения и в съответствие с неговата психология: похотлив по природа, той съумява да обуздае нагона си, за да се възползва от реторическата изобретателност на своя разум. Психологията на Терей обуславя действията му в романа, които са предзададени от античния оригинал, без при това да влиза в противоречие с куртоазната концепция за любовта. Тъй като според куртоазния етически кодекс любовта е непобедима, то разумът не би могъл да я надмogne и овладее, за да постигне с хитрост идването на Филомела. Затова Кретиен дьо Троа пояснява, че у Терей властва не любовта, а любовната лудост, бесът и яростта (ст. 483–484), които са му вдъхнати от дявола (ст. 462). По този начин античната похотлива страст е вписана, макар и антитетично, в куртоазната визия за любовта и в актуализиращия християнски хоризонт на вселената.

С разширения епизод на насилването на Филомела образът на нетърпеливия, сприхав и неудържим в утоляването на желанията си Терей придобива допълнителна плътност и за пореден път обуславя развитието на действието. Тук се открива и друга значима авторова намеса в оригиналното повествование: в трактовката на Кретиен дьо Троа Терей, увлечен от едно зло към друго, сам решава да отреже езика на Филомела, без тя да го е предизвикала или заплашила с разобличение, както е у Овидий. Тази престъпна предвидливост на тракиеца се свързва пряко с лукавостта му, с която скланя Пандион да пусне дъщеря си с него. Психологическото правдоподобие на персонажа се подкрепя и от сцената, в която Терей съобщава на Прокна за мнимата смърт на сестра ѝ. Също както в атинския епизод с цар Пандион ловкият подлец грижливо изгражда достоверността на измамата си, като съобразява своята мимика и поведение с трагичната вест, която се кани да оповести, отлага и увърта прякото ѝ обявяване, все едно за него е непоносимо да я изрече (ст. 904–948).

Така Терей е обрисуван като изявено антикуртоазен герой. Той е измамник, насилник и дивак²³, а похотта му е почти кръвосмесителна (затова и наказанието от Прокна също е екстремно трансгресивно). Дори куртоазното му обяснение в любов преди насилването на Филомела е чисто формално и реторично, тъй като той не се огъва пред нейния отказ, нито пред молбите ѝ,

²³ Гората като локус на диващината, на пълната липса на култура и цивилизация, е мотив, който Кретиен дьо Троа използва по-късно със сериозна смислова обвързаност в *Ивен*, или *Рицарят с лъва*, както и в други свои романи.

отричайки по този начин привилегированото ѝ положение на любимата дама в куртоазния кодекс.

Филомела е по-схематично разработен и относително по-слабо мотивиран психологически, но за сметка на това, много по-силно етически обусловен персонаж. В противовес на Терей тя е истинска куртоазна дама. Филомела на Кретиен дьо Троа притежава всички добродетели на идеалната куртоазна красавица, които трудно могат да бъдат свързани с античната героиня. Нещо повече, тя напразно полага усилия да „превъзпита“ Терей в схващането му за любовта и докато той ѝ признава своето безчестно влечение, което трябва да остане тайно, тя се опитва да го насочи към единствено коректната в случая „братска любов“. В края на романа превърналата се в славеи девойка призовава всички да наказват безмилостно предателите и насилниците, както и всички онези, които не зачитат законите на куртоазията.

Макар и да не се вписва пряко в тази куртоазна дихотомия, образът на Прокна се явява като своеобразно въплъщение на обществената санкция за нарушаването на куртоазните норми, макар и по стряскащо жесток начин. За разлика от разказаното в оригинала, тук единствено освобождаването на сестра ѝ е представено като нейна основна цел. Мисълта за отмъщение и възмездие за стореното зло идва едва впоследствие, но завладява цялото ѝ същество. Разчувствана от прегръдките на сина си, тя си възвръща решимостта не като поглежда озлобестената си и осакатена сестра, а като се сеща за предателя и отстъпника Терей (ст. 1320–1323). Тези вариации в редица детайли от оригиналното повествование и тук добавят психологическа достоверност на персонажа.

Триумфалната реплика на Прокна, с която тя разкрива пред Терей страшната истина за сина му, е по-разширена у Кретиен дьо Троа. Овидиевото „В теб е, когото сам търсиш“ тук се превръща в своеобразна жестока гатанка в енигматичния стил, характерен и за по-късните куртоазни романи на Кретиен дьо Троа:

Dedanz toi as ce que tu quiers,
Mes n'i est mie toz antiers.
Partie an as dedanz ton cors
Et partie an as par defors.
(Troyes 1994: v. 1403–1406)

В теб е този, когото търсиш,
но не е целият там:
част от него е вътре в твоето тяло,
а друга част е отвън.

Тази реплика свидетелства за съсредоточаването на психологическото описание в този финален епизод именно и единствено върху Прокна. При това Филомела остава далеч на заден план като пасивна съ-участничка, за разлика от ролята ѝ в Овидиевия текст. Повествованието се развива до финалния си пароксизъм именно вследствие на психологията и действията на Прокна.

Така в своята адаптация Кретиен дьо Троа изгражда ясна композиция с параметри, характерни и за по-късните му романи, и задълбочава психологическия анализ на персонажите си. Същевременно писателят осъществява и етическа актуализация на древния мит с характерните куртоазни ценности. Той преосмисля и пресътворява Овидиевия епизод в името на утвърждаването на куртоазната етика на своето съвремие и на собствения си писателски проект, който реализира убедително в следващите си творби – Артуровски романи със сюжети, заети от т.нар. бретанска материя.

Императивите на куртоазната етика, умело вплетени в античната материя, правят възможна нейната адаптация, актуализират проблематиката на любовта и взаимоотношенията и отчасти оправдават и най-жестоките и ужасяващи прояви на насилие и сляпа ярост в нея: изнасилване, детеубийство, канибализъм. Финалното тълкуване на славеевата песен „Осі, осі“ (на старофренски: „Убий! Убий!“) като призив винаги и във всички времена предателите, насилниците, но и „онези, които не ги е грижа за куртоазната радост“²⁴ (ст. 1458), да биват сполитани от възмездие, е предназначено да направи тези ужасяващи ексцесии поне малко по-разбираеми, ако не по-приемливи за куртоазните читатели.

Назидателният проект на Джон Гауър

Viribus ex clara res tollit luce Rapina,
Floris et invita virgine mella capit²⁵.

Двете средноанглийски адаптации на Овидиевия епизод са създадени по приблизително еднакво време (два века след Кретиен дьо Троа, през 80-те години на XIV в.) и от поети – съратници и приятели (Джефри Чосър и Джон Гауър). И двете се вписват в популярната средновековна алегорична форма на сънищата или виденията (dream visions). При все това те се различават съществено в своята трактовка на мита.

Средноанглийският поет Джон Гауър, съратник и приятел на Чосър, пише огромната си (цели 33 000 стиха) поема *Confessio Amantis* между 1386 и 1390 г.

²⁴ Тоест онези, които не спазват куртоазния любовен кодекс и кодекса на взаимоотношенията като цяло. Тук Кретиен дьо Троа визира необузданите, нецивилизовани прояви на любов и действия от любов – фактически делата на Терей в разказа.

²⁵ „С насилие Грабливостта отнема нещата посред бял ден; тя заграбва меда от цветята и от несъгласната девица.“ Цитат, предшестваш началото на историята за Филомела в *Confessio Amantis*.

Гауър избира да пише на средноанглийски език, след като дотогава е съчинявал стиховете си на френски (англо-нормандски диалект) и на латински, и в осемрична, а не в десетрична стъпка като Чосър. Същевременно в изказа му продължават да се откриват съществен дял заемки от френски и от латински език; поемата очевидно е насочена към по-ерудирана публика.

Структурата на *Confessio Amantis* отразява влиянието на Бокачо, добре доловимо и в *Кентърбърийски разкази* на Чосър, и свидетелства и за близко вдъхновение и въздействие на френския *Роман за розата*, особено на втората му част. Тя се изгражда от обхватна повествователна рамка, в която са вписани отделни разкази. Рамката е осигурена от откровенията на застаряващия Влюбен пред капелана на Венера – Гений²⁶, структурирани по традиционния модел на изповед: седемте смъртни греха са разгледани и обсъдени последователно в перспективата на традицията на куртоазната любов²⁷. Многобройни (над сто) отделни истории илюстрират така структурираната изповед. Те са почерпени главно от Овидиевите *Метаморфози*, но също и от Библията, както и от други антични и средновековни автори.

Разказ за Терей, Прокна и Филомена е включен в пета книга, посветена на смъртния грях Алчност²⁸, в подрубриката „Грабливост“ (*Ravine*, което означава на средноанглийски „грабителство/ насилствено обладаване/ алчност“²⁹). Обемът му е около 500 стиха (стихове 5551–6046), тоест разказът е близо два пъти по-дълъг от Овидиевия оригинал. Вече наблюдаваната у Кретиен дьо Троя средновековна деформация на името на Филомела, наричана *Филомена*, е възпроизведена и тук, както и у Чосър.

Като цяло, фабулата на историята следва тази на Овидий, към чието авторство Гауър прави изрична отпратка³⁰. Същевременно Гауър поставя в нея

²⁶ Персонажът на свещеника Гений (Genius) е основна фигура във втората част от *Роман за розата* от Жан дьо Мьон. Гений е олицетворение на съзнанието, че трябва да се следват природните закони за продължаване на рода. На латински език Гений означава божество покровител.

²⁷ Всяка от първите шест книги, както и книга 8, е посветена на един смъртен грях срещу Венера, докато книга 7 предлага отклонение към темата за добрия владетел. Капеланът обяснява различните аспекти на всеки от греховете чрез поучителни примерни истории (exempla) и изисква от Влюбения подробно да изповяда всички случаи, в които е извършвал някои от тези грехове. Първите шест книги впрочем следват традиционния ред на първите шест греха: горделивост, завист, гняв, леност, алчност и чревоугодие.

²⁸ Avarice, означаващ „сребролюбие“, но и в по-широк план „силно желание, алчност“. Грях на желанието, също като похот и чревоугодие – касае се за изкуствено, грабителско желание за материални притежания. Също като горделивостта, може да тласне човека към всякакво зло.

²⁹ ravīn (e (n.) – (a) Robbery, rapine; also person; (b) an act of robbery; (c) in Bibl. transl. of Phil. 2.6: robbery; ?usurpation; (d) forcible seizing of a woman, rape; (e) greed, covetousness, rapacity (MED).

³⁰ „The clerk Ovide telleth thus“ („Клирикът Овидий разказва така“) – Gower 2004: ст. 5570. Всички цитати по-нататък са от същото издание.

свои собствени акценти, ръководен от своя изявено морален и назидателен проект – да представи насилственото обладаване и осакатяването на жертвата във всички ракурси на тяхната социална неприемливост. Изнасилването на Филомела е обрисувано като предателство спрямо фундаменталната семейна структура в обществото, но е и заклеено като юридически закрепено престъпление, нанасящо освен физическа, още и силна емоционална травма на жертвата. С това се обяснява и неравномерното разпределение на двете големи части на повествованието – въвеждащата и същинската, разделени от вододела на изнасилването.

Още въвеждащата първа част от разказа съдържа някои немаловажни изменения. Тя е по-кратка от същинската и заема по-малко от 100 стиха. Така Гауър отрежда повече място и внимание на същинската част от повествованието, която грижливо подготвя във въвеждащата, като поставя акценти върху определени аспекти в нея като семействеността и семейните ценности. Вместо да започне като Овидий с припомняне на прокобите над брачния съюз на Терей и Прокна, Гауър избира да разкаже за честитото и почтено семейство на родителите ѝ, като при това само мимоходом споменава брака на по-голямата дъщеря. Тук е добавен и персонажът на съпругата на Пандион, който не присъства в разказа на Овидий, очевидно за по-правдоподобно обрисуване на хармонията в родителското семейство. Прокна и Терей лежат в леглото, когато тя го моли да ѝ доведе сестра ѝ: добавен уточняващ детайл, който изрично набляга върху техния семеен съюз. Друго важно изменение във въвеждащата част е скланянето на Пандион и жена му (ст. 5605) да пуснат Филомела да гостува в Тракия; макар и неохотно, те приемат от уважение към Терей и желание да го зачетат (ст. 5605–5611). Тук изцяло липсват каквито и да било увещания, представени и у Овидий, и у Кретиен дьо Троа. По този начин отпратките към семейната конструкция, която Терей вероломно ще разруши, се натрупват и зазвучават все по-убедително. Във втората част на разказа към тях се добавят и нови: Прокна осъзнава, че Терей „е нарушил брачния си обет“ (ст. 5815), тоест, предал е и е разрушил не само семейството на родителите ѝ, но и своето семейство с Прокна.

Изнасилването е представено изрично като *огравване* на девствеността на момичето (ст. 5648–5649) в съответствие с аспекта „грабливост“ на заклеимявания грях на алчността. Друг негов аспект, неделим от първия, е престъпният: изнасилването е приравнено на правно определено и наказвано *престъпление* (felony – ст. 5668). Така Гауър привлича вниманието върху едновременно греховната и престъпна природа на този акт на насилие.

В този ключов за адаптацията епизод патетичната реч на Филомела (ст. 5655–5683), с която тя се обръща към Терей, е силно въздействаща. Тя нарича тракиеца „най-лош измежду мъжете“ и се зарича, че ще оповести „широкия свят“ за неговото черно дело: ще разкаже за него на хората, на камъните, на дърветата в гората, а гласът ѝ ще се извиси чак до небето и ще отеки

в Божиите уши. Тази космическа картина на разгласяването – хора, природа, земя и небе – отразява чудовищните мащаби на злодеянието. Именно това провокира Терей да отреже езика ѝ в сцена на дори още по-чудовищно насилие. Нейното описание е от ключова важност и за развръзката:

And he thanne as a lyon wod
With hise unhappi handes stronge
Hire cauhte be the tresses longe,
With whiche he bond ther bothe hire armes -
That was a fieble dede of armes -
And to the grounde anon hire caste,
And out he clippeth also faste
Hire tunge with a peire scheres.
So what with blod and what with teres
Out of hire yhe and of hir mouth,
He made hire faire face uncouth.
(...)
Bot yit whan he hire tunge refte,
A litel part therof belefte,
Bot sche with al no word mai soune,
Bot chitre and as a brid jargoune.
(Gower 2004: v. 5684–5700)

Тогава той скочи като разярен лъв
и със злочестите си, но могъщи ръце
сграбчи дългите ѝ плитки
и с тях овърза ръцете ѝ –
недостойно за воински подвиг –
събори я на земята
и бързо отрязва
езика ѝ с ножица,
така че от кръв и от сълзи,
рукнали от очите и от устата ѝ,
красивото ѝ лице стана неузнаваемо.
(...)
Когато той отрязва езика ѝ, обаче,
остана малка част от него,
с която тя не можеше да говори,
а само да чурулика като птичка.

За сравнение, убийството на Итис е само бегло и лаконично споменато (ст. 5890, 5897 – „и закла това дете“).

„Антикуртоазното“ измерение на изнасилването като престъпление срещу законите на любовта, така детайлно изведено от Кретиен дьо Троа, присъства и тук, но едновременно приглушено и обогатено с допълнителни измерения на престъпност и недопустимост на този акт на насилие. Първо, в текста на Гауър липсва пряка отпратка именно към куртоазния дух на такъв вид погазване на любовта (освен отчасти в рамковите коментари към разказа, които правят Влюбеният и неговият изповедник). Второ, към това непростимо нарушение на законите на куртоазната любов, която по дефиниция е несподелена и извънбрачна, Гауър добавя и нарушението на узаконената с брачен обет любов – тази между Прокна и Терей, изтъкнато особено ясно чрез гневната молба, отправена от Прокна към Купидон и към Венера в преддверието на отмъщението си (ст. 5819–5844).

Терей с делото си извършва цялостно предателство спрямо семейството като обществена институция: като кръвно родство и като брачно обвързване. Допълнителните измерения на престъпност в акта му са добавени от упоритите паралели между изнасилването като безвъзвратно „ограбване“ на девственост-

та и като престъпление (felony), кодифицирано от обществото и според Гауър напълно съпоставимо с детеубийството, което Прокна ще извърши за отплата:

Bot thus his oughne fleissh and blod
Himself devoureth agein kinde,
As he that was tofore unkinde.
(Gower 2004: v. 5904–5906)

Така той поглъщаше собствената си
плът и кръв –
нещо толкова противоестествено,
колкото и стореното по-рано от него.

Вероятно и с това се обясняват упорито изказваните пожелания „целият свят“ да научи за това злодеяние (от Филомела след изнасилването) и за отмъщението за него (от Прокна в преддверието на отмъщението – „ще бъде отмъстено,/ така че целият свят да говори за това“ – ст. 5869–70). Така отмъщението е представено като възмездие и своеобразна санкция пред обществото, за обществото и фактически от обществото, а двете сестри са своеобразно „оправдани“ за своето престъпление:

Thes sostres, that ben bothe felle
(And that was noght on hem along.
Bot onliche on the grete wrong
Which Tereus hem hadde do) (...)
(Gower 2004: v. 5880–5803)

Сестрите със смъртоносни намерения,
за които бяха виновни не те,
а голямото зло,
което Терей им беше причинил (...)

Патетичната и същевременно назидателна реч, която Прокна произнася пред съпруга си в кулминационния момент на разкритието, когато Филомела му подава главата на Итис, също утвърждава социалния аспект на отмъщението:

Lo, nou it is somdel aboght,
And bet it schal, for of thi dede
The world schal evere singe and rede
In remembrance of thi defame.
For thou to love hast do such schame,
That it schal nevere be forgete.'
(Gower 2004: v. 5880–5803)

Сега ти си плати за стореното,
и знай, че за твоето деяние
светът ще пее и ще чете,
за да се помни това безчестие,
защото ти така оскверни любовта,
че това никога няма да бъде забравено.

Такава реч липсва и у Овидий, и у Кретиен; тук тя е добавена, за да служи на основополагащия морален проект на Гауър в много по-голяма степен, отколкото на куртоазното заклеяване на нарушения любовен кодекс.

Заклучителните метаморфози доутвърждават моралния проект в съществено разширяване на заключението (от 7 стиха у Овидий в цели 112 тук). Още в сцената на изнасилването Филомела е сравнявана с птица, сграбчена от ястреб, а след осакатяването си запазва късче от езика си, така че не може да

говори, но може да чурулика: отлични примери за това колко грижливо Гауър подготвя и мотивира, дори в известен смисъл „рационализира“ финалните метаморфози. Озлочестената девойка се превръща в славей – плашлива птичка, която през зимата се крие от хората, така че да не бъде виждана от никого (подобно на Филомела, криеща позора от изгубената девственост), но пукне ли пролет, запява жалната си песен, в която оплаква съдбата си, но и възпява радостта от любовта. Прокна става лястовица, която също се крие през зимата, но напролет излиза и, стрелкайки се в резкия си полет, чурулика, разказвайки за „измамата в брака“ (ст. 6012) и за „изменника“ Терей (ст. 6014, 6027–29). Лястовицата, добавя Гауър, не живее в гората, а гнезди под стрехите на къщите, за да може да разказва на жените за изменниците и да ги предупреждава да са нащрек, за да не останат излъгани съпруги (6015–6022). Терей, от своя страна, е превърнат не в папуняк, а в калугерица (*lapwing*) – птица с гребен или качулка на главата, които според Гауър са „знак, че някога е бил рицар“ (6044). Калугерицата, добавя отмъстително Гауър, е най-вероломната измежду всички птици, защото е „изгубила достойнството си“³¹. Заклучителната част от адаптацията има особено силно художествено въздействие и свидетелства за поетическото майсторство и силата на образността на Гауър. Така в своето пренаписване на мита за Прокна и Филомела Джон Гауър надхвърля плоскостта на простъпките спрямо любовта и нейните неписани закони, като вписва насилственото обладаване в изрична морална и обществена, силно назидателна перспектива.

На повествователно равнище Гауър осъществява оригинална адаптация, съзвучна с неговата назидателна стратегия. Поетът изключва немалко от страшните и чудовищни елементи от Овидиевия оригинал (като лошите поличби, лъстивите мисли на Терей, подскачащият по земята отрязан език и др.) и „натурализира“ редица елементи от повествованието, които неговата публика по-лесно би могла да разпознае и да признае. Така Филомела е хвърлена от Терей в „затвор“, а скръбта на Прокна по уж мъртвата ѝ сестра е едновременно приглушена, лишена от античните си изстъпления, и „модернизирана“: тя сваля перлената си огърлица и нарежда възпоменателна служба. Кървавото убийство и разчленяване на Итис е максимално приглушено: то се случва беззвучно и безмълвно (“withouten noise and cry” – ст. 5896), а Филомела дори не участва в него.

Промените в повествованието засягат и други негови немаловажни естетически аспекти, тъй като за Гауър е важно да се изведе преди всичко моралното и поучително измерение на разказа, а не толкова наративното му съвършенство. Липсват немалко детайли, допринасящи за правдоподобие – не е ясно нито къде Терей е насиллил Филомела, нито къде я държи в „затвор“;

³¹ “A lappewincke hath lore his feith /And is the brid falseste of alle” (Gower 2004: v. 6046–6047).

нито откъде се появява удобно „пратеник“, по който тя провожда платното си в двореца. Не е изяснено как именно, след като Прокна получава платното, „сестра ѝ скоро [бива] освободена от затвора“ (ст. 5803–04).

Самите образи на персонажите също не са особено задълбочено разработени, независимо от първоначалната им психологическа мотивировка. При това могат да се доловят усилия на поета да внесе в тях известно правдоподобие, все така подчинено на моралния му проект. Персонажите му са придобили земни измерения и са се отдалечили от близостта си до божественото, постулирана в оригинала и вписваща историята в полето на мита – богът прародител на Терей, почти божествената красота на Филомела у Овидий тук не са споменати. Същевременно героите са и по-близки до морални абстракции, изградени около една доминираща морална характеристика: злодейско грабителство и насилничество, застрашаващо обществения ред (Терей), уязвена и пожертвана добродетел (Филомела) и обществен обвинител и отмъстител (Прокна).

Терей се превръща в схематизиран образ на злия грабител изнасилвач. За разлика от Овидиевия първоизточник, в който тракиецът от самото начало е определен като покварен и лъстив, а тегнещите над него прокоби предвещават последвалата поредица от трагедии, тук разказът започва с хармония, която впоследствие бива безвъзвратно разрушена от неговите деяния. Много важна в това отношение е промяната в един наглед дребен детайл: у Гауър Терей силно пожелава Филомела едва след като получава съгласието на родителите за пътуването. Това ясно илюстрира намерението на Гауър да представи героя не като априорно лош и покварен, а именно като злодей в процеса на неговото ставане такъв: така той се вписва още по-убедително в назидателния проект. Още по-забележително е, че в тази адаптация Терей почти не говори: словото му е предавано само с лаконични изрази в непряка реч. Така във варианта на Гауър индивидуалната психология на персонажите, разработена по-слабо, отколкото у Кретиен дьо Троа, е в тясна и очевидна връзка с моралните измерения и поучения на историята. В същата посока очертаният образ на Филомела изгражда най-вече представата за нейните физически и морални страдания на жертва, „бледа и посърнала/, безмълвна и обезчестена“ (ст. 5810–11). Прокна, от своя страна, е предана на семейството, но се поддава на гнева си, за да накаже със своето престъпление несъизмеримо по-голямото престъпление на Терей.

Ироничният бунтар Джефри Чосър

The swalwe Proigne, with a sorwful lay,
Whan morwe com, gan make hir waymentinge,
Why she forshapen was; (...) ³²

Френската алегорична сума на куртоазната любовна етика *Роман за розата*³³ оказва безспорно литературно въздействие върху средноанглийската поезия. Джефри Чосър сам превежда част от *Роман за розата* в стихотворна адаптация, озаглавена *The Romaunt of the Rose*³⁴. Със сигурност работата по този превод му предоставя наративни източници (множество изследователи отбелязват приликите между Чосъровата „жена от Бат“ и Старицата от *Роман за розата*) и допринася за известно, макар и често иронично „облагородяване“ на стила му в куртоазен дух.

Чосър пише поемата си *Легенда за добрите жени* около 1386 г., след *Троил и Кресида*³⁵ и преди *Кентърбърийски разкази*. Повествованието в поемата е структурирано в дълъг пролог и девет разказа за жени, пострадали заради любовта си, повечето от тях измамени от любимите си. Поемата, написана в десетстъпен стих, който е новаторство в средноанглийската поезия, остава недовършена: разказът спира буквално на средата на стиха. Другаде самият Чосър говори за тази своя поема като за *Свещената легенда за Кутидон* или *Книга за 25-те дами* и това дава основания на критиката да смята, че е възможно пълният ръкопис да е бил изгубен. Съгласно друга теория, на Чосър му омръзнало да твори на тази изтъркана тематика, пренаписвайки добре известни истории, и затова зарязал работата си, за да се посвети по-пълно на *Кен-*

³² *Троил и Кресида* (Chaucer 2001: II, 64–66).

³³ *Роман за розата* има двама автори и две различни по тоналност и идеологическо съдържание части. Гийом дьо Лорис завършва първите 4058 стиха от него около 1230 г. Осемсричните стихове представят алегория на куртоазната любов и изградения около него кодекс. Близо 40 години по-късно Жан дьо Мьон продължава с още 17 724 стиха с по-изявен сатиричен и ироничен дух и множество отклонения.

³⁴ Самият той в облика на разказвача от *Легенда за добрите жени* недвусмислено заявява това в пролога към творбата: „For in pleyn text, with-outen nede of glose, /Thou hast translated the Romaunce of the Rose (Тъй като ти преведе в ясен текст и без нужда от бележки /*Роман за розата*) (Chaucer 1889: v. 328-329). Днес няма сигурност дали стигналият до нас превод е именно направеният от Чосър; атрибуцията на целия текст е неустановена, а аргументите за нея са повече лингвистични, отколкото литературни. Чосър започва превода някъде около 1360 г. Запазените днес фрагменти съответстват на около една трета от оригинала.

³⁵ Завършен около средата на 1380-те, този куртоазен роман в стихове отразява влиянието на Бокачо, пренаписал средновековната история за любовта на Троил и Кресида от *Роман за Троя* от Беноа дьо Сент-Мор. Романът свидетелства както за добро познаване на куртоазния кодекс на любовта, така и за иронично и пародийно третиране на този кодекс. Чосър се надсмива над редяща паблони и общи места в куртоазния любовен кодекс; неговата Кресида е непостоянна и изменница.

търбърйски разкази. Легенда за добрите жени съществува в 13 ръкописа, в които се съдържат общо 9 наратива и 2 варианта на пролога. Някои критици я разглеждат като преходна творба и своеобразно стилистическо упражнение преди написването на *Кентърбърйски разкази*; други виждат в нея преутвърждаване на сентенцията от епилога на *Троил и Кресид*: земната любов, когато не е подчинена на любовта към Бога, води неизбежно до трагически резултати (Juby 1981).

В пролога на поемата в съня на задрямалия разказвач се явява богът на любовта и засипва поета с упреци. Богът го укорява, че в творбите си така малко е възхвалявал жените (включително чрез пряка отпратка към *Троил и Кресид* с образа на невярната Кресид) и се е изявявал като твърде непочтителен към тях; според него Чосър е проявявал женомразство дори в избора си на превеждани творби. Укорите преминават към обвинения в ерес и погаване на законите на любовта. Явилата се заедно с бога кралица Алкеста³⁶ предлага покаяние на Чосър: да възхвали със сръчното си перо поредица от верни жени, обичали предано и жертвоготовно недостойните си мъже. Така започва серията от девет разказа, възпроизвеждащи прочути любовни истории с трагичен край.

Седмият разказ в нея е посветен на Филомела (наричана с все същата средновековна деформация на името „Филомена“) (ст. 2228–2393). След кратък пролог, в който заклеиява реторично порочността на Терей, Чосър представя своя лаконичен разказ в едва 165 стиха.

Във въвеждащата част той се придържа относително близо до античния си първоизточник, макар и с едно важно различие: у Чосър изобщо не се споменава Итис. Смисълът на този пропуск става ясен по-нататък. Сцената на изнасилването също носи близкия отпечатък на Овидиевия оригинал (например с възпроизведените образи на агнето и на гълъбицата), но в нея се открива и твърде вероятно влияние на адаптацията на Кретиен дьо Троя: и у Кретиен, и у Чосър Терей отрязва езика на Филомела, без да е предизвикан или заплашен от нея, а от престъпна предвидливост, за да не би тя да го издаде. Двата текста действително са много близки:

³⁶ Персонаж от древногръцката митология, известен с крайната си преданост към съпруга си Адмет.

(...) and yet this false thief
Hath doon this lady yet a more mischeef,
For fere lest she sholde his shame crye,
And doon him openly a vilanye,
And with his swerd her tong of kerveth he, (...) (Chaucer 1889: v. 2330–2334)

Tereüs ancor ne recroit
Qu'après ce mal ne face pis.
Un canivet tranchant a pris,
Et por ce que cele ne puisse
Conter a home qu'ele truisse
Ceste honte ne cest reproche,
Dist que la langue de la boche
Li tranchera (...) (Troyes 1994: v. 844–851)

Чосър също разграничава своята стилистика от тази на античния поет, като избягва в своя разказ стряскащи образи, а бързо и мимоходом, максимално неутрално съобщава за изнасилването и осакатяването, преди и след което се впуска в изобилни възмутени възклицания, изразяващи скръб и съпричастие. Разобличаването на престъпника е разказано също така лаконично. Интересно е, че за разлика от интерпретацията на Кретиен, в която Филомела тъче визуални *образи*, у Чосър тя вписва *букви* в своето ръкоделие (тъй като не ѝ е разрешено да пише с перо – ст. 2357) и така разказва в писмен *текст* за стореното с нея („тя написа тази история“ – ст. 2364). Платното се изпраща по момче слуга, на когото Филомела дава златен пръстен за отплата. След като Прокна узнава за случилото се и сестрите се срещат, оплаквайки заедно участта си, разказът рязко свършва.

В своето пренаписване Чосър си поставя задачи, по-различни от обикновена интертекстуална адаптация на Овидиевия епизод. Неговата цел не е да предаде вярно и пълно елементите на античния разказ, а да заеме онази част от неговата фабула, която се вписва в начинанието му да представи фигурите на злодея Терей и на пострадалата от неговите злодеяния Филомела. Мотивът за отмъщението, който фактически осмисля и обосновава Овидиевия разказ за метаморфозата на тримата герои, е изцяло изключен: повествованието на Чосър спира в момента, в който двете сестри се срещат, след като Прокна узнава за стореното от Терей с помощта на изтъканото от Филомела платно.

Още след епизода на изнасилването и осакатяването разказвачът възкликва многозначително: „Вече е време скоро да приключвам [разказа си]“ (ст. 2341). Когато споменава за срещата между двете сестри, той мимоходом подхвърля: „Оставям ги на тяхната скръб“ (ст. 2382) и продължава: „Останалото няма какво да се разказва,/ тъй като това беше всичко най-важно“ (ст. 2383–2384). Следват заключителни стихове с иронични и игрови псевдопоучения. В тях злината на жестокия тракиец и невинността на жертвата му, пострадала незаслужено от него, служат като прелюдия към остроумни и шеговити авторови стихове, в които той отправя към жените традиционното игрово предупреждение да се пазят от мъжете:

And thus I lete hem in her sorwe dwelle.
 The remenant is no charge for to telle,
 For this is al and som, thus was she served,
 That never harm a-gilte ne deserved
 Unto this cruel man, that she of wiste.
 Ye may be war of men, yif that yow liste.
 For, al be that he wol nat, for his shame,
 Doon so as Tereus, to lese his name,
 Ne serve yow as a mordrer or a knave,
 Ful litel whyle shul ye trewe him have,
 That wol I seyn, al were he now
 my brother,
 But hit so be that he may have non other.
 (Chaucer 1889: v. 2382–2393)

Оставям ги на тяхната скръб.
 Останалото няма какво да се разказва,
 тъй като това беше всичко най-важно;
 ето така пострада тя,
 Така невинна, незаслужила подобно зло,
 от този жесток мъж, когото при това
 познаваше.
 Жено, пази се от мъжа – тъй ти казвам аз.
 Той може и да не стори такова срамно дело
 като Терей и да изгуби доброто си име,
 или да не ти служи, също както убиец –
 на своята жертва –
 [но] ще ти е верен само за много кратко
 време.
 Така ще ти кажа аз, дори да ставаше дума
 за самия ми брат –
 Е, освен ако той си няма друг [брат]
 освен мен.

Това предупреждение може да бъде четено и като ироничен контрапункт на пасажа, описващ Прокна след метаморфозата ѝ в лястовица в края на епизода от *Confessio Amantis*. В него лястовицата живее под стрехите на къщите, за да е близо до жените, та постоянно да им разказва за неверния и престъпен съпруг Терей, престъпил брачните си обети, и да ги предупреждава да внимават за собствените си съпрузи (6008–6029). Невъзможно би било да се определи кой от двата пасажа е създаден преди другия³⁷; но е факт, че те открито се свързват, и шеговитото Чосърово предупреждение към жените би могло да се явява ироничен отзвук на назидателния пасаж у Гауър – или обратното.

Дали в този адаптиран епизод действително е реализирано декларираното от Чосър в пролога художествено намерение да разказва именно за верните и всеотдайни жени, пострадали от любов? Изглежда очевидно, че това не е така. Филомела не е мъченица на любовта, доколкото нито е обичала, нито е обичана; тя е невинна и безпомощна жертва на престъпната похот на Терей. Защо тогава нейната история е вписана сред разказите за жени, повечето от които са пострадали от неверните си любими?³⁸

³⁷ Двете творби са създадени приблизително по едно и също време, а двамата поети са били близки приятели.

³⁸ Първите два разказа – за Клеопатра и за Тисба – представят самоубийствата от любов на двете героини, но в тях няма мъжка невярност: Марк Антоний се самоубива след военната си загуба, а Пирам – след трагично недоразумение. Лукреция се самоубива, след като е изнасилена от Тарквиний, защото не може да се примири с позора. Всички останали разкази действително представят страданията и/или смъртта на верни и любвеобилни жени, изоставени от любимите си – Дидона, Хипсипила, Медея, Филида, Хипермнестра.

Отговорът може да се потърси в иронично-пародийната природа на цялото начинание на Чосър. Както лесно може да се установи, в *Легенда за добрите жени* в центъра на повествованието са не толкова добрите жени, колкото лошите мъже (Delahoyde 2012). Самото понятие за „добри жени“ в поемата е подигравателно редуцирано: като „добри“ са представени жалките, страдащи, но при това самоубийствено предани жени, а техните отмъстителни пориви съзнателно са изключени от наративите. Делахойд с основание смята, че тук Чосър сатиризира както куртоазните правила на любовта (нещо, което вече прави и в *Троил и Кресида*), така и конвенционалните морални норми и представи; а също, бихме добавили ние, литературните матрични модели на екземплата³⁹ (разказ и поучение) и изтърканите употреби на отдавна познати на всички вежди антични истории за дидактически цели. Затова и поетът предприема своеобразно деконструиране на тези архетипни разкази, като при това настоятелно извежда на преден план в своята поема факта, че преразказва вече съществуващи *разкази*, откъснати от всякаква реалност. Това се постига чрез многократно вмятане в хода на цялата книга на многозначителни и пренебрежителни реплики по отношение на оригиналните истории, които тя възпроизвежда. Например: „нека бързо да стигна до същинската част на тази история“, „повече нито дума няма да издумам за това“ (Ариадна и Тезей), „не искам да влагам повече усилия в разказването, нито да похабя дори капка мастило в повече [за Демофонт], отколкото е необходимо“ (в историята на Филида и Демофонт); „Овидий много изкусно е предал писмото ѝ [на Медея до Язон] в стихове, но ще ми отнеме твърде много време да го опиша тук“ (Медея и Язон), и доста други подобни⁴⁰.

„Сега е време да стигна до края на тази история и до причината да я разказвам“ – казва Чосър точно преди да разкаже как Еней напуска Дидона. Така той ясно дава да се разбере, че разказва историите с конкретната цел да покаже не толкова верните жени, колкото неверните и вероломни мъже. Същевременно, в заключенията си към разказаните трагични любовни истории Чосър нерядко вписва шеговито-шутовска нотка. Вече видяхме това в разказа за Филомела. Разказът за Филида завършва с комично предупреждение към жените: „жени, пазете се от хитрия си враг и в любовта не вярвайте на никой мъж, освен на мен!“ (ст. 2559–2561). Игровото третиране на тематиката и на адаптираните източници става очевидно.

³⁹ Не бива да се забравя, че Чосър е повлиян и от Бокачо, който е автор, освен на други, на сборници с биографии на прочути мъже (*De Casibus Virorum Illustrium* (За съдбата на прочутите мъже) и на известни жени (*De Mulieribus Claris* или *De Claris Mulieribus* (За прочутите жени)).

⁴⁰ Още на няколко места в поемата подобни позовавания на писма на изоставени жени изразяват пренебрежение към античната материя и нежелание да си прави прекалено много труд, за да я преразказва (Дидона, Хипсипила).

Ето защо Чосър е включил в поредицата антични истории и тази за Прокна и Филомела, така че ясно да изведе на преден план в нея злодея Терей на фона на невинно пострадалата Филомела. Това е история за мъжката брутална жестокост, а не за женската преданост или мъченичество в името на любовта (Juby 1981: 121). Поетът пропуска кулминацията и развързката на Овидиевия разказ за метаморфозите на тримата герои най-вече защото те не съответстват на неговия замисъл: активните и отмъстителни жени, обзети от яростното изстъпление на възмездие, не биха се вписали в ироничната поредица от „добри“ страдалици.

Има и още нещо: историята на Филомела е толкова добре известна на късносредновековната публика⁴¹, че Чосър не намира за необходимо нито да я разкаже по-подробно, нито да обоснове психологически героите си, нито дори да я довърши. Той обаче очаква и предполага историята да е позната на читателите. Това става ясно в пролога към епизода, където поетът намеква ясно за нейната известност и загатва за развързката посредством сръчно игро-словие. В краткото си въведение той се нахвърля предварително върху злодея Терей, като го клейми със следните думи:

And, as to me, so grisly was his dede,
That, whan that I his foule story rede,
Myn eyen wexen foule and sore also;
Yit last the venim of so longe ago,
That hit enfeteth him that wol beholde
The story of Tereus, of which I tolde.
(Chaucer 1889: v. 2238–2243)

Колкото до мен, тъй гнусно бе неговото деяние,
че когато прочетох долната му история,
и моите очи се оскверниха и поболяха;
толкова силна продължава да бъде старата
отрова,
че заразява всички, които четат
историята на Терей, за която ще разкажа.

В това възмутено и реторично възклицание „долната история“ за Терей е назована “foule story”, а осквернените очи – също “foule”. Думата *foule*⁴² [faul] обаче има омоним, а в средноанглийския и омограф – *fowl* [faul], птица, и по-специално „дива птица“. Така Чосър телескопира в едно скверното деяние и настъпилата вследствие на него метаморфоза, за която обаче не разказва.

⁴¹ Припомняме, че още в книга втора от *Троил и Кресида* Чосър открито реферира към мита и неговата всеизвестност:

The swalwe Proigne, with a sorwful lay,
Whan morwe com, gan make hir waymentinge,
Why she forshapen was; and ever lay
Pandare a-bedde, half in a slomeringe,
Til she so neigh him made hir chiteringe
How Tereus gan forth hir suster take,
That with the noyse of hir he gan a-wake; (...) (Chaucer 2001: II, 64–70).

Лястовицата Прокна с тъжно чуруликане,
колчем съмна, захвана своята жалба
за това защо е така променена; а Пандар
лежеше в леглото си в полудрямка,
докато тя не зачурулика току до него
за това как Терей насиллил сестра ѝ,
и тогава той се поразбуди от шума; (...)

⁴² Вж. съответните дефиниции в MED.

С това той обозначава широката известност на тази връзка и в по-широк смисъл, на цялата антична история, но и игровото третиране на античната материя в рамките на своя пародиен и ироничен проект.

Тук може да се добавят и още някои съображения, обосноваващи избора на Чосър да пропусне описанието на метаморфозите в историята за Прокна и Филомела. Поетът използва широко в пролога си отпратки към куртоазната естетика и по-специално, куртоазната символика на птиците. В самото начало на съня и видението му в характерното пролетно обкръжение множество птички изливат в трели радостта си от пробуждането на природата и дори закачливо предизвикват птицеловците; те се явяват символи и пратеници на любовта. Появата на бога на любовта е изрично предшествана от появата на чучулигата и предизвестена от нейната песен, а сънуващият разказвач внезапно за самия себе си започва да разбира смисъла на птичето чуруликане. Възможно е Чосър да е предпочел да съхрани въздействието на тази символна рамка на поемата си и да не я разчупва с трите птици от античната легенда, чиято съчетано функционираща символика е коренно различна и отправя към кърваво насилие и възмездие. В следващата част от студията ще се върнем отново към този въпрос и с още някои съображения.

Похвати и ефекти на средновековното пренаписване в трите адаптации

Съпоставителният анализ на трите интерпретации на Овидиевия мит за Прокна, Филомела и Терей дава основания да се изведат редица важни аналитични заключения и да се направят някои критически обобщения по отношение на откритите в анализа похвати и ефекти на средновековното пренаписване на този епизод.

Многообразие на интертекстуалните практики

На първо място, трябва да се отбележи и изтъкне многообразието на интертекстуалните практики, за което свидетелстват трите разглеждани творби. Те експлоатират и преконфигурират отпратки не само към античния първоизточник, но и към други, по-късни творби, посветени или не на мита, както и в известна степен, една към друга.

Интертекстуалното пренаписване на разказвания от Овидий мит⁴³ не изключва индивидуални авторски вариации, каквито се откриват още в античните му пренаписвания. Тази естествена вариативност присъства и в трите му

⁴³ Самият Овидий не е първият творец, пресътворил в литературна форма този мит. Историята присъства в редица древногръцки творби (като например трагедията *Терей* на Софокъл, от която днес има запазени само отделни фрагменти, но и немалко други).

средновековни версии, като се организира около оста „съкращаване – разширяване“ на отделни повествователни елементи и параметри.

И тримата автори запазват определящите параметри като сюжет и фабулно развитие. Наистина, Чосър избира да приключи разказа си след срещата на двете сестри, оставяйки изцяло извън него етапа на отмъщението, който фактически осмисля и обосновава финалната метаморфоза, и съответно изключва от разказа си и самата метаморфоза; но както вече стана дума, тук се касае за съзнателен похват в рамките на конкретния авторов проект. Измененията в изходната материя се разполагат най-видимо на равнището на повествователното разработване на някои епизоди. Така Кретиен дьо Троа отделя особено внимание на ключови моменти от въвеждащата част на своя роман, като скланянето на Пандион да пусне дъщеря си с Терей или още, описанието на самата Филомела в най-типичните куртоазни традиции. Джон Гауър развива и изгражда особено грижливо гневната изобличителна реч на Филомела, в която тя обещава пред Терей да извести земята и небето за огромното зло, което ѝ е сторил. Така поставените от авторите акценти съответстват на техния художествен замисъл и се свързват пряко със следващото важно заключение от анализа, отнасящо се до пластичността на употребите на мита.

Други вариации засягат персонажите. Кретиен дьо Троа изгражда задълбочена психологическа мотивация на своите герои, най-вече на Терей, но и на самата Филомела, и само отчасти на Прокна. Най-слабо психологически мотивирани са характерите и действията на Чосървите персонажи. Тримата централни герои разбираемо присъстват и в трите адаптации. Същевременно се отбелязват немалко вариации, намиращи израз в отсъствие/присъствие на някои второстепенни герои. Гауър изключва изцяло от своята адаптация митологичните отпратки към злите прокоби, тегнещи над брачния съюз на Терей и Прокна, и оттук, и съответните божества. Чосър изобщо не споменава Итис в своя разказ. Срещат се и добавени персонажи. Такива са пазачката на Филомела и дъщеря ѝ у Кретиен дьо Троа (очевидно включени и разработени с цел повишаване на правдоподобие), майката на Прокна и Филомела у Гауър (персонаж, добавен за по-пълното обрисуване на хармоничното семейство и служещ на назидателните цели на Гауър), удобно изникналият отнякъде слуга у Чосър, чрез когото Филомела предава платното си на Прокна и на когото се отплаща със златния си пръстен (изричното неправдоподобие на последния персонаж се вписва в игровата стратегия на автора). Относително свободното третиране на персонажите също служи на замисъла на съответната творба.

Приглушени интертекстуални отпратки се откриват и в рамките на корпуса, съставен от самите разглеждани адаптации. Романът на Кретиен дьо Троа, макар и написан близо два века преди времето на Чосър и Гауър, е бил добре известен в тяхното съвремие чрез *Овидий с морални поучения*, адаптацията, създадена в началото на XIV в. (вероятно между 1317 и 1328 г.) и получила широка известност и разпространение, включително във версии в проза.

По-специално у Чосър след внимателно сравняване на текстовете могат да се открият отгласи от *Филомена* на Кретиен дьо Троа. Такива са например краткото описание на Пандион, доверчиво отдал дъщеря си, „без да мисли никакво зло“ (ст. 2307, съотв. ст. 710–712 у Кретиен дьо Троа), изтъкването на уменията на Филомела да тъче и бродира (ст. 2350), което и Кретиен посочва в нейния пространен портрет (ст. 188–193), описанието на визуалните знаци върху платното (ст. 2361–63, съотв. ст. 1120–33 у Кретиен). Подобно на Кретиен дьо Троа, Чосър също представя осакатяването на Филомела като непредизвикан акт на жестока предвидливост от страна на Терей (още повече че това добре се вписва в художествения му замисъл). Въз основа на редица такива сходства критиката нерядко заявява, че Чосър е използвал колкото Овидий, толкова и Кретиен дьо Троа за своята адаптация. Това е напълно възможно, но не може да бъде категорично доказано именно поради приглушения, неизявен характер на тези отпратки, които се явяват по-скоро кратки текстови цитати, вписани в оригинално преработената от Чосър повествователна материя.

У Гауър не се откриват преки отпратки към версията на Кретиен дьо Троа, която без съмнение му е била позната като на виден познавач на френската литература, сам творил немалко на англо-нормандски старофренски диалект. Неговата адаптация обаче свидетелства за трети вариант на интертекстуалните практики, а именно въздействие и влияние на други творби, в които митът за Прокна може да е разработен или не. На първо място тук ще отбележим, без да навлизаме в подробности, известния ле на Мари дьо Франс *Славейт*⁴⁴, който предлага изтънчена куртоазна и характерно „женска“ вариация на ключови елементи от този мит. Без да може да бъде проследена пряка текстуална връзка между двете творби, у Гауър също се открива посланието за мъжкото насилие като убиец на любовта и престъпление срещу чувствата; разбира се, при него то е дообогатено с допълнителни моралистични измерения, които донякъде го отклоняват от чисто куртоазната ценностна система на Мари дьо Франс. Двете трактовки споделят и фундаменталната двузначност на емоциите, символизиращи от славей: радост (което е характерно за средновековната употреба на тази символна фигура), но и тъга и скръб (от изгубената възможност за общуване с любимия у Мари дьо Франс или от изгубената чест у Гауър). На второ място, влиянието на *Роман за розата*, особено доловимо у

⁴⁴ Това е осмият ле от сборника *Ле на Мари дьо Франс* (краят на XII в.). Заглавието на френски език използва бретонската дума за славей (eostig) – Laüstic или Laostic. Славейт е символична фигура в този ле, написан на англо-нормандски диалект на старофренския език. Пойната птичка отпраща към редица символични елементи от мита за Прокна в *Метаморфози*. Подобно на Филомела, и дамата от *Славейт* е лишена от възможност за комуникация със своя любим, а окървавеното телце на славей, претекст за стоенето ѝ на прозореца, символизира отрязания език на античната героиня. Подобно на нея, дамата също изобразява на платно тъжната си история. Да не забравяме и че самата Филомела се превръща в славей в оригиналния мит.

Гауър, но и несъмнено присъстващо в известна степен у Чосър, също трябва да бъде взето предвид при очертаването на интертекстуалните практики в трите средновековни адаптации.

Накрая, важно е да се отбележи и относително имплицитното, но действително присъстващо, особено у Чосър, позоваване на известността на историята на Прокна, Филомела и Терей и всеобщото ѝ познаване от публиката. Решението му да не продължава своя разказ след срещата на двете сестри и да ги „остави на скръбта им“ съответства на неговия замисъл и се опира на увереността, че продължението е добре известно на всички, както анализът на игрите на думи около *foule* вече показва. Този похват също принадлежи към интертекстуалните практики. У Чосър може да бъде проследена и известна интратекстуалност: в другата история за изнасилване в книгата му – разказът за Лукреция, предшестваша този за Филомела, – се откриват немалко скрити отпратки към последния⁴⁵.

Пластичност на употребите на мита

На второ място и в тясна връзка с предходния аспект е важно да се отбележи високата пластичност на идеологическите употреби на мита в трите разглеждани произведения. Тя намира израз преди всичко в разнообразието на идеологическите съдържания, които авторите влагат в адаптациите си. Всеки от тях избира и разработва с особено внимание конкретна и оригинална насока за прочит и интерпретация на мита. Кретиен дьо Троа го реконструира, като го вписва в полето на куртоазната етика и естетика и набляга върху несъответствието на поведението на Терей с куртоазната доктрина за любовта и за взаимоотношенията между мъжете и жените. В изпълнение на своя проект френският писател разработва особено задълбочено персонажите на Терей и на Филомела, които илюстрират неговото послание. Джон Гауър се съсредоточава върху обхванатото представяне на различните морални измерения на деянието на тракийския цар и извежданите от тях поучения. Той третира мита в средновековната назидателна традиция на *exemplum*, разказ за поука, като го извежда от чисто куртоазното поле и го вписва по много по-обхванат начин в плоскостта на обществените взаимоотношения. Това засилено назидателно измерение в неговата вариация на мита несъмнено отразява и влиянието на *Роман за розата*, а вероятно и на *Овидий с морални поучения*. Гауър поставя във фокуса на вниманието си именно персонажа на Терей, насилник и злодей, престъпник не само по законите на любовта, но и по обществените закони. От своя страна, Джефри Чосър вписва историята за Филомела в своя игрови проект, обигравайки нейната всеизвестност, и я редактира (съкращава, дори орязва) осезаемо, за да представи Филомела като архетипна фигура на жената страдалица, огледално отразяваща мъжката злина в своите безвинни терза-

⁴⁵ Вж. за повече детайли и Vanderwielen 1989: 142–146.

ния. Иронията в така представената черно-бяла трактовка на мита е осезаема: акцентът в разказа е поставен именно върху Филомела и нейните незаслужени злочестини. Докато привидно той трудно се вписва в обявения (и наложен на разказвача, с когото Чосър се идентифицира достатъчно отблизо, че да му припише собствените си съчинения) проект за представяне на „добри“, предани и жертвоготовни жени, на практика разказът се включва хармонично в поредицата от истории на жени, страдащи от груби, безчувствени, неблагодарни и жестоки мъже. Така тази поредица иронично илюстрира неприложимостта на всяка наложена художествена принуда и изобретателността на писателската стратегия на Чосър.

Освен авторските и оригинални трактовки на идеологическите прочити на мита, пластичността на употребата му се открива и в осъществяваната от тримата писатели актуализираща литературизация на повествователната материя. В това отношение най-изявено приносен е романът *Филомена* на Кретиен дьо Троа. Френският поет превръща пестеливо разказаната от Овидий митологична история в голям, изкусно изграден роман.

Още в първия от петте си големи романа, достигнали до нас – *Ерек и Енида*, – Кретиен дьо Троа определя своя авторски подход като „свързване“ (*conjointure*). Така той назовава уникалната връзка, която създава между начина на организация на повествователната материя и породения благодарение на тази авторова композиция и обработка вътрешен смисъл на романа. Кретиен дьо Троа упражнява изкуството на „свързването“ и спрямо Овидиевия епизод „Прокна“. Като изгражда оригинална композиция, в която разширява и обогатява определени моменти от повествованието и приглушава други, той съумява да го пресътвори в съответствие с естетиката на куртоазния роман и успешно да впише античната фабула в куртоазната любовна етика, макар и като контра-куртоазен разказ. Първата част от романа му е по-реторична и същевременно по-изявено психологическа, изпълнена основно със словесни дебати, описания и авторски разсъждения, докато втората е по-наситена със събития и перипетии. Така събитийността на втората част се обуславя от характеристиките и взаимоотношенията, обрисувани в първата. Авторските намеси в оригиналната материя са подчинени на нуждите на композицията и на изграждането на действие, основано върху логиката на характеристиките и анализите на чувствата на персонажите.

Елементи на психологическа обусловеност на поведението и действията на персонажите не липсват и в оригинала на Овидий. Кретиен дьо Троа обаче доразвива и задълбочава аналитичното и психологически правдоподобно обрисване на чувствата и мотивите на персонажите, които определят действията им и насочват развитието на сюжета към неговия жесток, но закономерен край. Същевременно той обвързва психологизма с куртоазните ценности и куртоазния светоглед, като с това подсилва с изрични етически императиви психологическото мотивиране на персонажите.

Несъмнено, и двамата английски автори упражняват своите творчески умения за изграждане на повествователна структура в адаптациите си на мита. При тях обаче доста по-различният формат (на вставена история-екземплум у Гауър или на кратък епизод, вписан в поредица от други епизоди, у Чосър) и съответно, по-скромният мащаб на творбите им обуславят и по-различния подход при повествователната обработка. Адаптацията на Гауър е със стройна композиция, отразяваща идеологическия императив за морална наиздателност. В нея особено внимание е отделено на епизодите, които допринасят пряко за изтъкване на различните аспекти на неприемливост и чудовищност на деянието на Терей. Съответните съкращения (като силно съкратената въвеждаща част от разказа) също допринасят за това, като оставят на преден план само най-нужното за моралния проект. Чрез приглушаването на екзотичните елементи в разказа вниманието се съсредоточава върху психологията на персонажите, които освен това у Гауър са придобили по-човешки измерения в сравнение с подчертаната си близост до боговете у Овидий (Harbert 1972: 208). Психологизмът у героите на Гауър е изрично морално обусловен и е насочен към по-отчетливо обосноваване на заключителните метаморфози⁴⁶.

Чосър дръзва още по-големи промени и съкращения в повествователната материя, отново с оглед на намерението си за създаване на ироничен контрапункт на стереотипните представи и общите места в литературата. По такъв начин той в крайна сметка кондензира наратива до степен, която не позволява никакво психологическо разработване на героите

Развитие и многообразие на символите и символните конфигурации

Третият важен извод от съпоставителния анализ отчита оригиналните развития на символите и символните конфигурации в трите произведения. Тук отново трябва да отбележим особено богатия принос на Кретиен дьо Троа. Той уплътнява и едновременно с това придава повече изтънченост на символния рисунък в епизода от *Метаморфози*, по-специално като развива оригиналната опозиция между слово и безмълвие и я насища с богата символика. В хода на романа неговата Филомела преминава последователно от слово към мълчание, от мълчание към изображения и от изображения към вокализирани песни, които трябва да бъдат разтълкувани. Според Силви Рустан, която говори метафорично за „културна метаморфоза“, наложена от френския автор на античната история (Roustant 2013: 64), тези преходи биха

⁴⁶ Според Harbert 1972 Прокна е умна, предана и волева жена – персонаж, съзнателно изграждан като по-симпатичен. Филомела е слаба и трогателна, а Терей не е изначално покварен, както е у Овидий – той бива привлечен от Филомела едва след като нейният баща склани да я пусне с него, и става олицетворение на злото едва след като извършва греха и престъплението на изнасилването. Всички тези техни психологически особености, щрихираны в изложението, обосновават съответните им превращения в края.

могли да очертават метафорично пътя на адаптацията от античния текст до средновековния френски роман – а също, бихме добавили ние, и вложения чрез оригиналното „свързване“ на материята в него по-различен и съзвучен с куртоазната етика смисъл. Диалогичността в романа също отправя към характерно куртоазна черта и се противопоставя на мълчанието: не само на това на осакатената Филомела, но и на мълчанията на Пандион, на страхливите спътници на Терей, на самата Прокна и дори на малкия Итис, преди да умре. Същевременно в заключителните стихове престъплението на Прокна е изненадващо премълчано, а призивите за отмъщение се отправят от нямащата жертва Филомела – и това им придава допълнителна тежест. Така френският писател вътква в античната материя богата мрежа от символи и от добавени значения и по този начин вражда още по-органично мита в своя куртоазен разказ.

Джон Гауър също подготвя грижливо заключителната символика на метаморфозите на тримата главни герои. Изобилието на сравнения с птици и животни още в изложението предвещава съдбата на персонажите в края, като я обвързва и с техните психологически характеристики. Филомела е сравнена с птица, сграбчена от ястреб (ст. 5644–6), а Терей – със същия този хищен ястреб, но още и с вълк, бесен лъв и бясно куче (ст. 5633, 5684, 5701) – тъй като не чува гласа на разума. По-нататък, в натуралистичното си описание на осакатяването на Филомела Гауър уточнява, че езикът ѝ не е бил отрязан докрай, така че тя не може да говори, а само да чурулика. Така неговата Филомела не е изцяло обречена на мълчание, тъй като ѝ остава (единствено) достъпен „птичий език“. Същевременно необичайната интерпретация на славеевия ѝ облик в края на епизода като единствен начин да скрие пламналото си от срам лице от всички хора свързва обезчестяването на девойката като „изгубване на лицето“ (loss of face) тоест, на честта, пред обществото, с изгубването на човешкото ѝ лице в метаморфозата. Така славеят Филомела едновременно скрива своя позор и продължава да го помни и преживява, съчетавайки в един облик човешката и животинската си идентичност, и запазвайки едновременно и човешките си емоции на съжаление и покруса, и птичите си чувства на радост и ведрост от настъпващата пролет и възраждащата се за живот и любов природа (Flannery 2017). За разлика от интерпретацията на Кретиен дьо Троя, заклеяващият дискурс тук е вложен в устата на лястовицата Прокна и е насочен не към нарушителите на куртоазния кодекс, а към осквернителите на брачната институция (ст. 6011–6026).

Според някои критици на Чосър (като Vanderwielen 1989: 130, 135) лишаването на Филомела от гласа ѝ може да изразява наложената на поета принуда да съчини сборник с разкази за „добри жени“, която също така го лишава от литературната му свобода и от неговия собствен глас на творец⁴⁷; подобна

⁴⁷ „The narrator represents a poet whose literary freedom has been abrogated by a more powerful personage, and he himself has been denied a voice in the proceedings. As we shall see, he in turn will cope with his imposed assignment by censoring the characterization of his literary protagonists and denying them their full voice“ (Vanderwielen 1989: 135).

скрита символика на глухото му недоволство би могла да обоснове и самото включване на историята за Филомела в сборника. Внезапното „отсичане“ на края на историята в нейната интерпретация от Чосър също отеква като отзвук от осакатяването на Филомела и като пореден символ на невъзможността за себеизразяване на героинята, но и на автора, осакатен от възложената му литературна поръчка. Осакатяването, отново според Vanderwielen 1989, би било и емблематично за всички истории в книгата, чийто облик и съдържание са били насилствено променени, за да съответстват на възложената задача. Все пак то не налага на Филомела пълно мълчание и не я лишава от възможността да съобщи за сполетялото я зло: тя „втъква букви“ в платното си и така създава текст, който сестра ѝ ще може да прочете. Нейното платно би могло да символизира творческия порив за себеизразяване, който успява да избликне, макар и подмолно и в ироничен ключ, въпреки наложените му ограничения. Независимо от изпуснатия край и неразказаната орнитоморфоза, популярността и всеизвестността на мита осигуряват неписаните в творбата референции към тях; подобна изцяло имплицитна символика постига своето въздействие дори под този свой виртуален облик.

Принципът на пренаписването, който структурира произведението, дава възможност за дръзки игри с литературните кодове, включително, както в случая, чрез отричане на обичайните подходи на интертекстуалност. Като отказва да възпроизведе мита в неговата цялост и рязко го прекъсва в своята адаптация, Чосър може би наистина протестира срещу наложената му литературна поръчка, ограничаваща творческата свобода и вдъхновението му, но също така осъществява още по-дълбока игра със самото създаване на литературен текст; в крайна сметка се постига глобална текстова измама. В такъв смисъл разказът за Филомела в *Легенда за добрите жени* (а също така и всички останали разкази в поемата, също немилостиво окастриени, за да прилегнат добре в прокрустовото ложе на поръчката за изобразяване на добродетелните жени) илюстрира и литературата като измама.

Има и още нещо важно за отбелязване. Интертекстуалното пренаписване ангажира в съ-отнасяне литературни текстове, фикция, препредаваща друга фикция. Както стана ясно обаче, и тримата разгледани автори вписват в своите адаптации още и значими снопове референции към своята реалност чрез позоваване на свойствени за нея етически, естетически, морални или дори игрови императиви. Така върху интертекстуалността, залегнала в основата на трите адаптации на Овидиевия епизод, се наслажда и актуализираща референциалност, а диалогичността поне донякъде се завръща. Означава ли това, че чистата интертекстуалност е невъзможна? Изглежда този въпрос ще остане открит.

Заклучение

Митът за Терей, Прокна и Филомела продължава да се възпроизвежда и преконфигурира и в западната модерност и постмодерност, преосмислян и пресътворяван от различни творци в различни изкуства. Символът на славея и сладката му песен, сплитаща в едно радост и тъга, намира повсеместно разпространение още през средновековната епоха и далеч отвъд нея. Самият мит се пренаписва цялостно или частично в пиеси (като се започне от изгубената *Терей* на Софокъл и се премине през *Тит Андроник* на Шекспир, и до наши дни), стихотворения и поеми, разкази, опери и вокални композиции, живопис, графика и скулптура. В по-близко до нас време митът се използва особено плодотворно от феминистките изследвания по темите на изнасилването и налаганото мълчание за насилието, чиято архетипна илюстрация той се явява. В изобразителното изкуство тематиката също е широко разработвана през различни епохи – от миниатюрите към средновековните романи и поеми през ренесансовите, класицистичните и пост-класицистичните живописни и графически реализации и до модернизма на XX век с творци като Пикасо. Визуалните изобразявания на мита се явяват негови различни естетически, идеологически и лични прочити и в това свое качество заслужават отделно диахронично и транскултурно изследване.

Съпоставителният анализ на трите значими средновековни адаптации на Овидиевия епизод в полетата на френската и английската литературна продукция между XII и XIV в. позволи да се изведат основните силови линии в преосмислянето и пресътворяването на мита, обусловени от господстващите естетики в литературната фикция от съответните епохи, и да се очертаят основните развития и новаторски решения в наратива на тримата писатели. Средновековните пренаписвания на мита се вграждат в богата интертекстуална мрежа, в която се обогатяват взаимно и разширяват хоризонтите на бъдещите му пресътворявания в литературата и изкуството.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Овидий 1981: Публий Овидий Назон. *Метаморфози*. Превел от латински Г. Батаклиев. София: Народна култура, 1981.
- Троа 1995: Троа, Кретиен дьо. *Клижес*. Превод Атанас Сугарев. София: Колибри.
- Хораций 1983: *Хораций. Поетическо изкуство. Боало. Поетическо изкуство. Преводачи*: Георги Батаклиев, Пенчо Симов. София: Наука и изкуство.
- Chaucer 1889: Chaucer, Geoffrey. *The legend of good women*. Edited by Skeat, Walter W. Oxford : Clarendon Press 1889. <https://archive.org/details/legendofgoodwome00chauuoft> и https://ia801409.us.archive.org/5/items/legendofgoodwome00chauuoft/legendofgoodwome00chauuoft_bw.pdf

- Chaucer 2001: Chaucer, Geoffrey. *Troilus and Cressida. A modernised version*. A. S. Kline. Online edition: <https://www.poetryintranslation.com/PITBR/English/Chaucerhome.php>, accessed on 28/4/2018.
- Chaucer 2008a: Chaucer, Geoffrey. *The Project Gutenberg EBook of Troilus and Criseyde*. Produced by Douglas B. Killings, Diane M. Brendan, and David Widger. <https://www.gutenberg.org/files/257/257-h/257-h.htm>, accessed on 28/4/2018.
- Chaucer 2008b: Chaucer, Geoffrey. *The Legend of Good Women*. Translated by A. S. Kline. https://www.poetryintranslation.com/PITBR/English/GoodWomen.php#anchor_Toc186791818
- Compagnon 1998: Compagnon, Antoine. *Le démon de la théorie. Littérature et sens commun*. Paris : Seuil.
- Delahoyde 2012: Delahoyde, Michael. *The Legend of Good Women*. Washington State University, 2012. <https://public.wsu.edu/~delahoyd/chaucer/LGW2.html>
- Dragonetti 1987: Dragonetti, Roger. *Le mirage des sources. L'art du faux dans le roman médiéval*. Paris : Seuil.
- Dragonetti 1980: Dragonetti, Roger. *La vie de la lettre au Moyen Age*. Paris : Seuil.
- Flannery 2017: Flannery, Mary C. Gower's blushing bird, Philomela's transforming face. *Postmedieval: a journal of medieval cultural studies* 8 (1): 35-50. DOI · 10.1057/s41280-016-0036-9.
- Genette 1979: Genette, Gérard. *Introduction à l'architexte*. Paris : Seuil (« Poétique »).
- Genette 1982: Genette, Gérard. *Palimpsestes*. Paris : Seuil (« Poétique »).
- Gignoux 2006: Gignoux, Anne-Claire « De l'intertextualité à la réécriture », *Cahiers de Narratologie* [En ligne]. 13 | 2006, mis en ligne le 25 septembre 2016, consulté le 05 mai 2018. URL : <http://journals.openedition.org/narratologie/329>
- Goddard 1908: Goddard, H. C. Chaucer's Legend of Good Women. *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 7, No. 4 (Oct., 1908), pp. 87-129. Published by: University of Illinois Press. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/27699943>
- Gower 2004: Gower, John (Author). *Confessio Amantis*, Volume 3. Russell A. Peck (Editor), Andrew Galloway (Translator). Medieval Institute Publications: Kalamazoo, Michigan 2004. Book 5: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/peck-gower-confessio-amantis-book-5#5904>
- Harbert 1972: Harbert, Bruce. The myth of Tereus in Ovid and Gower. *Medium Ævum*, Vol. 41, No. 3 (1972), pp. 208–214. http://www.jstor.org/stable/43627863?read-now=1&loggedin=true&seq=1#page_scan_tab_contents
- Juby 1981: Juby, William A. *For our doctrine: Authorial intention in Chaucer's Legend of Good Women*. M. A. Thesis, Simon Fraser University.
- Kristeva 1969: Kristeva, Julia. *Semeiotikê. Recherches pour une sémanalyse*. Paris : Seuil.
- Krueger 2008: Krueger, Roberta L. *Philomena: Brutal Transitions and Courtly Transformations in Chretien's Old French Translation*. Norris J. Lacy and Joan Tasker Grimbert, A Companion to Chretien de Troyes, Cambridge, D. S. Brewer, 2008, pp. 88–102.
- MED: Middle English Dictionary online, <https://quod.lib.umich.edu/m/med/>, accessed on 28/4/2018.
- Molin 2017: Molin, Samuel. *Le processus de recomposition métaphorique dans la réécriture d'Ovide au XIIe siècle. L'exemple de Philomena*. EA 4593 CLARE – Université Bordeaux Montaigne. https://teteschercheuses.hypotheses.org/3309#_ednref2 consulté le 05 mai 2018.

- Ovide 2009: Ovide, *Les Métamorphoses*. Bibliotheca Classica Selecta (Двyezично издание на латински и построен превод на френски, достъпно онлайн на адрес <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/METAM/Met00-Intro.html> , консултирано на 10.11.2017 г.)
- Ovide moralisé 1915: *Ovide moralisé, Poème du commencement du quatorzième siècle publié d'après tous les manuscrits connus*. Cornelis De Boer, Amsterdam, 1915. <https://archive.org/details/ovidemoralispo12boer> консултирано на 3.11.2017 г.
- Philomena 1909: *Philomena, conte raconté d'après Ovide*. Publié d'après tous les manuscrits de l'Ovide moralisé avec introd., notes, index de toutes les formes et III appendices by Chrétien, de Troyes, 12th cent; Boer, C. de (Cornelis), 1880-. Paris P. Geuthner: 1909. https://ia801407.us.archive.org/22/items/philomenacontera00chruoft/philomenacontera00chruoft_bw.pdf
- Roustant 2013: Roustant, Sylvia. „*Philomena de Chretien de Troyes: Métamorphose d'une métamorphose au temps du roman*“, Carnets V, Métamorphoses Littéraires, mai 2013, pp. 63–76. (<http://ler.letras.up.pt/uploads/ficheiros/12075.pdf>)
- Sunseri 2017: Sunseri, Sophia Natasha. *The Incommensurability of Past and Present: An Exploration of Subjectivity in „Philomena and Procne“*. <https://www.cmlt.uga.edu/xenophile/subjectivity-%E2%80%9CPhilomena-and-procne%E2%80%9D> консултирано на 3.11.2017 г.
- Troyes 1994: Troyes, Chrétien de. *Romans*. Librairie Générale française, 1994.
- Vanderwielen 1989: Vanderwielen, Betty, *The Myth of Tereus and the Nightingale Motif in Classical and Medieval Literature and in the Works of Chaucer Master's Theses*. 1166. http://scholarworks.wmich.edu/masters_theses/1166
- Verger 1986: Verger, Jacques. *Philosophes médiévaux des XIIIe et XIVe siècles* (Anthologie de textes philosophiques). Paris: Ed. 10/18.
- Warren 2015: Warren, Michael J. *Gower's goshawk – raptor and ravisher* <https://compleatbirder.wordpress.com/tag/confessio-amantis/>
- Zumthor 1972: Zumthor, Paul. *Essai de poétique médiévale*. Paris : Éditions du Seuil.

PHONETIQUE ET PHONOLOGIE: HISTOIRE D'UNE RUPTURE

IVAYLO BUROV

Département d'études romanes

Ivaylo Burov. PHONETICS AND PHONOLOGY: A STORY OF A BREAKUP

This paper examines the scientific claims and theoretical trends which paved the way for the emergence of phonology and marked its later development. Initially closely linked to phonetics, phonology broke away from it during the period of structuralism, leading the way to the elaboration of its own conceptual and methodological framework. This emancipation has resulted in the growing estrangement of the two sciences, favored by the algebraic, deductive and generative underpinnings of phonology. This autonomy fostered in turn a multitude of hermetic non-linear phonologies locked within their own abstract formalisms, whose only connection with extralinguistic reality are frequent references to concepts borrowed from the fields of physics, astronomy, biology, or chemistry. Inherited from nineteenth century linguistics, which was considered a natural science, these metaphors testify to an inferiority complex in relation to more established sciences from which phonetics has never been separated.

Keywords: phonetics, phonology, phoneme, linguistic theories

Ивайло Буров. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЯ: ИСТОРИЯ НА ЕДИН РАЗРИВ

Настоящата студия прави преглед на теоретичните постановки и направления, подготвили зараждането на фонологията и белязали по-нататъшното ѝ развитие. Първоначално тясно свързана с фонетиката, фонологията се еманципира от нея през периода на структурализма, което допринася за усъвършенстването на концептуалния и методологическия ѝ апарат. Еманципирането ѝ е последвано обаче от постепенното изолиране на двете науки, благоприятствано от наложилата се алгебрична, дедуктивна и генеративна визия за фонологията. Това изолиране води логично до зараждането

на множество нелинейни херметични фонологични модели, затворени в собствения си абстрактен формализъм, чиято единствена връзка с извънезиковата действителност са честите препратки към понятия от физиката, астрономията, биологията и химията. Като реминисценции от лингвистиката през XIX в., смятана за естествена наука, тези метафори свидетелстват за един вид комплекс за малоценност по отношение на по-старите и зрели науки, от които фонетиката никога не се е отделяла.

Ключови думи: фонетика, фонология, фонема, лингвистични теории

Distinguer soigneusement la phonologie et la phonétique est nécessaire en principe et réalisable dans la pratique. Cette distinction est dans l'intérêt des deux sciences. Mais naturellement cela ne doit pas empêcher que chacune des deux sciences fasse son profit des résultats obtenus par l'autre. Il faut seulement garder en cela la juste mesure, ce qui malheureusement n'arrive pas toujours.

Nikolai Troubetzkoy¹

La phonétique et la phonologie sont deux sciences ayant le même objet d'étude, à savoir l'aspect sonore du langage humain, mais adoptant des approches différentes pour son analyse. La première recourt à des moyens instrumentaux pour examiner les paramètres acoustiques, aérodynamiques ou anatomiques du tractus vocal et de la production de la parole, alors que la seconde procède à une analyse de la chaîne sonore en unités discrètes afin d'établir leur fonction linguistique et leur pertinence pour la communication. En tant que sciences de l'*expression*, au sens hjelmslévien du terme, les deux n'ont pas toujours été clairement distinguées l'une de l'autre et ont eu naturellement une histoire commune avant que chacune s'engage séparément dans une voie d'autonomisation. Cet article a l'ambition d'analyser les thèses et les mouvances théoriques qui ont contribué à l'émancipation de la phonologie comme science à part entière et ensuite à son isolement de la phonétique, ce qui a eu finalement une influence néfaste sur son développement.

§ 1. Notes sur la « préhistoire » des sciences de l'expression

Duchet (1998 : 5) note que contrairement à la phonologie, dont la création s'associe surtout aux travaux du Cercle linguistique de Prague (CLP) et qui « est encore marquée par les disputes théoriques dont sa naissance fut l'objet », la phonétique « est une discipline ancienne, bien établie, incontestée ». A ce sujet, Malmberg (1991: 38–39) signale que les premières descriptions précises des organes producteurs de la parole, des différents lieux d'articulation, du degré de

¹ Troubetzkoy (1939 [1986: 14]).

rétrécissement de l'orifice glottal et du conduit supralaryngal remontent très loin dans le temps à l'époque védique. L'auteur remarque également que la description phonétique de l'arabe réalisée par Sibawaih (VIIIe siècle après J.-C.) interprète plus correctement que les premières grammaires grecques et latines le mécanisme de production des sons de la parole tout en présentant de manière appropriée certains phénomènes strictement sémitiques comme la modification de timbres vocaliques sous l'effet de consonnes post-vélaires (p. 36). Si l'on prend aussi en considération les recherches de Léonard de Vinci sur la résonance et le mode de production du ton laryngal, complétées plus tard par celles de Galilée sur le mouvement pendulaire et l'effet résonateur, on peut conclure que les études de phonétique s'inscrivent dans une tradition millénaire et relativement ininterrompue qui va de la plus haute Antiquité jusqu'aux premières ébauches d'une phonétique instrumentale dans les travaux de von Kempelen et de Hellwag, datant de la fin du XVIIIe siècle.

À la lumière de ces faits-là, la phonologie peut paraître une science très jeune, mais uniquement si l'on se réfère à son « acte de naissance » officiel, à savoir la fameuse Proposition 22 cosignée par Jakobson, Karzewski et Troubetzkoy, et présentée en avril 1928 à l'occasion du Ier Congrès international des linguistes à la Haye. Cependant, bon nombre des concepts et des principes défendus par les Pragois – et notamment ceux de phonème, d'opposition distinctive, de commutation – se laissent entrevoir dans un manuscrit islandais daté de la fin du XIIe siècle, considéré comme un véritable traité grammatical par Benediktsson (1972). Son auteur anonyme, se proposant de réformer l'orthographe de sa langue en l'adaptant à l'alphabet latin, essaie de démontrer le caractère distinctif des sons du vieux norrois en appliquant le principe de la commutation : il oppose notamment dans des paires minimales des voyelles longues (marquées par un accent) à des voyelles brèves (non marquées), de même que des voyelles nasales (marquées par un point suscrit) à des voyelles orales (non marquées). La longueur consonantique, elle aussi distinctive, est rendue par une opposition entre lettres majuscules et minuscules, alors que les sons [θ] et [ð], qui ne représentent que des allophones d'un même phonème, sont notés indistinctement par la seule lettre *þ*, ce qui témoignerait selon Robins (1997 : 72–74) et Duchet (1998 : 10) de l'intuition et de la conscience phonologique de l'auteur du manuscrit. Pour Duchet, c'est aussi une illustration parfaite du fait qu'en principe « les inventeurs d'orthographe [alphabétique et phonétisante] sont de bons phonologues » (p. 11), dans la mesure où une telle entreprise implique une capacité d'analyse du langage en unités discrètes et distinctives afin de leur faire correspondre un symbole approprié. Il ne faut pas oublier cependant qu'à peu d'exceptions près (gothique, cyrillique) les orthographes sont toutes le résultat d'un processus anonyme, dont la durée se mesure en siècles.

Albano Leoni (1976), lui, n'est pas enclin à surestimer l'originalité du manuscrit islandais en matière de phonologie et soutient qu'il s'inscrit plutôt dans une longue tradition scolastique et grammaticale de la latinité tardive (Cassiodore, Isidore de Séville, Bède) dans le domaine de l'orthographe. Sur le plan didactique,

cette tradition consiste à illustrer par des paires de mots différenciés par un seul trait subtil le risque de confusion de formes. Elle se situerait sur le plan graphique et serait dépourvue de l'épaisseur théorique donnée par la phonologie pragoise à la notion de *paire minimale*, même si Benediktsson (1972) a essayé d'établir un lien d'équivalence entre le norrois *stafr*, apparaissant dans le manuscrit (*littera*, dans la tradition de Donat et de Priscien), et le concept de phonème.

S'il n'est pas légitime de considérer l'auteur de cette tentative de réforme orthographique comme le précurseur direct du principe de commutation en phonologie, il serait peut-être tentant de voir dans son analyse l'ébauche d'un autre concept cher au Pragois, à savoir celui de *marque* (cf. notamment Troubetzkoy 1931, Jakobson 1963). Ce dernier transparaît non seulement du choix de marquer les voyelles nasales et les voyelles longues par un diacritique, suggérant ainsi qu'elles comptent un élément de plus par rapport à leurs contreparties orales et brèves, mais aussi de la forme des nouvelles lettres conçues pour le norrois : *ę*, *q*, *ø*, *y*. Pour justifier les symboles choisis, l'auteur anonyme précise que <q> est muni du crochet de <a> et du cercle de <o> du fait qu'il représente un son à mi-chemin entre les deux (vraisemblablement [ɒ]) ; de même, <ø> est composé de la barre de <e> et du cercle de <o> parce qu'il combine des éléments de l'un et de l'autre, à savoir l'antériorité et l'arrondissement. Rappelons à ce sujet que les lettres *ü*, *ö* et *ä* de l'allemand ne représentaient à l'origine que les lettres *u*, *o* et *a* accompagnées d'un *e* suscrit marquant la palatalisation de la voyelle tonique à la suite de l'umlaut typique des langues germaniques. De même, la lettre *å* du suédois (correspondant phonétiquement à un [o]) dérive de la superposition d'un *o* comme marque d'une vélarisation de *a* conditionnée étymologiquement par la présence d'une vélaire dans la syllabe suivante (Malmberg 1991 : 19). En effet, ces fusions graphiques ne manquent de rappeler la distinction établie par les *Théories des éléments* (cf. § 7. 5. 2) entre voyelles primitives et dérivées, ainsi que leur postulat de base que le nombre des éléments contenus dans une voyelle est directement proportionnel à sa complexité interne (cf., entre autres, Kaye, Lowenstamm et Vergnaud 1988 : 118, Polgárdi 1998 : 151–152).

Or, il est possible de remonter les premiers pas de la théorie phonologique encore plus loin aux temps des anciens grammairiens hindous et de la théorie dite *sphoṭa*. Selon celle-ci, les sons ne sont pas uniquement le résultat du traitement subi par le flux d'air dans l'appareil articulatoire ; ils sont aussi des unités permanentes et abstraites servant à distinguer des sens et dont les réalisations concrètes peuvent varier en fonction du contexte et des individus. Cette thèse, partagée entre autres par Patañjali, célèbre commentateur du mythique Pāṇini du IIe siècle avant J.-C., est considérée à juste titre par Malmberg (1991 : 40) comme « une parfaite définition du phonème ». Si l'on ajoute à ces réflexions théoriques les considérations des *modistes* (XIIIe siècle) sur la fonction grammaticale de la voix (*vox*), découlant de sa propriété de signifier, absente des simples séquences sonores qui sont du domaine physique et non linguistique, il ne serait donc pas exagéré d'affirmer l'existence de nombreux phonologues *ante litteram*. Il y a des raisons de compter parmi eux également Jules

César Scaliger qui, dans son *De causis linguae latinae* (1540), formule l'idée de l'existence de deux niveaux linguistiques – celui des éléments lexico-grammaticaux et celui des éléments sonores – laquelle précède de quatre siècles la théorie martinétienne de la *double articulation du langage* (Martinet 1960). Enoncés il y a des siècles, ces thèses et concepts fondamentaux ne seront donc redécouverts et reformulés, souvent dans l'ignorance complète des sources, qu'à une époque moderne où la linguistique se sera dotée d'assises scientifiques et méthodologiques solides.

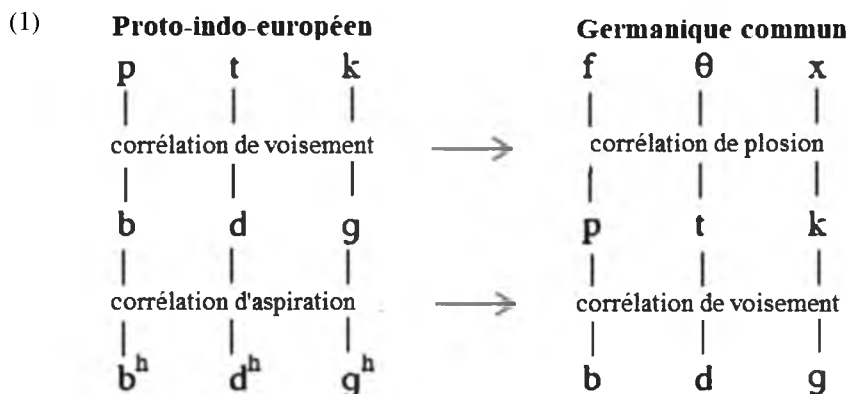
§ 2. Les lois phonétiques de la Grammaire comparée

A en croire Bergounioux (1994: 123), « [l]a linguistique s'est constituée comme science à partir du moment où la description d'une langue (sa forme phonétique, son organisation syntaxique, son sémantisme) n'a plus été effectuée par une analyse interne, immanente, mais par la comparaison avec différentes langues ». La *Grammaire comparée*, comme il est bien connu, est un vaste mouvement théorique, foncièrement historiciste, ayant marqué de son empreinte la linguistique de tout le XIXe et du début du XXe siècle. Elle est orientée vers l'étude de la diachronie et de la généalogie des langues, surtout indo-européennes, cherchant des correspondances formelles entre elles ou se proposant de reconstruire des chaînons manquants dans leur évolution historique. Sa naissance coïncide avec l'essor des études sur le sanskrit, considéré longtemps et à tort par nombre de comparatistes, et en particulier par Franz Bopp, comme la protolangue dont seraient issues toutes les langues indo-européennes modernes. Malgré cette erreur de parcours², l'indologie naissante a permis des rapprochements fructueux entre le sanskrit, le latin, le grec et les langues germaniques surtout, ce qui est parfaitement compréhensible étant donné que c'est l'Allemagne qui a été le berceau et, pendant plus d'un siècle, le centre de rayonnement du comparatisme. C'est avec Rasmus Rask et Jacob Grimm que ces rapprochements commencent à se traduire par des recherches sur des correspondances de sons régulières entre le germanique et les autres langues indo-européennes³. La régularité des correspondances constatées d'une branche à l'autre donne lieu à la formulation de « Lautgesetze » ou « lois phonétiques » (de Grimm, de Grassmann, de Lachmann, de Verner, d'Osthoff) qui sont en effet plus phonologiques que phonétiques, en ce sens qu'elles décrivent des changements catégoriels au niveau de la forme de l'expression. Un intérêt réel pour la motivation articulatoire ou acoustique de ces lois apparaîtra indépendamment de leur formulation même et se développera surtout à partir de la parution en 1837

² Erreur qu'un des premiers comparatistes de l'époque moderne et précurseur du comparatisme indo-européen, William Jones, s'était néanmoins gardé de commettre.

³ Même si les premiers comparatistes se réfèrent dans leurs analyses à des textes écrits, tendant ainsi à prendre les graphèmes pour des sons, Rask est le premier d'entre eux à distinguer soigneusement entre son et lettre, distinction qui sera au centre des préoccupations de l'école néo-grammairienne ensuite.

de l'ouvrage de Rudolf von Raumer *Die Aspiration und die Lautverschiebung*. L'auteur y examine notamment le rôle de l'aspiration pour la *première mutation des plosives du proto-indo-européen en germanique* (découverte par Rask et Grimm) à la suite de laquelle l'ancienne corrélation de voisement se transforme en une corrélation de plosion ($p, t, k \sim b, d, g \rightarrow f, \theta, x$ (h) $\sim p, t, k$), alors que l'ancienne corrélation d'aspiration se transforme en une corrélation de voisement ($b, d, g \sim b^h, d^h, g^h \rightarrow p, t, k \sim b, d, g$) :

Sanskrit *pāda*, a. gr. *πῶς, ποδός*, lat. *pes* $\sim$ angl. *foot*, goth. *fōtus*, island. *fótur* ; sanskrit *tráyas*, a. gr. *τρεῖς*, lat. *trēs*, gallois *tri*, bulgare *mpu* $\sim$ v. norr. *þrír* [θri:r], goth. *þreis*, angl. *three* ; a. gr. *ὀκτώ*, lat. *octō* $\sim$ goth. *ahtau*, v. angl. *eahta* ; a. gr. *δίω*, lat. *duō*, gallois *dau*, polonais *dwa* $\sim$ goth. *twai*, angl. *two* ; hittite *genu*, a. gr. *γόνυ*, lat. *genū* $\sim$ goth. *kniu*, v. norr. *kne* ; sanskrit **g^hora* $\sim$ goth. *gaurs*, v. norr. *gaurr* « peur ».

Le choix du terme de *loi* s'inscrit en effet dans le désir accru de scientificité qui prend corps avec l'émergence de la philosophie positiviste d'Auguste Comte et de Claude Bernard dans le dernier tiers du XIXe siècle. Pour la Grammaire comparée, il est temps d'affirmer le caractère *mécanique*, *aveugle* et *régulier* des changements phonétiques afin de leur attribuer une *validité absolue* et de démontrer que l'évolution de la langue est régie par des *lois naturelles*, comme celles en vigueur dans le monde physique et biologique. C'est notamment autour de la thèse que les lois phonétiques ne tolèrent pas d'exceptions que s'est constituée la *mouvance néo-grammairienne* associée traditionnellement aux noms de Georg Curtius, August Leskien, Karl Brugmann, Hermann Osthoff, Karl Verner, Hermann Paul, pour n'en citer que quelques-uns. Désormais, il ne s'agit plus d'admettre que les exceptions apparentes à une loi sont dues à des anomalies ou à des tendances non réalisées jusqu'au bout par la langue (comme le soutenait Jacob Grimm), mais de formuler d'autres lois qui rendraient compte des irrégularités. Ainsi, les lois de Grassmann et de Verner ont-elles été conçues afin de traiter certaines exceptions

apparentes à la loi de Grimm : la première rend compte de la dissimilation des consonnes /b^h, d^h, g^h/ du proto-indo-européen devant une autre plosive aspirée, survenue à un stade préhistorique du sanskrit et de l'ancien grec ; quant à la seconde, elle met en lumière l'importance de la place de l'accent pour la mutation consonantique.

Bloomfield (1933 [1973 : 354]) observe qu'à la fin du XIXe siècle l'appareil terminologique de la linguistique n'était pas encore suffisamment précis et donnait lieu à des formulations abusives et obscures. Ainsi, l'affirmation que « les lois phonétiques ne connaissent pas d'exception » n'est-elle qu'une façon maladroite de dire que des facteurs non phonétiques comme l'appartenance d'un mot à une classe lexico-grammaticale particulière, sa signification ou sa fréquence d'occurrence dans la langue ne devraient pas avoir d'incidence sur l'évolution des sons dont il est composé. Le terme même de *loi* est largement métaphorique dans la théorie néo-grammairienne et inacceptable du point de vue scientifique : il n'exprime pas la permanence ou l'omnivalité d'un phénomène naturel, ni une corrélation entre des phénomènes physiques, vérifiée par l'expérience, mais désigne la simple occurrence historique d'un changement linguistique.

Se rendant compte de l'inadéquation de la terminologie des Néo-grammairiens, mais fortement influencé par leurs idées, Maurice Grammont propose dans sa thèse sur la *Dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes* (1895) une réinterprétation de la notion de loi, en la plaçant « en dehors et en quelque sorte au-dessus des langues » (p. 15). Pour lui, les lois phonétiques ne sont pas des règles absolues mais plutôt des « possibilités » ou des tendances translinguistiques dont la connaissance permet de prévoir avec assez de vraisemblance si et comment un changement phonologique se produirait une fois posé un contexte segmental précis. Même si l'ouvrage de Grammont n'a pas l'ambition de déborder le cadre des langues indo-européennes, où les premiers comparatistes avaient mis à l'épreuve leurs thèses, cette position annonce déjà un intérêt pour les universaux et la naturalité des processus phonologiques, qui passionnera les linguistes de la seconde moitié de XXe siècle.

Quoiqu'inexact, le terme néo-grammairien de loi fait cependant écho aux progrès réalisés à la même époque dans les sciences naturelles et s'inscrit dans la volonté de traiter la langue comme un fait de nature. Présente déjà chez Rask qui envisageait l'analyse des faits linguistiques par les méthodes des *sciences naturelles*, cette volonté dégénérera en une vision *organiciste* de la langue qui se radicalisera chez August Schleicher et sera défendue, entre autres, par Müller (1885), Darmesteter (1887) et Nyrop (1901). Pour Schleicher, la scientificité de la linguistique découle de son statut de science naturelle et du caractère organique des langues : celles-ci sont assimilables à « des organismes naturels qui, en dehors de la volonté humaine et suivant des lois déterminées, naissent, croissent, se développent, vieillissent et meurent ». En tant qu'organismes, les langues « manifestent donc, elles aussi, cette série de phénomènes qu'on comprend habituellement sous le

nom de vie » (Schleicher 1868 : 3) et se prêtent logiquement à une classification scientifique.

L'approche taxonomique pratiquée par les premiers comparatistes dans leurs efforts d'établir la généalogie de la famille indo-européenne ou de dresser une typologie morphologique des langues (*cf.* Friedrich von Schlegel 1808 [1837], August von Schlegel 1818, Rask 1818, Bopp 1833–1852 [1866–1874], Humboldt 1836, Schleicher 1850, 1861–1862 [1874–1877]) est inspirée en effet de « l'organicisme typologisant » de Carl von Linné, pour reprendre l'expression de Paveau et Sarfati (2003 : 33), et de son classement des organismes en genre et en espèce. De même, la notion de *changement linguistique* s'associe directement avec l'évolutionnisme et le transformisme de Jean-Baptiste Lamarck et de Charles Darwin. Ghils (2007 : 32) rappelle à ce sujet que même « si l'on constate la pénétration immédiate et en profondeur de la théorie biologique dans la linguistique, il convient tout autant de citer le parallèle établi par Darwin lui-même entre les deux domaines, qui n'est pas sans traduire la volonté du biologiste de justifier l'aspect naturel de son système classificatoire par la méthode des linguistes ». Une lecture des notes de Darwin et de sa correspondance avec les linguistes allemands de l'époque met effectivement en évidence que les scientifiques des deux disciplines entretenaient des discussions à caractère épistémologique et le concept d'arbre généalogique employé par Darwin doit probablement beaucoup aux linguistes de l'époque. Il faudra en réalité attendre le début du XXe siècle avec sa vision structuraliste de la langue comme un *objet abstrait* et comme un *système* pour voir abandonnée cette conception de la linguistique comme science naturelle.

§ 3. Développement de la phonétique expérimentale et de la phonétique linguistique

L'intérêt pour la régularité des lois phonétiques et l'évolution des langues ne pouvait manquer de susciter un intérêt réciproque pour la substance de l'expression et les facteurs acoustiques et anatomiques provoquant sa transformation. C'est notamment dans le contexte scientifique du naturalisme – mettant les êtres vivants et les langues sur le même axe chronologique du temps – et du positivisme – fondé sur la confiance dans le progrès des sciences et prêchant le recours à l'expérimentation pour tester la validité des hypothèses – que commence à se développer une phonétique expérimentale susceptible d'expliquer par les méthodes des sciences naturelles les causes des changements phonologiques.

La phonétique instrumentale prend son essor avec les travaux de Helmholtz (1863 [1895]) sur les perceptions tonales et la résonance. L'auteur y établit une distinction entre ton musicaux et bruits, basée respectivement sur le caractère périodique ou apériodique des mouvements de l'air, discute les propriétés générales du mouvement oscillatoire, définit le spectre vocalique comme l'effet produit par les

résonateurs sur le flux d'air modulé dans le larynx, éclaircit le rapport de dépendance entre la force du ton et l'amplitude de l'oscillation, ainsi qu'entre la hauteur musicale et le nombre de vibrations effectuées par unité de temps⁴.

Tenant compte des travaux de son compatriote, Hermann (1869) explore la structure et le fonctionnement du larynx, ainsi que le mode de production de la voix. Il établit qu'un son complexe « peut être ramené [...] à une somme de simples vibrations pendulaires » (p. 290) et que « [l]a hauteur du son dépend de la longueur et de la tension des cordes vocales et de la force du souffle qui les frappe » (p. 296). Il aborde également le problème de la classification et du mécanisme de production des consonnes, en s'appuyant sur les *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummlehrer* (1856) où Ernst Brücke propose, dans une approche entièrement génétique, une description systématique des articulations du langage humain. L'apport le plus précieux de Hermann est cependant d'avoir posé les bases d'une théorie des formants vocaliques en découvrant que, chez différents sujets, certaines fréquences « concordent parfaitement pour une même voyelle » et peuvent être mesurées (p. 300). Il s'agit, d'après lui, des fréquences propres des résonateurs supraglottiques, mis en vibration par le flux d'air, qui « renforce[nt] le ton partiel correspondant du son de la voix » (p. 301).

À l'aube du XXe siècle, les fondements de la théorie des timbres vocaliques de Hermann ont été clairement exposés par Edward Scripture dans ces *Elements of experimental phonetics* (1902). Tout en apportant une contribution personnelle à la théorie de Hermann, Scripture se tourne vers les problèmes de la perception de la parole avec une présentation détaillée des organes du système auditif et de leur fonctionnement. Il défend l'idée que « la science phonétique ne doit pas être confinée à l'étude de la physique et de la physiologie des sons de la parole, et que les problèmes de la perception de la parole, de la psychologie du langage, du rythme et de la versification, etc., peuvent être traités par des méthodes expérimentales et doivent y être inclus » (p. vii)⁵.

Les *Principes de phonétique expérimentale* (1897–1908 [1924–1925]) de l'abbé Rousselot ont l'ambition de fournir une synthèse des résultats obtenus dans ce domaine jusqu'au tout début du XXe siècle. Cette volonté est clairement affichée par l'auteur dans l'introduction de son ouvrage où il déclare poursuivre un double objectif : « préparer à l'étude des parlers vivants d'après la méthode expérimentale et réunir en un corps de doctrine les principales acquisitions dont cette nouvelle méthode a enrichi la phonétique » (Rousselot 1924 : 1). Tout en reconnaissant le rôle de la linguistique historique pour l'émergence de la science étudiant l'aspect sonore

⁴ Malmberg (1991: 379) signale cependant que la découverte du rapport entre la vitesse de vibration des cordes vocales et la hauteur du son remonte au moins à Pythagore (VIe siècle av. J.-C.).

⁵ Traduction personnelle de l'anglais.

du langage, il croit indispensable de distinguer entre une *phonétique descriptive* et une *phonétique historique* dont les méthodes se complètent et les acquis de l'une et de l'autre s'enrichissent mutuellement. Foncièrement expérimentale, la première est tournée vers « l'étude des faits actuels » et « fournit à la seconde des bases positives d'interprétation » dans son travail de reconstitution et de comparaison de formes linguistiques (p. 2).

Témoignage des tâtonnements de la terminologie linguistique de l'époque, cette distinction se retrouve également chez Ferdinand de Saussure mais déguisée sous des étiquettes différentes. On sait en effet que le Maître de Genève identifiait la phonologie avec l'étude de la « physiologie des sons » afin de continuer à réserver à la phonétique l'usage consacré par les comparatistes : « La phonétique est une science historique ; elle analyse des événements, des transformations et se meut dans le temps. La phonologie est en dehors du temps, puisque le mécanisme de l'articulation reste toujours semblable à lui-même. [La phonétique] est une des parties essentielles de la science de la langue ; la phonologie, elle, [...] n'en est qu'une discipline auxiliaire et ne relève que de la parole » (Saussure 1916 [2005 : 39–40]).

Paveau et Sarfati (2003: 30) rappellent qu'à l'époque où le mouvement comparatiste s'était déjà solidement établi, les termes de phonétique et de phonologie étaient employés indistinctement et alternativement, comme en témoigne le passage du *Cours de linguistique générale* cité plus haut. Dans une note de bas de page, Rousselot (1924 : 2) précise que c'est effectivement à Michel Bréal et à Frédéric Baudry qu'il a emprunté le terme de phonétique, les deux « introducteurs de cette science dans notre pays » l'ayant préféré à celui de phonologie du fait que ce dernier mot évoquait trop dans leur esprit le grec *φόνος* et risquait de faire penser à une « science du meurtre ».

Rousselot déplore que « les procédés des sciences expérimentales so[ie]nt assez étrangers aux linguistes » et qu'« [u]ne sorte de terreur superstitieuse s'empare d'eux dès qu'il s'agit de toucher au mécanisme le plus simple » (p. 1). Malmberg (1991 : 394) remarque cependant que « [l]a complication de plus en plus avancée des méthodes introduites par les physiologistes et les physiciens dans l'analyse des sons du langage est sans doute responsable des dangers que les linguistes commencèrent de plus en plus à craindre, celui de voir disparaître le contact avec les réalités linguistiques et avec les impressions auditivement perçues. » C'est notamment en réaction contre cette orientation et dans l'intention d'assurer l'indépendance de la science des sons du langage face à la physique et à la physiologie, qu'on voit se développer dans la seconde moitié du XIXe siècle une phonétique linguistique dans les travaux d'Eduard Sievers, Henry Sweet, Maurice Grammont et Otto Jespersen, pour n'en citer que quelques-uns.

Le *Handbook of Phonetics* (Sweet 1877) et les *Grundzüge der Phonetik* (Sievers 1881 [1893]) représentent les premiers vrais ouvrages de phonétique générale qui consacrent une large place à la description du tractus vocal et des organes articulatoires. Tout en décrivant les différentes classes naturelles de voyelles et de

consonnes, ils discutent les principes régissant la combinatoire des segments, ainsi que les phénomènes de contact dans la chaîne sonore et la prosodie (syllabation, accent, rythme, tons et intonation). Sweet a cependant l'ambition d'aller plus loin et, partant du principe de la distinctivité des sons, propose un alphabet phonétique qu'il appelle *Romic* : « il est nécessaire de concevoir un alphabet indiquant uniquement ces caractéristiques générales des sons qui correspondent actuellement à des différences de sens dans la langue, en les représentant par des lettres qui peuvent être facilement écrites et retenues »⁶ (p. 103).

L'exigence de facilité de reproduction a fait abandonner à Sweet l'usage d'un des premiers systèmes proposés de notation phonétique, et notamment celui élaboré par Alexander Melville Bell dans son *Visible Speech* (1867). Ce système, rendu célèbre par le seul fait que Sweet lui-même s'en était servi (Bloomfield 1973 : 86), adopte pour la notation des sons de la parole un alphabet universel de symboles à caractère idéographique, dont nous donnons un échantillon représentatif dans la figure (2) reproduite partiellement d'après Halle (2005 : 27). Comme on peut s'en rendre compte, Bell représente en effet les consonnes par une espèce de demi-cercle dont l'ouverture est orientée vers l'avant pour les labiales, vers le haut pour les coronales, et vers l'arrière pour les dorsales, conformément à leur point d'articulation. L'obstruction de l'orifice du demi-cercle indique une articulation plosive, alors que le trait perpendiculaire à l'orifice est un indice de la présence de voisement.

(2)

	 s	
	 z	
 p	 t	 k
 b	 d	 g

Le fils de Bell et inventeur du téléphone, Alexander Graham, déclare dans un article de 1911 que les sons ne sont pas les atomes de la langue et qu'à l'instar des composés chimiques, issus d'un mélange d'éléments du tableau périodique, ils représentent des combinaisons de constrictions et de mouvements effectués par les organes articulatoires (cité par Halle 2005 : 26). Or, comme cela a été souligné par Bloomfield (1973 : 86), les symboles du *Visible speech* avaient l'inconvénient d'être difficilement maniables à l'écrit et d'engendrer des coûts d'impression

⁶ Traduction personnelle de l'anglais.

élevés, raison pour laquelle ils ont été abandonnés au profit de systèmes de notation à caractères alphabétiques, comme ceux de Sweet ou de l'*Association phonétique internationale* (API). La première version de l'alphabet de l'API est basée sur celui de Pitman et Ellis de 1847, mis à jour par des modifications superficielles apportées en 1887. Sa version actualisée de 1888 est accompagnée de six principes directeurs relatifs à l'usage des caractères, dont voici ce que stipule le troisième : « L'alphabet sera autant que possible composé de lettres ordinaires de l'alphabet latin, en restreignant autant que possible l'utilisation de nouvelles lettres » (cité par Durand 2005 : 27).

Contrairement au système de Bell, les divers alphabets phonétiques qui ont inspiré celui de l'API ont donc pour défaut de contenir des caractères arbitraires qui n'ont aucun lien univoque avec les sons qu'ils représentent et ne reflètent pas leurs caractéristiques phonétiques internes. Halle (2005 : 27) note à ce propos que cette conception de l'API, « adoptée à l'origine pour des raisons d'économie financière », a eu finalement pour « conséquence malheureuse » de « rendre obscure et de vouer à l'oubli la découverte de Bell que les sons de la parole sont des complexes de traits ». Ainsi, cette thèse fondamentale pour la phonologie moderne sera à redécouvrir « 60 ans plus tard par Jakobson et ses collaborateurs »⁷.

Sur le plan historique, le *Visible Speech* ne constitue pas cependant une tentative isolée d'adopter un système non alphabétique de transcription phonétique. On sait qu'un autre grand phonéticien de la fin du XIXe et la première moitié du XXe siècle, Otto Jespersen, avait conçu dans *The articulations of speech sounds represented by means of analphabetic symbols* (1889) un autre « système pour écrire les sons et leurs éléments » (Préface, p. i). Celui-ci consistait à indiquer par des lettres grecques les organes producteurs du son, par des lettres latines son lieu d'articulation, et par des chiffres arabes le degré de rétrécissement du conduit vocal. Ainsi, pour noter une consonne comme /m/, par exemple, le système de Jespersen recourt à la formule suivante : α0 δ2 ε1, où l'on distingue successivement une fermeture au niveau des lèvres (α0), un abaissement du vélum (δ2), et un rétrécissement de la glotte accompagné de vibration des cordes vocales (ε1). Comme l'a très bien remarqué Bloomfield (1973 : 86), « l'avantage de cette notation était évident, mais elle n'était certainement pas appropriée pour la transcription d'énoncés entiers ».⁸

Le fait que Jespersen ne s'est jamais sérieusement investi dans la phonétique instrumentale et expérimentale, se contentant d'être un « phonéticien de l'oreille », comme tant d'autres représentants de la phonétique classique, ne met aucunement en cause ses descriptions articulatoires des diverses classes naturelles de segments. Tout au contraire, les principes de son système notationnel ont le mérite incontestable de dégager plusieurs paramètres pertinents pour la formation des sons du langage, qui seront exploités plus tard par les théories des éléments

⁷ Traduction personnelle de l'anglais.

⁸ Traduction personnelle de l'anglais.

constitutifs du phonème (cf. § 7. 5). Or, l'émergence de celles-ci était tributaire d'une étape épistémologique importante qui restait à franchir : établir la réalité linguistique du phonème en théorisant les concepts de distinctivité, d'opposition phonologique et de distribution, ce qui sera l'œuvre des structuralistes européens et américains.

§ 4. Le structuralisme et la naissance de la phonologie

Paveau et Sarfati (2003 : 110) affirment que « fonctionnalisme, structuralisme, formalisme et distributionnalisme ne constituent pas des corps théoriques complets et autonomes, mais des courants imbriqués les uns dans les autres, liés par des rapports de filiation ou d'opposition et par des choix théoriques complexes ». Ceux-ci ont en commun de rompre avec la perspective diachronique, comparative et indo-européenne de la linguistique du XIXe siècle par une conception de la langue comme un « système où tout se tient » (Meillet 1921 : 16), qui est « basé complètement sur l'opposition de ses unités » (Saussure 2005 : 115).

L'idée de *système*, qui remonte bien entendu au *Cours de linguistique générale* posthume de Saussure, permet désormais d'étudier la langue « en elle-même et pour elle-même » (p. 247), quoique, depuis longtemps, cette dernière phrase de l'ouvrage ne soit plus attribuable au Maître de Genève lui-même. La notion de système constitue une vraie rupture épistémologique avec le comparatisme et l'historicisme, dans la mesure où elle consacre le droit d'étudier la langue indépendamment des systèmes linguistiques qui lui sont génétiquement apparentés ou qui lui sont antérieurs sur le plan chronologique. Même si, comme cela a été évoqué dans la section précédente, Saussure a proposé une délimitation des domaines de la phonétique et de la phonologie qui s'écartent de l'usage moderne établi à la suite des Pragoïses, son mérite incontestable pour le développement des sciences de l'expression est d'avoir posé une distinction nette entre *langue* et *parole*. À partir de l'instauration de cette dichotomie, l'organicité ne sera plus une propriété attribuable à la langue (comme le croyait toute une lignée de linguistes inspirés de Schleicher), mais à la parole, dans la mesure où celle-ci est le produit des mouvements des organes articulatoires. C'est en effet la conception saussurienne de la langue comme un système abstrait et un phénomène social dont les possibilités se réalisent physiquement dans la parole, qui sera exploitée par les structuralistes pour définir les champs d'étude des deux sciences de l'expression.

Jan Baudouin de Courtenay sera le premier à profiter des implications théoriques de cette dichotomie⁹ en reconnaissant la nécessité d'une *anthropophonétique* – pour étudier les aspects physiologiques et acoustiques du son concret – et d'une

⁹ Courtenay a été lui-même un des précurseurs et inspirateurs de la dichotomie langue/parole, parmi lesquels il y a lieu de mentionner aussi Wilhelm von Humboldt, Georg von der Gabelentz, et William Whitney.

psychophonétique – pour étudier le *phonème*, situé sur le plan des représentations mentales et conçu comme un « psychischer Aequivalent des Sprachlautes » (Courtenay 1895 : 9). En opposant le phonème, entité psychique, au son, entité auditive ou articulatoire passagère associée à une impression acoustique unique, Courtenay apparaît comme un des fondateurs de la phonologie moderne. Ses observations sur la variation du phonème en fonction de l'environnement phonétique seront reprises et approfondies par son disciple le plus célèbre, Lev Ščerba, à qui revient le mérite d'avoir clarifié et divulgué les idées de son maître. En faisant valoir, par l'épreuve de la commutation, le caractère distinctif et relatif du phonème, Ščerba 1912 ([1958 : 129]) le définit en effet comme l'élément le plus bref des représentations acoustiques générales d'une langue, susceptible d'être associé à des différences de sens : « это кратчайший элемент общих акустических представлений данного языка, способный ассоциироваться в этом языке со смысловыми представлениями ».

Cette vision du phonème – qui sera, à quelques détails près, consacrée plus tard par le CLP – ne s'est pas cependant imposée d'un seul coup en linguistique. Comme le rappelle Dresher (2011 : 241–242), le terme de phonème a été proposé pour la première fois dans les années 1870 à la Société de linguistique de Paris par Antoni Dufriche-Desgenettes pour traduire l'allemand *Sprachlaut*. Le terme a été ensuite repris par Ferdinand de Saussure qui, dans ses *Mémoires sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879), l'emploie pour dénommer un son étymologique hypothétique se trouvant à l'origine d'une multitude d'aboutissements (dans les variétés issues d'une même protolangue) et constituant avec ces derniers une liste de correspondances¹⁰. De manière conséquente, cette acception du phonème a été généralisée par les représentants de l'Ecole de Kazan, et notamment par Kruszewski et Courtenay, pour désigner d'abord un ensemble de segments qui entrent dans des alternances morphophonémiques synchroniques, et ensuite un seul élément psychophonétique abstrait dont les réalisations varient selon le contexte. C'est à partir de cette dernière acception que Courtenay a attribué au phonème la valeur d'un élément non alternant ou d'un équivalent psychique du son de la parole.

Dans le *Cours de linguistique générale* cependant, le phonème, défini comme « la somme des impressions acoustiques et des mouvements articulatoires, de l'unité entendue et de l'unité parlée » (Saussure 2005 : 47), est situé apparemment trop près de la substance. Toutefois, on opposant les unités de la langue – qui ont un caractère délimitable, correspondent à des « temps homogènes », et sont en nombre limité – aux unités de la parole – qui se présentent sous la forme de « chaîne de sons » où les mouvements articulatoires s'enchevêtrent à tel point

¹⁰ Selon cette définition, /b^h/, /p^h/, /f/ et /b/ constitueraient un phonème dans la mesure où le rapprochement des formes *bhrātṛ*- (sanskrit), *phrātēr* (ancien grec), *frāter* (latin), et *brother* (anglais) permet de les remonter à un seul et même son-souche du proto-indo-européen.

qu'« on ne sait où un son commence, où l'autre finit » –, Saussure avance déjà une conception du phonème comme unité discrète (p. 45–46). Ses considérations sur le caractère distinctif des sons, pris « in abstracto, en dehors du temps » (p. 47), ainsi que sur les latitudes de leur variation, déterminées par les relations d'oppositions entretenues avec les autres membres du système, sont en effet un prélude aux concepts de distinctivité et de relativité des oppositions phonologiques, et font apparaître une théorie du langage contenant en germe les fondements de la phonologie moderne.

Léon, Schogt et Burstynsky (1977 : 40) remarquent que même si le *Cours* offre une vision encore vacillante du phonème et de la phonologie, *Programme et méthodes de la linguistique théorique* (1908) d'Albert Sechehaye, antérieur de quelques années à la mort et à la parution de l'ouvrage posthume du Maître de Genève, marque déjà un pas en avant vers la clarification de l'appareil terminologique de la linguistique. Non seulement inspiré mais aussi approuvé par Saussure, l'ouvrage de Sechehaye constitue « une des premières et des plus nettes manifestations de la doctrine genevoise » (Léon, Schogt et Burstynsky 1977 : 41). En concevant le système phonologique d'une langue comme « une collections d'idées ou [...] de représentations de sons » (Sechehaye 1908 : 151) et en insistant sur la nécessité de ne pas confondre « la science de la voix comme phénomène physique et physiologique, et la phonologie ou étude des sons du langage organisé » (p. 132), le coéditeur du *Cours* de Saussure rejoint décidément, mais avec une terminologie plus élaborée, l'idée de Courtenay que le phonème est une entité mentale et qu'il faut distinguer deux sciences des sons du langage.

Dans ses *Grundzüge der Phonologie*, qu'on peut considérer à juste titre comme le manifeste de la phonologie structurale européenne et qui ne sont pas sans évoquer les *Grundzüge der Phonetik* de Sievers, Troubetzkoy (1939 [1986 : 5]) saura rendre hommage à Courtenay de son rôle de pionnier pour la reconnaissance de « deux phonétiques descriptives distinctes », tout en proposant de donner « à la science des sons de la parole le nom de phonétique et à la science des sons de la langue [= les phonèmes] le nom de phonologie » (p. 3). Il précise que la phonétique étudie uniquement « la face matérielle des sons du langage humain », alors que la phonologie doit s'intéresser à « ce qui remplit une fonction déterminée dans la langue » (p. 11–12). Enfin, les deux disciplines sont opposées aussi au niveau méthodologique : « la science des sons de la parole, ayant affaire à des phénomènes physiques concrets, doit employer les méthodes des sciences naturelles ; la science des sons de la langue doit au contraire employer des méthodes purement linguistiques » (p. 3).

Malmberg (1954 [1979 : 110]) affirme que phonétique et phonologie « ne sont pas deux sciences autonomes et indépendantes » et reproche au CLP de « vouloir établir une séparation stricte » entre les deux. En effet, en renonçant à tenir compte des acquis de la méthode expérimentale, Troubetzkoy et, d'une manière générale, les autres représentants du CLP ont préparé l'isolement des deux sciences de l'expression

qui s'accusera au fil des années. Léon, Schogt et Burstynsky (1977 : 46) soulignent cependant qu'en opposant l'une à l'autre, Troubetzkoy est loin de nier les liens étroits qui les unissent, contrairement à beaucoup de linguistes américains comme Leonard Bloomfield, Bernard Bloch, Martin Joos, et Charles Hockett, qui placent ouvertement la phonétique en dehors ou en marge de la linguistique.

Troubetzkoy et Bloomfield partagent toutefois des visions très similaires du phonème et de la phonologie. Tout comme le premier, qui pose que « [l]a phonologie doit rechercher quelles différences phoniques sont liées, dans la langue étudiée, à des différences de signification » (Troubetzkoy 1986 : 11-12), le second lui réserve « [t]he study of significant speech-sounds » (Bloomfield 1973 : 78). Ce qui rapproche incontestablement les deux auteurs c'est aussi leur vision du phonème comme un atome phonologique ou entité ultime du flux sonore, indivisible en éléments plus petits (Bloomfield 1973 : 79, Troubetzkoy 1986 : 44), même si les notions de « traits phonologiquement pertinents » et de « contenu interne » du phonème apparaissant dans les *Grundzüge* annoncent déjà les prémices d'une analyse componentielle.

Il faudra en effet attendre les travaux de Roman Jakobson et de ses collaborateurs (Jakobson et Lotz 1949, Jakobson, Fant et Halle 1952, Jakobson et Halle 1956, Jakobson 1963) pour assister à la déchéance de la conception « atomique » du phonème, même si l'idée d'y voir des composantes internes est exposée sous une forme embryonnaire par le linguiste russe déjà au IIIe Congrès des sciences phonétiques à Gand (1938). A partir de ces publications, le phonème ne sera plus analysé comme un *élément primitif* ou *monolithique*, mais comme une *structure dérivée* produite par la combinaison de propriétés différenciatrices *binaires* : par exemple, voisé/non voisé, vocalique/non vocalique, grave/aigu, etc. Ces propriétés, appelées *traits distinctifs*, sont issues d'un inventaire fermé et universel et leurs combinaisons se trouvent à la base de tous les systèmes phonémiques.

Halle (1967 : 17) fait valoir à juste titre que la notion de *classe naturelle* n'a aucun sens si l'on tient les phonèmes pour les éléments ultimes de l'analyse phonologique. La vision du phonème comme entité indivisible en composants distinctifs plus petits, soutenue par Ščerba, Bloomfield et Troubetzkoy, ne permet pas non plus de définir les notions de *marque* et de *corrélation*, ni de rendre compte de changements phonologiques affectant un ensemble de segments possédant une même propriété. On a reproché cependant à Jakobson et à ses collègues d'avoir adopté un cadre théorique trop rigide, celui du binarisme, qui est décidément contre-intuitif pour la phonétique. En effet, la substance phonique n'est ni binaire, ni catégorielle, mais représente une succession ininterrompue de signaux acoustiques et de mouvements articulatoires qui n'ont pas de caractère discret. Cela étant, les phonèmes ne se distinguent pas forcément par le fait de posséder ou non certaines propriétés de la substance sonore, mais parfois aussi par la netteté ou la synchronisation de ces propriétés les unes par rapport aux autres. Malmberg (1966 : 169) remarque à ce sujet que le suédois a deux voyelles hautes antérieures opposées par leur degré de labialisation, ou plutôt par leur

mode de labialisation, si l'on se reporte aux données radiographiques fournies par Ladefoged et Maddieson (1996 : 295–296). Il est évidemment impensable de rendre compte de cette distinction à caractère phonologique par une simple opposition sur le trait bémolisé/non bémolisé de Jakobson. Pour justifier le format des traits, ce dernier avance que le binarisme serait au centre de l'activité humaine et que les cellules du cerveau fonctionneraient en mode binaire par réduction du message à des prises de décisions alternatives du type oui/non. Cette vision réductionniste de la perception de la parole transparait déjà d'une lettre envoyée par Jakobson en 1930 en réponse à Troubetzkoy, où le binarisme est présenté comme une théorie à validité absolue dont la portée va bien au-delà du domaine de la linguistique :

Je suis de plus en plus convaincu que votre notion de la corrélation comme connexion mutuelle constante entre un type marqué et un autre non marqué est l'une de vos idées les plus remarquables et les plus fructueuses. Il me semble qu'elle vaut non seulement pour la linguistique, mais aussi pour l'ethnologie et l'histoire culturelle, et que des corrélations historico-culturelles telles que *vie ~ mort*, *liberté ~ non liberté*, *péché ~ vertu*, *jours fériés ~ jours ouvrables*, etc., se ramènent toujours à une relation *a ~ non a*, si bien que l'important est de découvrir pour chaque époque, groupe, nation, etc., quel est l'élément marqué (cité dans Jakobson et Waugh 1979 : 113).

Ne voyant dans la théorie jakobsonienne qu'« un appareil physico-mathématique [conçu] pour l'agrément des esprits avides de rigueur abstraite », Martinet (1955 : 73–75) dénoncera durement le binarisme, faisant valoir que sa validité n'est pas démontrée par des observations sur un corpus suffisamment représentatif de langues. Pour répondre à ses critiques, Morris Halle publie un article portant le titre significatif *In defense of the number Two* (1957), où il défend l'analyse binaire avec l'argument qu'elle est simplement plus économique¹¹. Comme il est bien connu, par sa collaboration avec Noam Chomsky, Halle contribuera en effet beaucoup à l'affirmation et à la radicalisation du binarisme, préparant ainsi le divorce irréversible entre phonétique et phonologie. Mais avant d'aborder la conception chomskyenne de la grammaire, force est de nous arrêter brièvement sur Louis Hjelmslev dont certaines positions annoncent déjà les postulats de l'Ecole générative (Malmberg 1971 : 96).

Cofondateur avec Hans Ulldal de l'Ecole de Copenhague en 1931, Hjelmslev conçoit une science phonématique n'étudiant les phonèmes qu'à travers leur fonction linguistique. Au IIe Congrès des sciences phonétiques qui s'est tenu en 1935 à Londres, Hjelmslev déclare notamment que pour la définition du phonème « [a]ucun critère extra-linguistique ne peut être pertinent, c'est-à-dire que ni les

¹¹ Sans exclure la possibilité de traits « multidimensionnels » au niveau phonétique, Schane (1967 : 7) soutient lui aussi que la simplicité de l'analyse, « induite par le nombre de symboles que comprend la description », est un des avantages majeurs du binarisme au niveau phonologique.

critères physiques, ni les critères physiologiques, ni les critères psychologiques ne peuvent être retenus » (cité par Léon, Schogt et Burstynsky 1977 : 111). Cette vision du phonème est l'exact opposé de celle défendue par Daniel Jones qui a été le principal éditeur des Actes du congrès où Hjelmslev a exposé les principes de sa phonématique. En excellent phonéticien, Jones (1950 [1962 : 7–8]) cherche à définir le phonème en termes substantiels en y voyant une famille de sons anatomiquement apparentés groupés autour d'un son principal ou prototypique. Même s'il reconnaît que « les sons concrets sont des manifestations objectives de sons abstraits » (p. 6), il ne s'intéresse pas à la fonction mais à la nature du phonème auquel il attribue une réalité physique. A ce sujet, Duchet (1998 : 34) remarque à juste titre qu'en cherchant à comprendre « ce que les phonèmes sont » et non « ce que les phonèmes font », Jones tombe dans le piège des considérations phonétiques et « ne fait plus œuvre de phonologue ».

Contrairement à Jones, Hjelmslev exclut de l'analyse phonématique toute considération liée à la substance de l'expression afin « de saisir la langue non pas comme un conglomerat de phénomènes non linguistiques (par exemple physiques, physiologiques, psychologiques, logiques, etc.) mais comme une totalité se suffisant à elle-même, une structure sui generis » (cité par Paveau et Sarfati 2003 : 126). Il ne serait pas exagéré de voir dans ce point de vue un début d'*hermétisation* de la phonologie, qui transparait de la volonté de Hjelmslev (1959) d'en faire une *science autosuffisante*, ainsi que de l'idée de *stratification du langage*, qui préfigure déjà une conception modulaire de la grammaire. C'est dans le sens d'une hermétisation que s'interprète aussi son « idéalisme mathématique », pour reprendre l'expression de Ghils (2007 : 16), et sa vision *algébrique* de la linguistique, difficile à comprendre même pour les initiés¹².

En somme, l'époque du structuralisme (avec ses diverses ramifications) est la période où l'objet d'étude de la phonologie est nettement délimité de celui de la phonétique. Même si des auteurs comme Jones et Malmberg nient l'indépendance de l'une par rapport à l'autre, dans la première moitié du XXe siècle, la phonologie est déjà clairement émancipée et autonomisée. Or, il ne faut pas voir dans cette séparation des deux disciplines uniquement un effet du développement et de la sophistication de l'appareil conceptuel et méthodologique de la phonologie, mais aussi une conséquence logique de l'essor de la méthode expérimentale et de l'avancement des moyens techniques mis à disposition des phonéticiens pour l'analyse des aspects articulatoires et acoustiques de la parole. Ce progrès permettra une étude plus approfondie et spécialisée de la substance sonore du langage sans prise en considération des fonctions et des traits linguistiquement pertinents, même si nombre de phonéticiens, dont notamment Henry Sweet, Paul Passy, Otto Jespersen, Maurice Grammont, etc., essaieront, comme cela a été évoqué en § 3, de

¹² Le refus de Hjelmslev de tenir compte de la substance dans l'analyse phonologique et sa vision algébrique de la langue lui seront reprochés par Martinet (1946).

donner des bases phonétiques solides à une phonologie s'enlisant de plus en plus dans la taxonomie, mais aussi des bases linguistiques à une phonétique en voie de séparation des sciences physiques et physiologiques. Enfin, il ne faut pas croire que le structuralisme est uniquement la période de l'autonomisation de la phonologie, car on peut y voir aussi une ébauche d'hermétisation, sensible dans les travaux de Hjelmslev et dans une moindre mesure dans ceux de Jakobson. Cette hermétisation sera parachevée par la Phonologie générative et surtout par les phonologies post-génératives dont il sera question dans les sections § 6 et § 7.

§ 5. Du structuralisme au transformationnalisme

Hjelmslev a sans doute été un précurseur de la Grammaire générative par sa vision de la langue comme une algèbre et comme une organisation en *strata*. D'après Léon, Schogt et Burstynsky (1977 : 65), il annonce le modèle transformationnel également par les propos suivants publiés pour la première fois dans un article de 1939, intitulé *Notes sur les oppositions supprimables* : « La phonologie s'était placée dès le début sur le terrain de la méthode inductive, en se proposant de monter graduellement de la substance à la forme, des faits concrets aux faits de plus en plus abstraits. Mais [...] il y a lieu [...] de se placer de prime abord sur le terrain de la forme et de la fonction pure pour en déduire après coup les faits de substance » (Hjelmslev 1959 : 85). Moins de 20 ans plus tard, la méthode déductive prônée par Hjelmslev s'affirmera sous le nom de *générative* avec la parution des *Syntactic structures* (Chomsky 1957).

On sait que la méthode inductive a été préconisée par l'Ecole néo-bloomfieldienne aux Etats-Unis. Swadesh (1934 : 123) y souscrit en posant que la découverte des phonèmes d'une langue ne peut se faire que par un procédé inductif : « en partant des réalisations particulières pour aboutir à la conception générale ». Cette approche a été défendue avec beaucoup d'acharnement par Bloomfield lui-même dans son *Language*, où elle se décline en anti-mentalisme, anti-historisme, et anti-universalisme systématiques. La perspective descriptiviste où il se place implique naturellement que les seules généralisations utiles et fiables pour l'étude des langues sont celles obtenues par voie inductive grâce à l'analyse de corpus d'énoncés réellement produits. Elle va même jusqu'à remettre en cause le droit des linguistes de faire de la linguistique générale à une époque où l'on manquait tout simplement de données issues d'un échantillon suffisamment riche et représentatif de langues : « lorsque nous aurons des données fiables sur beaucoup de langues, il faudra retourner au problème de la grammaire générale et expliquer ces ressemblances et différences, mais cette étude, quand le temps viendra, ne sera pas spéculative mais inductive »¹³ (p. 20). On ne peut s'empêcher de remarquer combien cette thèse s'inscrit en faux contre l'idée même d'une linguistique générale

¹³ Traduction personnelle de l'anglais.

prônée par Saussure et relayée par d'illustres chercheurs comme Meillet, Vendryes, Bally, Tesnière, Troubetzkoy, Jakobson, Martinet, pour n'en citer que les plus importants. Même si, beaucoup avant Bloomfield, Meillet (1921) reconnaissait que la linguistique générale « est une science encore peu faite » (p. 33), voire « une science a priori », il était persuadé que « quelles que soient les difficultés de la linguistique générale [...] et quels qu'en soient les dangers, on n'a pas le droit de refuser de la faire » (p. 59).

Malgré la rupture totale instaurée par la linguistique chomskienne avec la tradition descriptiviste et distributionnaliste aux Etats-Unis, il est toutefois possible de remonter à *Language* au moins une idée fondamentale de Chomsky, et notamment celle de règle transformationnelle. Quoiqu'à l'état embryonnaire, cette notion transparaît de la volonté de Bloomfield de décrire l'« ordre descriptif » d'application des modifications qui se trouvent à l'origine d'alternances morphophonémiques en anglais du type *knife* ~ *knives*, *mouth* ~ *mouths*, *house* ~ *houses*. Le lecteur averti peut s'en rendre compte par le passage suivant que nous citons dans sa version originale afin d'éviter toute mésinterprétation de la terminologie lors de la traduction :

We can describe the peculiarity of these plurals by saying that final [f, θ, s] of the underlying singular is replaced by [v, ð, z] before the bound form is added. The word “before” in this statement means that the alternant of the bound form is the one appropriate to the substituted sound; thus, the plural of *knife* adds not [-s], but [-z]: “first” the [-f] is replaced by [-v], and “then” the appropriate alternant [-z] is added. The terms “before, after, first, then,” and so on, in such statements, tell the *descriptive order*. The actual sequence of constituents, and their structural order [...] are a part of the language, but the descriptive order of grammatical features is a fiction and results only from our method of describing the forms (Bloomfield 1973 : 213).

Le terme de transformation ne sera consacré que par Zellig Harris, à la fois disciple de Bloomfield et maître de Chomsky, dans une acception toutefois différente de celle que lui donneront les générativistes. Pour Harris (1968 [1971 : 55]), il ne s'agit pas encore de concevoir la langue comme un mécanisme susceptible de rendre compte de l'engendrement de toutes ses phrases grammaticalement correctes, mais plutôt de dresser un inventaire typologique des transformations syntaxiques possibles, applicables à des structures dites de base, afin d'aboutir à « une théorie des relations entre les phrases ».

Pour ce qui est de l'organisation modulaire de la Grammaire générative, il est possible d'en retrouver les prémices dans la conception de Hockett (1958) de la langue comme un système organisé en sous-systèmes qui interagissent. Les sous-systèmes grammatical, phonologique et morphophonologique – ce dernier ayant pour fonction de relier les deux premiers – sont considérés comme centraux par rapport aux niveaux d'analyse phonétique et sémantique, tenus pour périphériques du fait qu'ils touchent à des domaines non linguistiques. Le sous-système phonétique, plus concrètement, est censé rendre compte de la façon dont les combinaisons

de phonèmes sont transformées en ondes sonores par les organes producteurs de la parole du locuteur, mais aussi de la façon dont ces mêmes combinaisons sont décodées par l'auditeur. Loin de marginaliser la phonétique en lui réservant la périphérie du système linguistique, Hockett soutient que son étude est tout aussi importante que celle des systèmes centraux et déplore qu'elle constitue un domaine sous-exploré par les linguistes parce que plus difficilement abordable (p. 137–138). Son regret est partagé également par Malmberg (1971 : 97) qui dénonce le « manque de contact entre la phonématique (à la façon de Bloomfield) et l'analyse phonétique de la substance [en dépit des] extraordinaires progrès de la recherche en phonétique instrumentale qui ont été réalisés aux Etats-Unis » à partir du milieu du XXe siècle.

Enfin, parmi les précurseurs du modèle chomskyen, il faut mentionner également Sapir (1933) et ses réflexions sur la *conscience phonémique* de locuteurs du sarsi, langue amérindienne sans écriture, qui croyaient prononcer des consonnes en réalité non réalisées mais reparaissant au cours de processus de dérivation. D'après Léon, Schogt et Burstynsky (1977 : 111) « [s]es vues semblent annoncer les théories sur les structures profondes et les structures de surface, que les transformationnalistes formuleront quelque trente ans plus tard ».

§ 6. L'interface phonétique/phonologie de la Grammaire générative

Chomsky (1957) conçoit un modèle mentaliste qui rompt avec la tradition bloomfieldienne et distributionnaliste basée sur l'empirisme descriptiviste et le rejet de toute approche psychologique dans l'analyse linguistique. Il a hérité de ses illustres prédécesseurs qui l'ont formé uniquement un goût prononcé pour la formalisation mais non pas l'intérêt pour l'analyse de corpus d'énoncés réellement produits. Il ne s'intéresse à la *performance* des sujets parlants que dans la mesure où celle-ci peut renseigner sur leur *compétence* ou connaissance intuitive innée des structures profondes, seul véritable objet de la linguistique.

La publication en 1968 du *Sound pattern of English (SPE)* en collaboration avec Halle marque définitivement une rupture avec la phonologie structurale, fonctionnelle et distributionnelle dénoncée désormais comme *taxonomique* (cf surtout Postal 1968). En effet, celle-ci s'était affirmée en théorisant la notion de phonème et en cherchant des critères pour attribuer ou refuser ce statut aux éléments de la chaîne phonique en vertu de leurs rapports sur le plan syntagmatique ou paradigmatique. Cette orientation allait de pair avec un intérêt pour la distribution, la variation positionnelle et le degré d'intégration des phonèmes dans les systèmes phonologiques des langues, ainsi que pour la classification et la neutralisation des oppositions phonémiques. Chomsky et Halle (1968) ont adopté en revanche une approche foncièrement différente, en portant leur regard plutôt sur le mécanisme de génération de la substance phonique et sur la connaissance intuitive qu'ont les sujets parlants de la langue. Pour cela, ils ont posé une *conception modulaire de la grammaire* dont les différentes composantes sont reliées entre elles par des règles

transformationnelles. La composante phonologique (tout comme la composante sémantique d'ailleurs) est dotée d'une fonction interprétative : c'est à elle que revient d'assigner une représentation phonétique (c'est-à-dire une prononciation) aux structures engendrées par la composante syntaxique. La conversion des représentations phonologiques profondes, apparaissant à l'entrée de la composante du même nom, en représentations phonétiques de surface est du ressort de règles transformationnelles appliquées successivement et dans un ordre fixe. La notion de règle transformationnelle confère au modèle génératif un caractère foncièrement dérivationnel et contribue en même temps à la complication de son appareil théorique. En réalité, SPE voit le processus de génération de l'énoncé comme un long processus de transformations successives lors duquel une structure syntaxique profonde est convertie progressivement en une structure syntaxique de surface, cette dernière étant soumise à son tour à l'action de règles de réajustement avant d'être transférée dans la composante phonologique et traitée par une autre série de règles.

Les règles phonologiques de SPE sont exprimées à l'aide d'un nouvel inventaire de traits, toujours binaires mais en nombre relativement plus grand et définis en termes articulatoires, contrairement à ceux de Jakobson qui avait privilégié l'aspect acoustique de la parole pour leur formulation : par exemple, [$\pm$ antérieur], [$\pm$ bas], [$\pm$ latéral], [$\pm$ succion], [$\pm$ haut], [$\pm$ pression subglottale élevée], etc. Outre l'inconvénient de vouloir traduire par une série de dichotomies des oppositions qui ne sont pas nécessairement bipolaires, il a été reproché à la théorie chomskyenne des primitives phonologiques de confondre et de mettre sur un même plan les caractéristiques segmentales et prosodiques de la chaîne sonore. En effet, Chomsky et Halle croient possible de se passer du trait [vocalique], défini au préalable par référence au degré de rétrécissement du tractus vocal, en lui substituant un trait purement fonctionnel comme [syllabique]. Une fois la confusion des niveaux segmental et suprasegmental instaurée, ils introduisent sans problème également le trait [accentué] dont le statut est formellement identique à celui de n'importe quelle autre propriété articulatoire binaire. Même si cette solution leur vaudra les critiques de Fromkin (1970) et, d'une manière générale, de la Phonologie autosegmentale (cf. § 7.4) et de la Phonologie métrique (cf. § 7.1), il ne faut y voir aucune nouveauté par rapport à la tradition bloomfieldienne qui considérait les phénomènes relevant de la prosodie distinctive comme des « seconary phonemes » (Bloomfield 1973 : 90–91), « syllable phonemes », ou « sentence phonemes » (Swadesh 1934 : 122)¹⁴.

Face à la phonologie structurale et distributionnelle qui aborde la langue comme un système, SPE confère à celle-ci une vision foncièrement dynamique qui découle des notions de « modèle » et de « transformation ». Or, comme il a été

¹⁴ Bloomfield considère que la hauteur mélodique de la voix peut fonctionner aussi bien comme un « phonème primaire » (dans les langues à tons notamment) que comme un « phonème secondaire » (lorsqu'elle est distinctive sur des tronçons de parole plus larges). Swadesh, lui, inclut dans la catégorie des phonèmes syllabiques les tons lexicaux et l'accentuation, alors que les phonèmes phrastiques englobent les patrons de prosodie fonctionnant au niveau de la phrase.

déjà évoqué, l'interaction extrêmement complexe entre les différentes composantes de la grammaire rend peu plausible le modèle de production et de perception de la parole envisagé par les générativistes, dans la mesure où il implique la maîtrise et l'application d'une longue série de règles compliquées dans un ordre strictement déterminé. Ces aspects de la théorie lui ont coûté les critiques de Ladefoged (1972 : 282) que nous citons d'après la traduction de Pierre Léon :

La neuropsychologie et la psychologie nous indiquent qu'au lieu d'emmagasiner un petit nombre d'éléments primaires et de les organiser selon un grand nombre de règles, nous emmagasinons un grand nombre d'items complexes que nous manipulons à l'aide d'opérations relativement simples. Le système nerveux est comme une sorte d'ordinateur spécial qui a un accès rapide aux items d'une très vaste mémoire, mais comparativement peu de possibilités pour traiter ces items quand ils ont été enlevés de la mémoire (cité par Léon, Schogt et Burstynsky 1977 : 325).

D'autres jugements non moins sévères et violents n'ont pas tardé à se faire entendre à l'égard du cadre génératif de SPE : marginalisation du lexique, considéré comme un ensemble non structuré d'unités lexicales présentant souvent un comportement imprévisible et idiosyncrasique ; intégration mécanique de la morphologie à un niveau phonologique sous-jacent où des séparateurs morphémiques et lexicaux figurent à côté des phonèmes ; vision linéaire de la phonologie dont découle un traitement de traits prosodiques comme des traits segmentaux ; surpuissance des règles phonologiques que rien n'empêche d'engendrer des changements non attestés et invraisemblables, ou des segments anthropophoniquement impossibles. Enfin, le développement du générativisme et du transformationnalisme contribuent énormément à l'hermétisation de la phonologie en l'arrachant à ses fondements phonétiques. Puisque le formalisme de SPE est supposé orienté vers la découverte de la réalité profonde ou mentale sous-jacente à une réalisation phonétique concrète, ses règles, l'ordre de leur application et l'inventaire des traits commencent à être perçus comme pleinement suffisants pour expliquer les changements phonologiques sans que ceux-ci soient vraiment mis en rapport avec les paramètres physiques et physiologiques de l'appareil articulatoire. Malheureusement, ces critiques peuvent être adressées aussi à de nombreuses phonologies post-génératives ou non-linéaires qui, au lieu de chercher à combler le fossé entre phonétique et phonologie laissé par SPE, orientent leurs efforts vers la « sophistication » du formalisme abstrait.

§ 7. Les phonologies post-génératives et l'achèvement du formalisme

Comme il a été déjà dit, une des critiques principales exprimées à l'égard du modèle chomskyen concerne sa vision linéaire de la phonologie qui fait que des traits paradigmatiques comme [± haut], [± voisé], [± nasal], etc. sont formellement indistincts de traits tels que [± syllabique] ou [± accentué], reflétant des contrastes

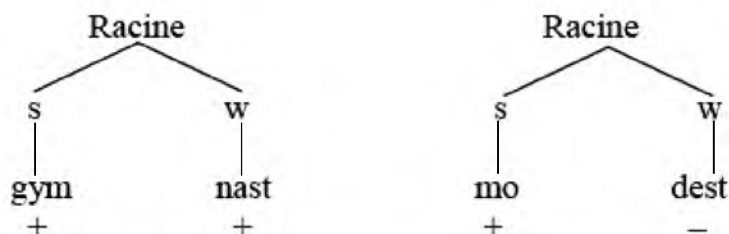
entre les segments sur le plan syntagmatique. C'est en réaction contre cette position qu'on voit apparaître au milieu des années 1970 deux grandes mouvances parallèles : la *Phonologie métrique* (Liberman 1975, Liberman et Prince 1977) et la *Phonologie autosegmentale* (Goldsmith 1976). Les deux ont en commun d'être *non linéaires* ou *multilinéaires*, en ce sens qu'elles prévoient des plans séparés pour les dimensions segmentale, temporelle et prosodique de la parole. Elles ne sont pas des théories monolithiques et cohérentes mais plutôt des cadres théoriques relativement larges où s'inscrivent bon nombre de modèles qui acceptent certains de leurs postulats, tout en réinterprétant d'autres de manière spécifique. Malgré la rupture déclarée avec la phonologie générative, beaucoup de ces modèles s'appuient sur certains de ses principes de base : distinction entre structures profondes et superficielles, recours à des règles dérivationnelles, adoption d'un inventaire universel de primitives phonologiques (et même de traits binaires), conception modulaire de la grammaire, mise en rapport du formalisme avec la notion de marque, etc. Dans ce sens, ils sont plus post-génératifs qu'anti-génératifs.

Il est certainement impensable d'esquisser ici même la présentation la plus sommaire et succincte de tous les modèles et ramifications de modèles issus de la mouvance post-chomskyenne. Cela étant, dans les sous-sections suivantes, nous chercherons plutôt à dégager des tendances globales dans l'évolution de la phonologie post-chomskyenne par la mise en relief d'éléments de rupture ou d'enchaînement épistémologique, ainsi que par l'analyse de solutions proposées pour remédier aux défaillances de SPE. Nous interrogerons également les postulats de base des modèles abordés, qui constituent leur cohérence au-delà des points de détails sur lesquels il pourrait ne pas y avoir de consensus entre les auteurs se réclamant d'un même cadre général.

§ 7.1. La phonologie métrique et la représentation des faits d'accentuation

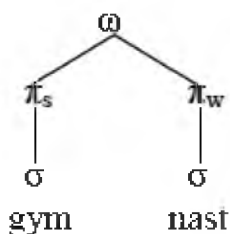
Comme il a été déjà mentionné, Liberman (1975) et Liberman et Prince (1977) refusent de prendre l'accentuation pour une propriété intrinsèque des segments, en proposant une théorie métrique où celle-ci est représentée comme un « trait relationnel » qui exprime la proéminence relative d'un segment par rapport à d'autres segments du mot ou de la phrase. Sans délaisser réellement le trait [$\pm$ accentué], les deux auteurs lui donnent plutôt une valeur relative en l'intégrant à un *arbre métrique*, dont les branches indiquent les rapports hiérarchiques entre les constituants métriques et, partant, leur proéminence accentuelle. Ceci est illustré par les exemples ci-dessous où les deux syllabes des mots anglais *gymnast* et *modest* sont dans un même type de relation : dans les deux cas, la saillance prosodique de la première syllabe relativement à la seconde est indiquée par l'étiquetage *fort* (*strong*)/*faible* (*weak*) des ramifications ; quant aux symboles arithmétiques + et -, hérités de la phonologie chomskyenne, désormais leur fonction est d'indiquer la présence ou l'absence d'un accent secondaire au niveau du mot.

(3)

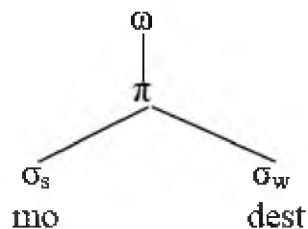

D'après Selkirk (1978), il serait cependant possible de formaliser le différent degré d'accentuation des syllabes finales des deux mots sans recourir au trait $[\pm \text{accentué}]$. Partant de l'idée qu'une syllabe tonique est susceptible de constituer à elle seule un *pied* (π), l'auteure pose que les syllabes *gym-* et *-nast* forment chacune un pied monosyllabique (4a), alors que la syllabe *-dest* de *modeste* ne peut, du fait de son caractère atone, que s'associer à la précédente pour la constitution d'un pied dissyllabique (4b). Si l'on s'en tient à une telle analyse, il y aurait toujours dans les deux exemples un contraste entre un élément initial fort et un élément final faible, à ceci près qu'en (4a) le contraste s'établit au niveau podique, alors qu'en (4b) il se réalise au niveau syllabique :

(4a)

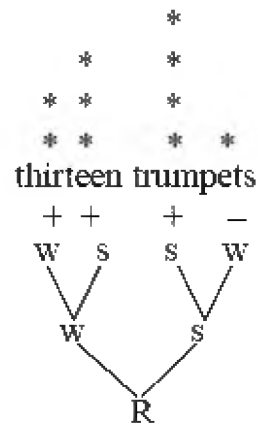
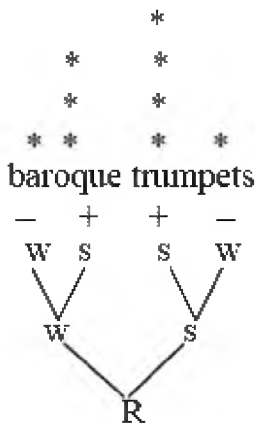

(4b)

Selon Liberman (1975) et Liberman et Prince (1977), les proéminences métrico-accentuelles sont représentables également au moyen d'une *grille* (5) complétant l'information véhiculée par l'arbre métrique sans toutefois la doubler : si l'arborescence exprime les relations hiérarchiques entre les constituants métriques, la grille reflète plutôt le rythme de l'énoncé tout en encodant implicitement sa constituance. Plus concrètement, les positions métriques (*) de la ligne 1 indiquent le décompte moraïque ou syllabique, celles de la ligne 2 représentent les syllabes fortes ou têtes de pied, celles de la ligne 3 et 4 signalent respectivement l'emplacement de l'accent principal du mot et du syntagme prosodique. En allant au-delà du syntagme, la structure rythmique se complexifie et il est possible, selon le même algorithme, de multiplier successivement le nombre des lignes.

(5)

ligne 4

ligne 3

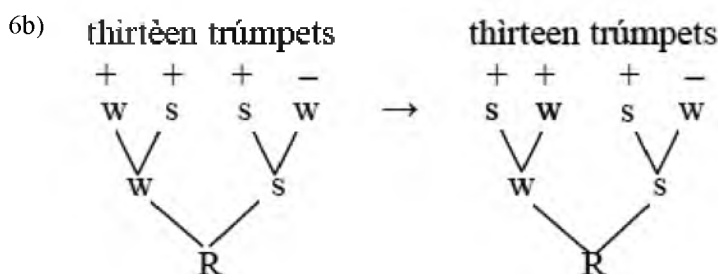
ligne 2

ligne 1

Face au cadre génératif de SPE qui exprimait toutes les caractéristiques pertinentes de la chaîne phonique par des traits segmentaux, la Phonologie métrique restitue donc à la prosodie sa nature suprasegmentale, en recourant à une grille dont les lignes horizontales peuvent correspondre à divers constituants prosodiques : syllabe, pied, mot phonologique, syntagme phonologique, etc. L'adoption de cette grille revient cependant à s'interroger si l'information supplémentaire fournie par l'arborescence est vraiment nécessaire. Prince (1983), Selkirk (1984) et Laks (1993, 1997), entre autres, stipulent à ce sujet que la représentation de la constituance n'est pas indispensable pour l'analyse des faits rythmico-accentuels et se déclarent pour le modèle *grille seule*. Cette thèse s'inscrit en faux contre les nombreux arguments donnés en faveur de la constituance, et plus particulièrement à l'appui de l'importance du pied dans l'analyse des patrons accentuels. La notion de pied permet notamment de rendre compte de la tendance naturelle et translinguistique à assembler dans des constituants (généralement binaires) et à alterner à des intervalles réguliers des unités métriques (mores, syllabes) de prééminence différente. Ce constat est à l'origine du modèle *grille et constituants* où ces derniers sont représentés à l'aide d'un parenthésage au sein de la grille même (cf. Halle et Vergnaud 1987, Hayes 1995).

La Phonologie métrique est particulièrement apte à modéliser le comportement de l'accent sur le plan syntagmatique, notamment la formation itérative de pieds binaires (et plus rarement de pied ternaires) ou la tendance translinguistique à éviter des collisions ou des laps accentuels. Pour illustrer cela, revenons aux exemples en (5) où l'on observe la présence d'astérisques adjacents à la ligne 3, due à ce que *baroque* et *thirteen* sont frappés d'un accent final, alors que *trumpets* est accentué sur l'initiale. Etant métriquement prééminente à la ligne 2 (du fait qu'elle porte un accent secondaire et constitue ainsi à elle seule un pied monosyllabique), la syllabe *thir-* est susceptible d'attirer l'accent principal du mot pour prévenir la collision accentuelle à la ligne 3 dans *thirtèen trùmpets*. Dans les modèles à grille,

cette rétraction accentuelle est représentée de façon très simple par une opération formelle de mouvement d'astérisque de droite à gauche (6a), alors que dans les modèles basés sur l'organisation des constituants en arbre, elle prend la forme d'un « renversement iambique » (6b), pour reprendre l'expression de Liberman et Prince (1977 : 319).

Aucune opération semblable ne serait en revanche applicable à *baroque trùmpets* (5) du fait que *ba-* est une syllabe complètement atone. Etant dépourvue d'astérisque à la ligne 2, cette syllabe ne pourrait donc recevoir aucune proéminence de degré supérieur dans le modèle à grille sous peine de violer la *contrainte de continuité des colonnes métriques* (Prince 1983) et de créer ainsi une discontinuité verticale au niveau des astérisques qui se superposent. Quant au modèle à arbre, il exclut une opération semblable à celle en (6) en raison de l'impossibilité de faire d'une syllabe marquée comme [– accentué] l'élément fort du pied.

La Phonologie métrique est foncièrement une théorie des faits de rythme et d'accentuation documentés dans langues les plus variées. Sans s'intéresser à des phénomènes relevant du plan segmental, certaines de ses ramifications posent la présence de constituants comme la syllabe, le pied, le mot phonologique, le groupe accentuel, etc., pour indiquer la hiérarchie des accents ou le cadre dans lequel se manifestent les patrons métrico-accentuels. Cette idée de l'existence de constituants prosodiques de taille variée servant de domaines d'application des règles phonologiques (aussi bien de type segmental que suprasegmental) sera développée par la Phonologie prosodique qui la mettra au cœur de ses réflexions.

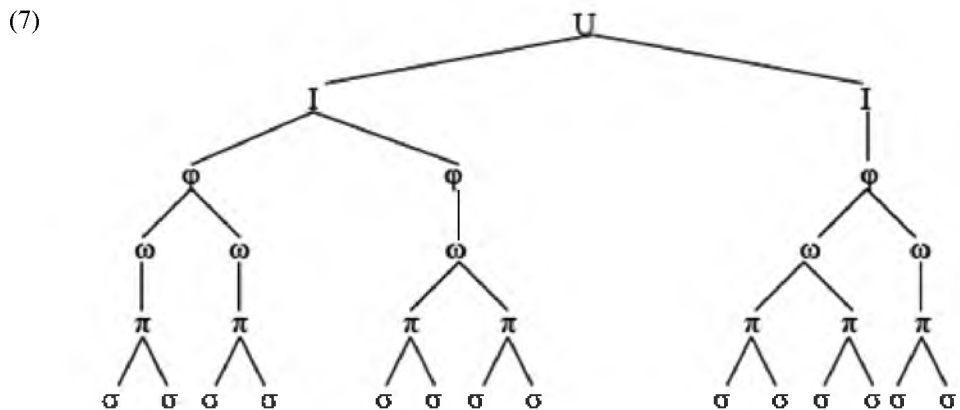
§ 7.2. La phonologie prosodique et la notion de domaine

Le cadre génératif standard ne pouvait restreindre le domaine d'application des règles relevant de la phonologie de la phrase ou transgressant les frontières de mot qu'en insérant un double séparateur ## pour indiquer une disjonction syntaxique forte. Pour atteindre le même objectif, le modèle métrique développé par Selkirk (1984) recourt à des positions silencieuses dans la grille (angl. *silent grid positions*) dont le nombre est d'autant plus important que le lien syntaxique entre deux mots est faible. Inspiré de Liberman (1975), ce formalisme laisse entendre que plus le nombre des astérisques ne dominant pas de matériel segmental est important, moins un phénomène de sandhi aura des chances de se produire. Il en est ainsi car toute règle phonologique postlexicale est censée renfermer dans sa description structurale des indications sur le nombre maximal de positions silencieuses à travers lesquelles elle pourrait s'appliquer. Contrairement à SPE et à la Phonologie métrique qui exploitent l'idée de frontière, la Phonologie prosodique (cf., entre autres, Selkirk 1978, 1980, 1986, Nespor et Vogel 1983, 1986, 1989, Hayes 1989a, b, Inkelas 1990, Peperkamp 1996, Monachesi 1996) circonscrit le contexte d'application des processus phonologiques en recourant à la notion de *constituant* ou de *domaine*. Elle stipule plus concrètement que les règles phonologiques ne contiennent pas dans leur description structurale d'information sur le nombre de séparateurs qu'elles peuvent transgresser, mais une information sur le domaine où elles pourraient s'appliquer. Delais-Roussarie et Fougeron (2004 : 189) déclarent à ce sujet qu'à la différence de l'idée de frontière associée à une ligne de séparation, « l'idée de domaine sous-tend l'existence d'un empan (span) », c'est-à-dire d'un « intérieur » défini par rapport à un « extérieur ».

En général, la Phonologie prosodique est une théorie de l'interface entre syntaxe et phonologie, qui rejette le *modèle référentiel direct* (cf. Kaisse 1985 et Odden 1987) selon lequel les règles phonologiques auraient un accès immédiat à la structure syntaxique de surface et opéreraient dans des constituants morphosyntaxiques. Selon un des postulats de base de la Phonologie prosodique, l'interaction entre syntaxe et phonologie est *indirecte* parce que médiatisée par la prosodie qui fournit plusieurs domaines pour l'application des règles phonologiques. Tout en étant construits par des règles d'interface (angl. *mapping rules*) et sur la base d'une information non phonologique (morphologique, syntaxique, sémantique), les domaines prosodiques supérieurs au mot (groupe clitique, syntagme phonologique, syntagme intonatif, etc.) ne sont nécessairement isomorphes avec aucun constituant morphosyntaxique parce qu'ils peuvent être restructurés au cas où la grammaire des langues particulières, le débit d'élocution, le registre de langue, ou d'autres paramètres le permettraient. Une fois les domaines prosodiques construits par les règles d'interface, la structure morphosyntaxique de surface est censée s'effacer de sorte que les règles phonologiques ne puissent plus y avoir accès.

D'après Nespor et Vogel (1986 : 28), ce dernier postulat est loin de nier l'existence de règles morphologiques sensibles à la structure morphémique ou à la présence de morphèmes spécifiques, car seules les règles purement phonologiques sont supposées agir dans des constituants prosodiques. Inkelas (1990) soutient cependant que la relation entre syntaxe et phonologie n'est pas de type transformationnel, car leur interaction n'implique pas la conversion de la structure syntaxique en structure prosodique, comme l'affirment beaucoup d'adeptes du modèle référentiel indirect et bon nombre de théories inspirées de SPE. Ces deux composantes de la grammaire seraient d'après elle dans un rapport de coprésence, ce qui revient à poser des règles qui, du moins à une certaine étape de la dérivation, se réfèrent aussi bien à la structure morphosyntaxique qu'à la structure prosodique. Cette hypothèse semble s'accorder avec certains constats que la syntaxe est parfois tout aussi contrainte par la phonologie que la phonologie par la syntaxe, et que leur rapport n'est peut-être pas unidirectionnel (cf. Inkelas et Zec 1995, Guasti et Nespor 1999).

La Phonologie prosodique pose l'existence d'une série de constituants ordonnés de façon hiérarchique et s'enchâssant les uns dans les autres. Quoique leur nombre varie selon les auteurs, ces derniers s'accordent généralement pour admettre au moins six constituants prosodiques dont chacun est doté de caractéristiques suprasegmentales qui lui sont ses propres : *syllabe* (σ), *pied* (π), *mot phonologique* (ω), *syntagme phonologique* (ϕ), *syntagme intonatif* (I), et *énoncé* (U).

S'il y a des auteurs comme Selkirk (1978, 1980, 1986) qui s'en tiennent à ce format minimal, d'autres ont proposé d'enrichir la hiérarchie par des constituants comme la *more* (Hayes 1989b), la *rime* (Nespor et Vogel 1983), ou le groupe clitique (Nespor et Vogel 1986, Hayes 1989a). Pour Inkelas (1990), enfin, il n'y aurait que trois constituants postlexicaux (ϕ , I, U) et un seul constituant lexical (ω) servant de domaine d'application de toutes les règles opérant au niveau du mot. L'auteure souligne que ce sont en effet les seuls constituants formés par de vraies *règles*

d'interface (ayant pour effet de convertir une représentation morphosyntaxique en une représentation prosodique), alors que la more, la syllabe, et le pied – construits exclusivement sur la base d'une information phonologique – ne devraient avoir que le statut de constituants métriques.

Au-delà du nombre et des appellations des constituants délimités, les chercheurs travaillant dans le cadre de la Phonologie prosodique admettent généralement que leurs rapports hiérarchiques sont régis par la *Strict Layer Hypothesis*. Introduite par Selkirk (1984) et reprise par Nespor et Vogel (1986), celle-ci pose qu'un constituant prosodique non terminal de la hiérarchie contient un ou plusieurs constituants de rang immédiatement inférieur, ces derniers étant entièrement dominés par le premier, comme cela est suggéré par la figure (7). Les langues sont cependant si différentes les unes des autres qu'il serait exagéré d'affirmer qu'elles attribuent toutes la même importance à l'assemblage des syllabes en pieds ou à l'assemblage des pieds en mots phonologiques, par exemple. En effet, la possibilité de placer un pied à cheval sur deux mots phonologiques ou la possibilité de placer une syllabe à cheval sur deux pieds successifs, exclues en principe par l'Hypothèse de l'étagement strict (HES)¹⁵, sont bien attestées respectivement en ossète (Inkelas 1990 : 41) et en paiute méridional (Burov 2013 : 102-104). En raison de contre-exemples de ce genre et de l'utilité de poser des constituants rékursifs (cf. Nespor et Vogel 1983, Booij 1986), l'HES a finalement été estimée trop puissante et réinterprétée par Selkirk (1996) dans le cadre de la *Théorie de l'optimalité* (cf. § 8), où elle est décomposée en quatre contraintes (étagement, dominance, exhaustivité, non rékursivité) dont certaines peuvent être enfreintes par les langues.

Outre la hiérarchie prosodique et une hypothèse sur les rapports entre ses constituants, la Phonologie prosodique admet également l'existence de trois types de règles phonologiques selon le mécanisme de leur application. Comme l'indique leur appellation même, les *domain-span rules* opèrent à l'intérieur d'un empan prosodique sans prendre en considération et en transgressant ses subdivisions internes (c'est le cas, par exemple, des phénomènes de lénition consonantique en position intervocalique ou quasi-intervocalique, qui sont souvent observés aussi bien à l'intérieur qu'à la suture des mots) ; les *domain-limit rules*, elles, ne s'appliquent qu'en position initiale ou finale d'un constituant particulier (comme le dévoisement des obstruantes sonores en fin de mot dans de nombreuses langues) et contribuent ainsi à signaler ses frontières ; les *domain-juncture rules*, enfin, prennent effet uniquement à la jonction de deux constituants de même type qui s'enchaînent au sein d'un constituant de taille supérieure (la liaison du français ou le *raddoppiamento fonosintattico* de l'italien, par exemple, s'appliquent à la suture de deux mots phonologiques faisant partie d'un même syntagme phonologique). La délimitation de ces trois types de règles – dont

¹⁵ Equivalent français proposé par Delais-Roussarie (2005).

la dynamique est à mettre en rapport avec leur caractère automatique ou non automatique, phonétique ou morphophonémique – constitue une des innovations majeures et globalement positives de la Phonologie prosodique par rapport aux modèles alternatifs de son époque.

§ 7.3. La Phonologie lexicale : vers une réhabilitation de la morphologie et du lexique

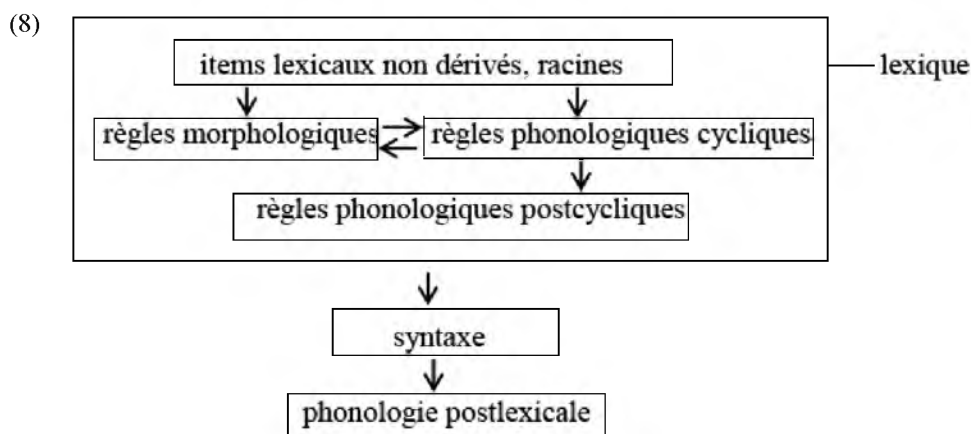
Comme il a été déjà évoqué, SPE reléguait au second plan le lexique, en l'assimilant à un ensemble non structuré d'unités lexicales, associé à tout ce qu'il y a d'idiosyncrasique ou d'imprévisible dans la langue. Le cadre génératif standard refusait aussi l'autonomie de la morphologie par rapport à la syntaxe et à la phonologie, estimant que la façon dont les morphèmes s'agencent pour la formation des mots ne diffère pas foncièrement de la façon dont les mots s'agencent pour la formation des phrases. C'est notamment en réaction contre ces présupposés que se cristallise le modèle de la Phonologie lexicale, développée dans les travaux de Kiparsky (1982, 1985), Booij et Rubach (1984), Kaisse (1985), Kaisse et Shaw (1985), Mohanan (1986), pour n'en citer que quelques-uns.

Si Chomsky et Halle avaient proposé d'intégrer l'information morphologique au niveau phonologique sous-jacent par les symboles de frontière + et #, susceptibles de traduire respectivement la cohésion forte ou faible des morphèmes qui s'enchaînent dans le mot, la Phonologie lexicale instaure le principe de l'interaction constante entre morphologie et phonologie dans le lexique. D'après Mohanan (1986 : 53-55) notamment, le lexique se présente sous la forme d'une liste finie de morphèmes que les règles lexicales manipulent pour faire apparaître à la sortie du module lexical un nombre pratiquement infini de mots bien formés. Ces derniers sont conçus comme le résultat de l'application cyclique de règles phonologiques après chaque opération morphologique : une opération d'affixation (de morphèmes dérivationnels ou flexionnels) peut être suivie, par exemple, de l'application d'une règle d'harmonie vocalique ; une opération morphologique plus tardive de composition peut, en revanche, ne pas donner lieu à une extension du domaine harmonique mais à l'apparition d'un accent supplémentaire ou à la réassignation de l'accent principal. Les domaines construits successivement par la morphologie sont ainsi susceptibles de servir, chacun à leur tour, de cible à une ou plusieurs règles phonologiques.

Cette organisation du lexique implique l'existence de plusieurs *strates lexicales* dont le nombre n'est pas fixe mais varie d'une langue à l'autre. Selon Kaisse et Shaw (1985) cependant, si une règle morphologique est nécessairement limitée à une strate bien précise, les règles phonologiques n'obéissent pas à des contraintes de ce genre et peuvent s'appliquer sur plusieurs strates. En stratifiant les processus morphologiques, la Phonologie lexicale renonce donc aux séparateurs de la Phonologie générative et spécifie le domaine d'application

des règles morphologiques – qu’elles soient dérivationnelles, flexionnelles ou compositionnelles – en termes de strates ordonnées successivement dans le lexique. A chaque strate, la morphologie engendre de nouvelles formes, alors que la phonologie leur assigne une prononciation appropriée.

Kiparsky (1982) soutient que toutes les règles phonologiques lexicales sont cycliques car elles s’appliquent chaque fois qu’un nouveau domaine morphologique est construit. Booij et Rubach attirent cependant l’attention sur l’existence de règles postcycliques au sein du module lexical, qui ne prennent pas effet après chaque opération morphologique mais une fois que tous les processus morphologiques sont terminés. Selon leur modèle présenté ci-dessous, à la sortie du module lexical, les mots produits par l’action conjointe des règles morphologiques et phonologiques (cycliques et postcycliques) sont transférés dans le domaine de la syntaxe et de la phonologie postlexicale (Booij et Rubach 1984 : 2) :

A en croire Kaisse et Shaw (1985), les règles phonologiques postlexicales possèderaient la faculté d’opérer aussi bien à l’intérieur du mot qu’à la suture des mots qui se suivent, à la manière des *domain-span rules* de la Phonologie prosodique. Cela laisse entendre que les règles postlexicales seraient par définition non cycliques, en ce sens qu’elles n’ont pas accès à la structure morphémique des mots, censée s’effacer à la sortie du lexique. Cette position est cependant révisée par Kaisse (1985) qui distingue déjà deux types de règles postlexicales opérant sur des strates différentes : *rules of external sandhi* (dites encore *P1 rules*) et *fast speech rules* (appelées aussi *P2 rules*). Considérées sensibles à la structure morphosyntaxique de l’énoncé, les premières fonctionneraient à la manière des *domain-juncture rules* de la Phonologie prosodique et seraient ordonnées avant les secondes dont la motivation, en l’absence de toute information grammaticale dans leur description structurale, est foncièrement phonétique. Cette caractéristique des règles d’élocution rapide (P2) leur permet de s’appliquer à l’intérieur des mots et, tant

qu'elles ne sont pas bloquées par une pause physique ou une rupture dans le signal acoustique, de transgresser en même temps divers types de frontières syntaxiques, ce qui les apparente aux *domain-span rules* automatiques (cf. 7. 2). L'idée de scinder le module postlexical de la grammaire en un sous-module syntaxique – où l'information grammaticale est encore disponible – et en un sous-module postsyntaxique – ordonné après le premier de façon que les règles qui s'y réfèrent n'aient plus accès à la structure morphosyntaxique – est soutenue et développée également par Mohanan (1986). Elle est cependant sérieusement remise en cause par Nespor (1987 : 74) qui signale un phénomène de rétraction accentuelle dans la variété régionale d'italien parlée à Milan, qui a toutes les caractéristiques d'une règle postlexicale structurellement sensible et qui peut, malgré cela, se manifester à la suite d'un processus de dégémination vocalique se produisant chaque fois que le contexte phonétique le permet et que l'élocution est plus rapide ou relâchée. Si leur interprétation s'avère correcte, ces faits vont décidément à l'encontre des présupposés théoriques de la Phonologie lexicale, et notamment de l'organisation du module postlexical posée par Kaisse (1985) et Mohanan (1986).

§ 7.4. La Phonologie autosegmentale et la conception non linéaire de la syllabe

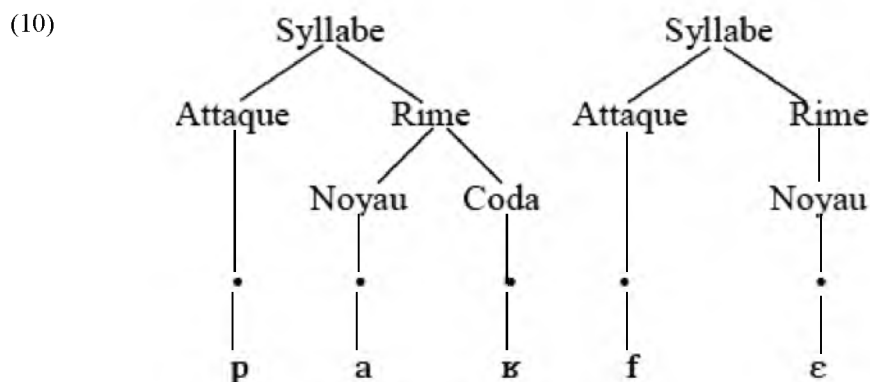
A l'instar de la Phonologie métrique dont les débuts remontent à la même époque, la Phonologie autosegmentale de Goldsmith (1976) rompt avec le modèle de la segmentation linéaire stricte hérité de SPE, où toutes les caractéristiques de la chaîne phonique sont attribuées aux segments qui la composent. Etudiant de nombreuses langues à tons, Goldsmith aboutit notamment à la conclusion qu'un seul et même ton lexical peut caractériser plusieurs segments successifs, tout comme un seul et même segment peut s'associer simultanément à plusieurs tons. Ces configurations peuvent être schématisées de la façon suivante :

(9)

Dans la représentation ci-dessus, la caractéristique suprasegmentale et la voyelle (V) à laquelle elle s'associe sont placées sur des *lignes* (ou *tires*) *autosegmentales* séparées. L'appartenance des segments à la catégorie des consonnes ou des voyelles est souvent formalisée dans la théorie autosegmentale au moyen d'un *squelette* vocalico-consonantique du type CVCV (cf. Clements et Keyser 1983). D'autres auteurs sont cependant d'avis que l'information exprimée par celui-ci est redondante parce que contenue également dans les constituants syllabiques (attaque, rime, noyau, coda) et préfèrent poser de ce fait un *squelette*

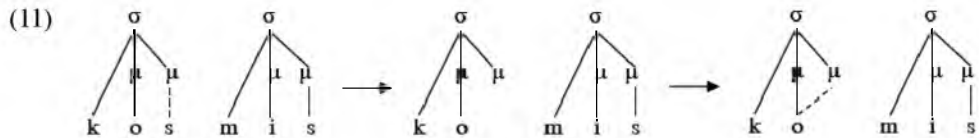
de positions pures (••• ou xxx) ne donnant aucune indication sur l'appartenance catégorielle des segments (cf. Encrevé 1988). Les constituants syllabiques, de leur côté, occupent une dimension autonome mais sont reliés par des lignes associatives au *squelette*, conçu comme une succession d'unités chronématiques illustrant la dimension temporelle de la parole et les rapports syntagmatiques entre les segments qui se suivent :

Encrevé soutient que les positions squelettiques sont ancrées simultanément dans la tire segmentale (ce qui assure aux phonèmes une interprétation phonétique) et dans les constituants syllabiques, cette deuxième association étant indispensable pour l'interprétation prosodique des segments. Cette thèse laisse entendre qu'un segment pourrait rester non associé à aucune position squelettique et/ou à aucun constituant syllabique (c'est-à-dire demeurer *extramétrique* ou *extrasyllabique*) ; de même, une unité prosodique pourrait, de son côté, rester non associée à aucun matériel segmental (ce qui correspond formellement à la notion de *catalexe*). Les théories syllabiques d'inspiration autosegmentale permettent également qu'un même segment soit associé à deux positions à la fois (consonnes gémées, voyelles longues) ou que deux segments soient associés à seule position (consonnes affriquées, diphtongues légères). Cela revient à généraliser aux rapports entre squelette et segments les chevauchements illustrés en (9), conçus à l'origine pour la formalisation des seuls rapports entre tons et segments.

Le squelette traduit l'idée que tous les segments de la chaîne sonore sont des unités chronématiques avec la même valeur temporelle. Toutes les théories syllabiques ne s'en tiennent pas cependant à cette acception. En renonçant à la fois aux unités de temps et aux composants syllabiques, la *Théorie moraique* (cf., entre autres, Hyman 1985, Hayes 1989b, Plénat 1993) pose des unités de poids (dénommées *mores*) pour rendre compte du fait que l'attaque et la rime (si l'on adopte la terminologie traditionnelle) n'ont pas la même importance pour la structure métrique de l'énoncé. Ce modèle a surtout l'avantage de formaliser aisément divers cas d'allongement compensatoire où la chute d'une consonne

finale de syllabe n'entraîne pas une perte mais une redistribution du poids de la rime. La position restée vide à la suite de la disparition est occupée par le segment nucléaire qui vient s'y ancrer, si bien que le changement sur le plan segmental n'est corrélé à aucune modification de la structure moraïque qui demeure intacte. On peut s'en rendre compte par l'exemple suivant, pris à Hayes (1989b : 260), illustrant un changement de l'histoire du latin lors duquel l'amuïssement d'un *s* final de syllabe provoque l'allongement de la voyelle précédente : **cosmis* > *cōmis* « doux, gentil » (11).

En comparaison des formalismes qui posent un squelette et des constituants syllabiques, la Théorie moraïque apparaît comme un modèle plus parcimonieux doté d'un plus grand pouvoir de prédiction. Pour exprimer les diverses étapes du changement en (11), un modèle à squelette devrait en effet prévoir une opération supplémentaire, et notamment la transformation d'un constituant Coda en un constituant Noyau. En se passant de cette complication inutile, la Théorie moraïque fait implicitement l'hypothèse que seule une consonne « de poids » pourrait déclencher ce processus, alors que les consonnes d'attaque n'auraient pas cette faculté. Or, ce majeur pouvoir de prédiction du modèle est aussi un de ses points faibles car des consonnes sans contenu moraïque sont bien aptes à déclencher un allongement compensatoire à condition qu'elles soient de sonorité élevée, comme cela a été démontré par Rialland (1993). Enfin, la Théorie moraïque est inapplicable à des systèmes phonologiques sans distinctions quantitatives, ce qui donne au modèle à squelette et constituants un majeur pouvoir de généralisation, même s'il est des langues comme le japonais qui mobilisent énormément la more et le pied, mais pratiquement pas la syllabe (Labrune 2005).

En phonologie autosegmentale, les structures ramifiées représentées en (9) ont été généralisées également à un dernier type de rapports : ceux entre segments et propriétés segmentales. La théorie des traits distinctifs comme particules constitutives des phonèmes, cristallisée dans les travaux de Jakobson et ses collaborateurs (*cf.* § 4), sera reprise, révisée, reformulée et déclinée dans une multitude de versions dont certaines s'écarteront de la mouvance autosegmentale. C'est la raison pour laquelle nous consacrerons aux théories de la structure interne des phonèmes une sous-section à part.

§ 7.5. Théories des composantes et de la structure interne des segments

Parmi les modèles post-SPE traitant du contenu et de l'organisation interne des phonèmes, force est de distinguer ceux qui continuent la tradition structuraliste et générativiste de manipuler des *traits* de ceux qui posent des *éléments* monovalents ou des *gestes*. A ces trois dénominations différentes sont loin de correspondre des visions unitaires des primitives phonologiques mais plutôt des cadres théoriques relativement disparates et perméables qui exploitent et réinterprètent certains principes de base de la phonologie chomskyenne (inventaire fini de propriétés segmentales, intégration au formalisme de la notion de marque) ou autosegmentale (multilinéarité, séparation des niveaux d'analyse, relative autonomie des primitives, capacité de propagation et d'associations multiples entre des unités de niveaux différents).

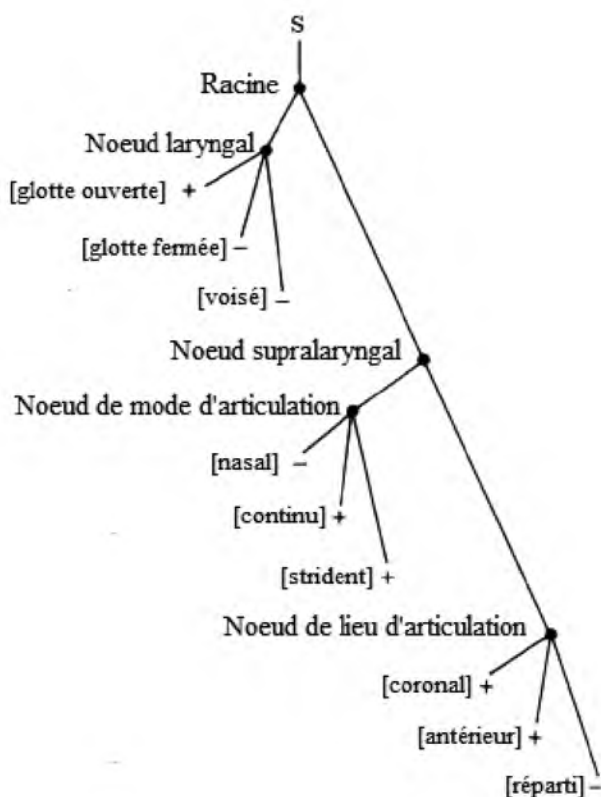
§ 7.5.1. Nouveau format et nouvelle organisation des traits

Parmi les modèles qui continuent de défendre et d'élaborer la thèse jakobsonienne et chomskyenne que les particules constitutives des phonèmes sont des traits, il y a lieu de distinguer les théories géométriques des théories spécificationnelles. Les premières traitent des *rapports hiérarchiques* qui s'établissent entre les traits au sein de structures intermédiaires entre le niveau segmental et le niveau subsegmental, alors que les secondes mettent au cœur du débat la *pertinence* et la *redondance des valeurs* des traits pour la phonologie.

Le postulat principal de la *Géométrie des traits* (cf. notamment Clements 1985, Clements et Hume 1995, Sagey 1986, McCarthy 1988, Odden 1991, Halle 1995, 2005) est que le segment ne constitue pas une matrice de traits ordonnés n'importe comment, mais un *ensemble de complexes de traits*. Défini en fonction de principes phonétiques et fonctionnels, chacun de ces complexes (ou nœuds) s'intègre dans une *arborescence* dont les diverses *ramifications* sont dominées par un nœud majeur *Racine*¹⁶. Voici, à titre d'exemple, comment se présente la géométrie de /s/ dans l'article fondateur de Clements (1985: 248):

¹⁶ Il est curieux de savoir que Clements et Hume (1995 : 248) voient dans Troubetzkoy un « précurseur important » du modèle géométrique par son idée que certaines « particularités » des phonèmes (par exemple, « de degré d'aperture », « de localisation » ou « de résonance ») peuvent être groupées ensemble sur la base de critères phonétiques et fonctionnels (cf. Troubetzkoy 1986 : 100, 130).

(12)

En posant des structures intermédiaires entre le phonème et le trait distinctif, la Géométrie des traits se démarque des conceptions linéaires du segment associées à la phonologie générative et pré-générative pour rejoindre la mouvance autosegmentale. Sa vision multilinéaire et hiérarchico-componentielle du phonème repose sur le constat que certains traits tendent à former des blocs et à fonctionner ensemble dans divers processus phonologiques naturels : assimilation, dissimilation, débuccalisation, etc. Clements (1985 : 230) affirme à ce sujet que « la relative indépendance de n'importe quels deux traits ou classes de traits est exprimée par le nombre des nœuds qui les séparent »¹⁷ et que les processus phonologiques ont la propriété d'agir sur la géométrie segmentale par diverses opérations : *dissociation*, *propagation*, *promotion* de traits dans la hiérarchie, etc. Par exemple, une assimilation sera interprétée comme la propagation d'un trait, d'un constituant entier ou de toute l'arborescence vers une autre position segmentale, alors que la débuccalisation sera formalisée comme la dissociation du constituant supralaryngal avec tous les nœuds qu'il domine.

Comparée aux modèles segmentaux linéaires, la Géométrie des traits se présente comme un modèle *plus restrictif*. Elle pose notamment un cadre d'analyse

¹⁷ Traduction personnelle de l'anglais.

où les processus phonologiques sont limités par l'exigence de n'affecter dans une seule opération que des traits dominés par un même constituant, ce qui empêche le transfert de n'importe quels traits ou combinaisons de traits. Ces processus sont ultérieurement contraints par des conventions abstraites comme la *Contrainte de non-croisement des lignes*, chargée de faire respecter le principe de localité lors de la propagation de traits, ou le *Principe du contour obligatoire*, proposé à l'origine par Leben (1973) et généralisé en Phonologie autosegmentale où il a pour fonction de bloquer la formation de séquences d'éléments partiellement ou complètement identiques.

Comme il a été déjà dit, les modèles géométriques n'émettent des hypothèses que sur la structure hiérarchico-componentielle du phonème, ainsi que sur l'inventaire des traits et leur répartition entre les ramifications de l'arborescence segmentale. En revanche, la *Théorie de la sous-spécification* – dans ses versions *contrastive* et *radicale* – s'interroge sur le statut *pertinent* ou *redondant*, *marqué* ou *non marqué* des valeurs des traits, question qui remonte encore à l'*Epilogue et prologue* de SPE.

Le postulat de base de la Théorie de la sous-spécification contrastive (Steriade 1987, Clements 1988) est qu'il est inutile d'encoder certains traits dans la représentation profonde des phonèmes parce que leurs valeurs sont *prévisibles* et *redondantes* par rapport à d'autres (par exemple, l'oralité des obstruantes ou le voisement des sonantes). Seuls les traits *contrastifs* doivent être indiqués au niveau sous-jacent, alors que les traits redondants ne sont ajoutés qu'au bout de la dérivation par des relations d'équivalence. Cela implique, bien entendu, que les règles phonologiques n'auront accès qu'aux premiers mais pas aux seconds.

La Sous-spécification radicale (Archangeli 1988, Archangeli et Pulleyblank 1994), elle, pousse à l'extrême les principes directeurs de la théorie contrastive, et notamment celui de la « parcimonie » des spécifications phonémiques. Plus concrètement, ce nouveau format prend en considération non seulement le critère de la *pertinence/redondance* des valeurs, mais se réfère aussi à la notion de *marque* : seules les *valeurs marquées* des traits sont indiquées dans les représentations profondes, alors que les valeurs non marquées ne sont introduites qu'au cours de la dérivation par des règles de redondance et restent invisibles pour les règles phonologiques.

En posant qu'aucun trait n'est sous-jacemment binaire et que les processus phonologiques ont accès à une seule de ses valeurs, la Théorie de la sous-spécification radicale s'annonce comme un cadre plus rigoureux en comparaison de sa version contrastive et prépare déjà l'abandon du binarisme à tous les niveaux. Pour aboutir à des spécifications entièrement unaires, désormais il ne reste plus qu'un pas à franchir : renoncer à l'approche transformationnelle qui consiste à dériver (par des règles, conventions ou autres mécanismes) des segments pleinement spécifiés au niveau des structures de surface à partir de segments sous-spécifiés au niveau des structures profondes. Harris (1996 : 552) reproche à ce sujet aux

théories spécificationnelles de faire un compromis avec l'identité phonétique des segments en les concevant comme une espèce d'unités sous-jacemment dégénérées ne pouvant être entendues ou prononcées à l'état isolé. D'après lui, cela les démunit sérieusement face aux Théories des éléments, adoptant des primitives entièrement monovalentes, susceptibles d'être interprétées phonétiquement en dehors du segment qu'elles constituent.

§ 7.5.2. Les Théories des éléments : vers une « réatomisation » du segment

Au-delà de cette imperfection, un des inconvénients majeurs des théories des traits est leur incapacité à formaliser le concept de *segment possible*. Le nombre important de traits binaires utilisés, chacun pourvu de deux valeurs possibles, est susceptible d'engendrer des listes pratiquement illimitées de combinaisons et, partant, des segments non attestés. Les théories de la sous-spécification marquent certainement un pas vers l'élimination de ce défaut et vers la réduction du nombre des primitives, mais au niveau sous-jacent seulement et au prix de règles de redondance chargées de compléter les matrices au bout de la dérivation. A l'instar des *filtres* et des *règles de nettoyage* posés par les théories binaires afin de limiter les effets indésirables de la combinatoire des primitives, les règles de redondance sont senties, elles aussi, comme un tour compliquant le formalisme et laissent un sentiment d'arbitraire des processus phonologiques. C'est sans doute une des raisons de la déchéance des modèles à traits et de la réorientation de la phonologie vers la recherche d'un nouveau type de primitives, celles conçues par les *Théories des éléments*. Loin de constituer un cadre unitaire, ces dernières sont plutôt une appellation générique englobant trois mouvances d'inspiration très proche : *Phonologie de dépendance* (Anderson et Ewen 1987, Durand 1990, etc.), *Phonologie de gouvernement* (Kaye, Lowenstamm et Vergnaud 1988, 1990, Harris 1996, Scheer 1999, 2003, etc.) et *Phonologie des particules* (Schane 1984, van der Hulst 1993, Carvalho 1993, etc.). Elles ont en commun de poser comme primitives des *éléments entièrement unaires*, appelés aussi *particules* ou *composantes*, dont le nombre relativement limité permet de restreindre leur combinatoire et de pousser à l'extrême le principe de la parcimonie spécificationnelle. De ce point de vue, on peut affirmer que les Théories des éléments sont le résultat d'une radicalisation des thèses principales des Théories de la sous-spécification.

La réduction du nombre des primitives va certainement de pair avec l'accroissement de leur polyfonctionnalité : dans ce nouveau cadre d'analyse, un seul et même élément comme |A|, par exemple, peut s'associer, selon les auteurs, à différentes propriétés en même temps, telles que compacité, ouverture, rétraction de la racine linguale, sonorité, et même élargissement de la glotte. A l'état isolé, l'élément |A| se réalisera comme /a/ et sera donc marqué par l'ensemble de ces propriétés au plus haut degré (sauf peut-être par la dernière qui ne lui est reconnue que par Scheer 1999, 2003) : il correspondra donc à la voyelle la plus compacte,

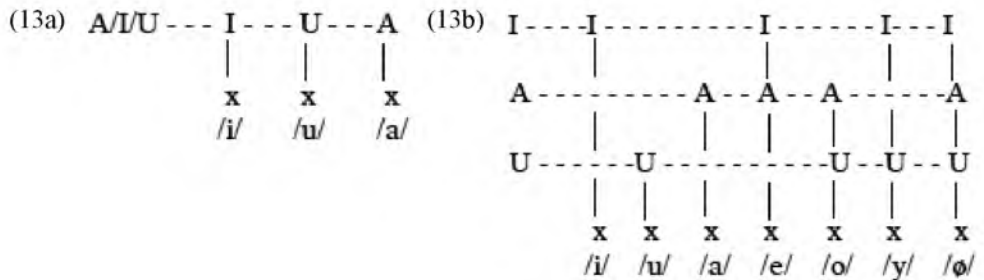
la plus ouverte, et la plus sonore, produite avec une constriction au niveau du pharynx à la suite de la rétraction du radix. Mais à côté des voyelles simples /i/, /a/, /u/, constituées d'un seul élément, la théorie admet également l'existence de voyelles dérivées, résultat de la combinaison de deux ou plusieurs éléments : ainsi, en Phonologie de dépendance, la fusion de [I] avec [A] peut correspondre à /e/ ou à /æ/, selon que c'est respectivement le premier ou le second élément qui accomplit la fonction de *tête* (van der Hulst 1993 : 265). A mesure que les « atomes » de la représentation phonologique se combinent, on aboutit donc à des expressions « moléculaires » dont les propriétés s'écartent des voyelles prototypiques, métaphore fréquemment utilisée par les chercheurs se réclamant de cette mouvance.

L'idée d'un nombre variable d'éléments qui s'associent exprime la notion de *marque* par un mécanisme intégré au formalisme et de manière plus naturelle que les conventions de marquage stipulées par SPE. La théorie admet notamment qu'un segment est d'autant plus complexe (typologiquement marqué) qu'il contient un nombre élevé d'éléments : par exemple, /i/ (composé du seul élément [I]) est non marqué par rapport à /y/ (composé des deux éléments [I + U]), qui est à son tour moins marqué que /o/ (composé des trois éléments [I + U + A]).

Le rejet de la binarité et la réduction du nombre des particules phonologiques élémentaires sont une condition nécessaire pour limiter leur combinatoire mais non une condition suffisante. Pour atteindre cet objectif, Kaye, Lowenstamm et Vergnaud (1988), portant au paroxysme les allusions à la chimie, introduisent le concept de *charme*, qui est cependant un compromis sérieux avec les bases phonétiques de la phonologie. Les auteurs posent notamment que, selon la propriété qu'ils expriment, les éléments sont charmés positivement ou négativement, ceux de charme identique étant censés se repousser (par ex., A⁺ et N⁺ ou I⁻ et v⁻) contrairement à ceux de charmes opposés qui auraient une tendance naturelle à s'attirer (par ex., A⁺ et U⁻). Pour eux, le charme correspond phonétiquement à la « vocalicité », associée elle-même à la notion de « cavité de résonance ». Or, la vocalicité est une abstraction phonologique qui est loin d'avoir des corrélats phonétiques précis et univoques, comme cela est démontré par Dogil (1993).

Le charme n'est pas cependant retenu par toutes les versions de la Phonologie de gouvernement et certains auteurs soutiennent que la fusion d'éléments est régie par des conventions spécifiques qui varient selon les langues et qui ne sont pas fondamentalement différentes de celles formulées par les théories subsegmentales standard (cf. Charrette et Göksele 1994). Cela revient certes à affaiblir la puissance théorique du modèle et à oublier que la motivation originelle de ses primitives est la formalisation de la notion de segment possible. D'autres phonologues, tout en délaissant le charme, s'en tiennent à l'idée de Kaye, Lowenstamm et Vergnaud (1988) que la combinatoire des éléments peut être limitée aussi par le mécanisme de fusion des lignes autosegmentales. Polgárdi (1998 : 151–152) indique à ce propos que dans les systèmes trivocaliques /i, a, u/, comme celui de l'aymara, de l'arabe classique et du quechua, les trois éléments ne sauraient se combiner du fait qu'ils

partagent une même ligne (13a). En revanche, dans un système heptavocalique /i, y, e, ø, a, o, u/, comme celui du cantonais (Cheng 1991), tous les éléments occuperaient des lignes autonomes de manière à pouvoir s'assembler librement les uns avec les autres (13b) :

Les postulats fondamentaux des Théories des éléments, appliqués à l'origine pour l'analyse des voyelles et des oppositions vocaliques, ont été solidement ébranlés après les tentatives de les généraliser également au système des consonnes (cf. surtout Kaye, Lowenstamm et Vergnaud 1990, Harris 1996, Scheer 1999, 2003). L'étude des éléments consonantiques a mené logiquement à une augmentation de la liste des particules élémentaires, mais aussi à une remise en question de leurs corrélats. Si les éléments vocaliques quantaux ont effectivement un contenu réel, directement accessible par voix auditive, il n'existe pas de consonne supraglottale qui soit composée d'un seul élément et Boltanski (1999 : 85) observe à juste titre que, de ce point de vue, « les éléments consonantiques ressemblent beaucoup à des traits unaires ».

Si l'adoption des traits binaires a permis de rompre avec la vision « atomique » ou « monolithique » du phonème, les Théories des éléments ont accompli une espèce de « réatomisation » de ses parties constitutives. Celles-ci ont pris la forme d'une sorte d'éléments-segments existant aussi bien à l'état atomique (en étant directement audibles ou prononçables) qu'à l'état moléculaire (en combinaison avec d'autres atomes). Au-delà de cette métaphore chère aux fondateurs du modèle, il ne serait pas exagéré d'affirmer que les Théories des éléments portent le formalisme abstrait des représentations à son point culminant et achèvent l'hermétisation de la phonologie, préparée par SPE. Dans Burov (2017 : 104), nous nous sommes permis une comparaison un peu grossière, en affirmant que si la Géométrie des traits (avec ses racines, nœuds, et arborescences) correspond à la période impressionniste en phonologie, les Théories des éléments devraient être considérées carrément comme du surréalisme pur et dur. Dans cette perspective, la *Phonologie articulatoire* (Browman et Goldstein 1986, 1987, 1989, 1992) marque plutôt un retour au réalisme phonétique. L'article fondateur de cette mouvance lui trouve l'avantage d'incorporer l'idée de « mouvement » et la considère comme une réaction contre « le fossé entre la structure linguistique

et la structure physique de la parole », laissé par les modèles recourant à « des spécifications statiques » pour l'analyse des processus phonologiques (Browman et Goldstein 1986 : 219, 224).

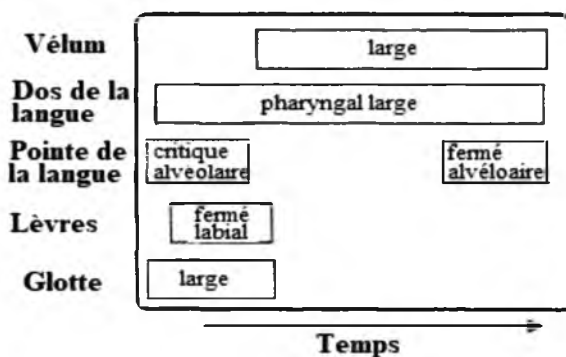
§ 7.5.3. La Phonologie articulatoire : vers la conception de primitives dynamiques

La Phonologie articulatoire stipule que la primitive phonologique est le *geste*, conçu comme une unité abstraite, discrète et dynamique, possédant une nature spatio-temporelle (Browman et Goldstein 1987 : 2). Les gestes sont censés avoir une durée inhérente et refléter « des événements physiques », tels que l'établissement et le relâchement de constriction dans le tractus vocal. Cela étant, ils sont susceptibles d'être « affectés par des processus physiques dans l'acte de la parole » et « de se superposer les uns aux autres » (Browman et Goldstein 1992 : 26) pour la formation de « constellations gestuelles ».

Cette conception métaphorique du fonctionnement des primitives, qui se retrouve dans les quatre articles de Browman et Goldstein cités ci-dessus, implique que le geste diffère à la fois du trait distinctif et du phonème. D'un côté, il est une unité de taille plus large que le trait, car il correspond à un mouvement articulatoire distinctif, défini par un ensemble de paramètres ou de variables : magnitude et localisation de la constriction, choix d'articulateurs actifs, etc. D'un autre côté, il est de taille plus petite que le phonème, dans la mesure où il faut normalement que plusieurs gestes soient coordonnés pour la constitution d'une unité phonémique (1989 : 210–211).

Ces gestes sont ordonnés à la fois les uns par rapport aux autres et sur l'axe du temps, comme ceci est illustré en (14) par la « partition gestuelle » du mot anglais *span*, représentée d'après Browman et Goldstein (1992 : 25). On y voit que les gestes reflétant la constriction au niveau des alvéoles (dans le cas de /s/ et /n/), l'occlusion formée par les lèvres (pour la production de /p/), le branchement du résonateur nasal (correspondant à /n/), le resserrement du pharynx (provoqué par /a/), et l'élargissement de la glotte (propre aux plosives sourdes), sont représentés sous la forme de rectangles placés sur cinq paliers dont chacun correspond à un articulateur différent. Sur chaque palier, la longueur des rectangles est directement proportionnelle au laps de temps pendant lequel le geste en question est activé : le geste vocalique lié à la constriction du pharynx est le plus prolongé de toute la partition et empiète sur tous les autres ; l'abaissement du voile du palais, lui, anticipe sensiblement sur l'occlusion alvéolaire de /n/ (ce qui est responsable de la nasalisation de la voyelle précédente) mais ne commence qu'après la réduction de l'ouverture de la glotte ; quant à l'écartement des cordes vocales, il est concomitant avec la production de /s/ et /p/. La magnitude de la constriction, enfin, est exprimée au moyen de l'échelle quinaire *fermé/critique/étroit/moyen/large* (1989 : 209) dont les éléments s'appliquent à l'ensemble des variables du tractus vocal.

(14)

Le modèle de Browman et Goldstein formalise avec aisance la coordination et le timing des gestes, ainsi que la variation articulatoire due à une accélération du débit de parole. En modifiant la longueur des rectangles ou en les synchronisant différemment, il rend compte de phénomènes de coarticulation et de chute de segments en termes de superposition et de masquage de gestes. En considérant la perception comme un simple effet des mouvements articulatoires qui se chevauchent, il néglige cependant le fait que beaucoup de changements phonologiques résultent d'une mésinterprétation du signal acoustique sans être dus à une coarticulation (Ohala 1993) ou bien de la confusion de segments auditivement similaires mais produits de façon différente (Ohala et Lorentz 1977, Burov 2018). Même si la Phonologie articulatoire prône le retour de la phonologie à la phonétique, en liant plus étroitement l'une à l'autre, certains de ses critiques lui reprochent précisément de ne pas prendre suffisamment de distance par rapport aux structures de surface et de se fixer trop sur les aspects phonétiques de la production de la parole, ce qui l'empêche à leurs yeux d'être un vrai modèle phonologique¹⁸. N'ayant jamais été élaborée dans tous les détails, la Phonologie articulatoire est restée pratiquement à l'état d'ébauche et à partir du milieu des années 1990 a connu le même sort que tous les autres modèles nés de la « grande explosion » post-SPE. Ceux-ci ont été submergés par la *Théorie de l'optimalité*, ayant réussi à s'imposer de nos jours comme un modèle phonologique pratiquement sans alternative.

§ 8. La Théorie de l'optimalité ou le « Big Crunch »

L'expression de « Big Crunch » est une métaphore qui renvoie à l'écrasement par la Théorie de l'optimalité de l'énorme foisonnement de modèles nés comme réaction contre SPE. Elle s'inscrit dans la prolifération terminologique qui les accompagne et qui fait une allusion abusive à différentes sciences de la nature : les atomes de l'analyse phonologique, les éléments qui se repoussent ou s'attirent pour la formation de voyelles « moléculaires » selon qu'ils sont de charme identique ou

¹⁸ Pour une somme des critiques adressées au modèle, cf. Fougeron (2005 : 287)

opposé, les primitives phonologiques, les racines se ramifiant en arborescences, les constellations gestuelles, la contrainte de continuité des colonnes et des grilles métriques, la cyclicité des règles, l'étagement strict, etc. sont autant de références à des sciences mûres et bien établies, qui témoignent de la volonté des phonologies post-génératives d'asseoir mécaniquement leurs concepts de base sur des fondements extralinguistiques.

L'émergence de la Théorie de l'optimalité est préparée par trois mouvances conceptuellement proches, à savoir la *Théorie des contraintes et des stratégies de réparation* (Paradis 1988a, b), la *Phonologie harmonique* (Goldsmith 1993), et la *Phonologie déclarative* (Bird 1990, 1995, Angoujard 2005). Mettant l'accent sur l'orientation naturelle de certaines classes de règles vers un type particulier de sorties (obéissant aux mêmes critères de bonne formation), la première conserve une vision dérivationnelle de la phonologie où les règles font figure de stratégies de réparation satisfaisant à des contraintes. Tout comme la Phonologie harmonique, elle renonce cependant à poser un ordre d'application des règles. La Phonologie déclarative, enfin, abandonne aussi bien la notion de règle que l'idée de dérivation et se rapproche le plus de la Théorie de l'optimalité par la place centrale dévolue aux contraintes.

Elaborée dans les travaux de Prince et Smolensky (1993) et de McCarthy et Prince (1993), la Théorie de l'optimalité représente un modèle centré sur les outputs possibles des processus phonologiques et théorisant l'interaction entre les modules phonologique et phonétique de la grammaire. Abandonnant les règles transformationnelles de la Phonologie générative et de nombreuses phonologies post-génératives, elle pose l'existence d'une série de contraintes universelles sur la bonne formation des représentations phonétiques de surface. Ce modèle repose sur l'idée que la fonction générative GEN de la grammaire engendre une liste pratiquement infinie de représentations de surface possibles et concurrentes évaluées par un système de contraintes EVAL. Ces contraintes sont supposées universelles sans être universellement respectées car leur hiérarchie varie selon les langues. Dans cette perspective, la Théorie de l'optimalité est une théorie de la typologie des systèmes phonologiques parce que les différentes langues ou familles de langues se distinguent par l'ordre de rangement des contraintes qu'on y trouve. Dans cette vision de l'interface phonétique/phonologie, le *candidat* ou *output optimal* sélectionné par le mécanisme évaluateur de la grammaire est celui qui viole la contrainte la plus bas placée dans la hiérarchie ou, dans le cas d'une contrainte graduelle, celui qui la viole minimalement.

La théorie oppose les *contraintes de fidélité* aux *contraintes de marque* : les premières exigent que les représentations de surface diffèrent aussi peu que possible des représentations sous-jacentes ; les secondes, en revanche, veillent à ce que la représentation de surface soit aussi peu marquée que possible et peuvent entrer en conflit avec les premières. Les contraintes de marque conspirent ainsi à l'élimination de toute forme de complexité phonologique de la représentation de

surface : structure syllabique violant ou excédant le format de base CV, combinaisons phonotactiques inhabituelles, segments typologiquement rares, perceptivement non saillants, maîtrisés tardivement en acquisition du langage, etc. La présence de segments et de structures phonologiques complexes dans une langue s'explique donc par le positionnement des contraintes de marque respectives en bas de la hiérarchie et par la possibilité de les enfreindre non fatalement.

Or, en posant en principe explicatif des contraintes, qui ne sont en effet que de simples constats, la Théorie de l'optimalité pêche par l'introduction d'un raisonnement circulaire. Prenons à titre d'exemple des contraintes de marque du type *[- arrière, + rond], *[+ arrière, - rond], ou encore *[- sonnant, + continu, + voisé]. Les deux premières expriment la préférence translinguistique pour les voyelles antérieures non arrondies /i, e/ ou postérieures arrondies /u, o/ qui sont beaucoup plus répandues dans les inventaires phonémiques que les voyelles antérieures arrondies /y, ø/ ou postérieures non arrondies /ʉ, ʏ/. Quant à la dernière, elle traduit l'observation que les fricatives voisées sont typologiquement plus rares que les fricatives sourdes et qu'un nombre considérable de langues génétiquement non apparentées ne possèdent pas d'articulations comme /v, z, ʒ, ʎ.../ avec un statut de phonèmes, les cas les mieux connus étant peut-être l'espagnol et le latin classique. Ces trois contraintes ne sont cependant que le simple constat d'une tendance universelle et n'aident aucunement à comprendre sa motivation. Scheer (1999) affirme à ce propos que les faits exprimés par une contrainte sont souvent considérés comme des axiomes et ne sont pratiquement jamais dérivés d'un principe plus général qui soit indépendant de l'observation. De ce fait, les contraintes ont selon lui l'inconvénient de pousser intuitivement les chercheurs qui s'y réfèrent à les prendre pour des vérités absolues et indémontrables, et à renoncer à toute recherche sur ce qui se trouve à l'origine des faits d'observation : « si la réponse à la question POURQUOI est la contrainte elle-même, il est inutile de chercher une explication des faits » (p. 202–203).

Afin d'illustrer la prétendue circularité des contraintes, l'auteur se tourne vers les sciences naturelles à l'égard desquelles il ne serait pas exagéré de dire que les théories phonologiques ont toujours éprouvé une sorte de « complexe d'infériorité » : au-delà de la conception héritée du XIXe siècle de la langue comme un fait de nature et comme un organisme vivant, ce complexe transparait du jargon métaphorique utilisé souvent par beaucoup de phonologies post-génératives. Scheer évoque notamment la loi de la gravitation qui fait que lorsqu'une pomme se détache d'un arbre, elle tombe verticalement, son poids ne lui permettant ni de monter vers le ciel, ni de rester en l'air. Il souligne que si ce comportement avait été attribué à l'effet d'une contrainte arbitraire « Les pommes doivent tomber verticalement », les physiciens n'auraient vraisemblablement jamais saisi le rapport entre les pommes tombantes, leur masse et la masse de la Terre. C'est en effet la découverte que les masses s'attirent qui a permis de généraliser l'effet de la loi de la gravitation à tous les objets dotés d'une masse et de prévoir ainsi leur comportement possible ou impossible.

Attachée à choisir une représentation de surface optimale parmi plusieurs, la Théorie de l'optimalité est aussi inapte à rendre compte de processus d'émergence de forme à la suite de l'interaction entre locuteurs et auditeurs, et plus concrètement à la suite de la phonologisation de fautes perceptives commises par ces derniers (cf. Ohala 1990, 1993). Bien entendu, ce reproche ne s'adresse pas seulement à la Théorie de l'optimalité mais à tous les modèles se proposant de formaliser le mécanisme de génération d'une substance phonique à partir d'une forme. Or, si le passage des représentations profondes aux représentations de surface n'est pas unidirectionnel, comme le font apparaître de nombreux travaux de John Ohala, force est de remettre en cause le modèle de l'interaction entre phonétique et phonologie qui s'est largement imposé à partir des années 60 du XXe siècle.

§ 9. Quel modèle de l'interface phonétique/phonologie ?

Dans un article ironisant sur le formalisme dérivationnel et abstrait des nouvelles phonologies, Ohala et Kawasaki (1984) déclarent qu'il y a deux approches possibles pour rendre compte des notions et des changements phonologiques. La première est l'approche « formelle » qui consiste à inventer une grammaire avec des règles ou des contraintes qui, appliquées dans l'ordre correct ou hiérarchisées *ad hoc*, permettraient d'obtenir le résultat souhaité ou attendu d'une opération phonologique. La deuxième est l'approche « substantielle » qui, dans le cas des contraintes mentionnées ci-dessus sur les fricatives voisées et les voyelles mixtes, consisterait plutôt à chercher les facteurs physiques ou physiologiques liés à la perception et à la production de ces segments qui les rendent relativement rares dans les systèmes phonémiques.

Pour ce qui est des fricatives les plus prototypiques, tout d'abord, le bruit de friction qui accompagne leur production est le résultat de la turbulence subie par la colonne d'air au moment où celle-ci rencontre soudain un resserrement critique du conduit vocal (dont la section transversale de l'orifice est de l'ordre de 6 à 12 mm³). Or, cette turbulence sera d'autant plus intense que la vitesse du flux d'air rencontrant la constriction est grande, comme dans le cas des fricatives sourdes où la glotte largement ouverte n'oppose pratiquement aucune résistance à l'échappement de l'air venant des poumons. Dans le cas des fricatives voisées, en revanche, la vibration des cordes vocales ralentit la vitesse de l'air expiré au niveau de la glotte, ce qui fait perdre à la turbulence une partie de son intensité (Catford 1977 : 120–122, Zhobov 2004 : 51). Les zones de bruit d'une fricative sonore sur un spectrogramme sont de ce fait sensiblement affaiblies en comparaison de celles de la fricative sourde correspondante, ce qui rend l'articulation perceptivement moins saillante. A cela, on peut ajouter que pour la vibration des cordes vocales la pression de l'air dans la cavité buccale doit être basse, ou du moins plus basse que la pression sous la glotte, alors que la friction implique, au contraire, une pression intraorale suffisamment élevée pour engendrer une turbulence à l'endroit de la

constriction. Un ajustement précis de la constriction glottale et de la constriction supraglottale est donc nécessaire pour maintenir une pression orale intermédiaire entre la pression subglottale et la pression atmosphérique, condition préalable pour prévenir un dévoisement ou une réduction de l'amplitude du bruit de friction. Les fricatives voisées demandent donc un effort supplémentaire pour satisfaire à des exigences aérodynamiques conflictuelles (Ohala 1983 : 202, Stevens 1989 : 23), ce qui les rend logiquement marquées par rapport à leurs contreparties sourdes.

Quant au caractère marqué des voyelles antérieures arrondies et des voyelles postérieures non arrondies, il s'explique certainement par leurs valeurs de F2 ramenées à la moyenne. Cette résonance, qui est la plus saillante pour l'identification du lieu d'articulation, se caractérise en effet par des fréquences minimales dans les voyelles postérieures arrondies parce que la rétraction du dos de la langue et l'arrondissement des lèvres sont deux facteurs indépendants déterminant sa baisse ; inversement, le F2 atteint des fréquences maximales dans les voyelles antérieures non arrondies du fait que l'écartement des lèvres et l'avancement du dos de la langue provoquent chacun séparément son augmentation. Dans cet ordre d'idées, les voyelles /i/ et /u/, occupant les deux points extrêmes du continuum de F2, seront donc différenciées au maximum et constitueront des segments très proéminents sur le plan perceptif, ce qui explique leur diffusion typologique très large ; en revanche, le contraste entre /y/ et /w/, entre /y/ et /u/, ou entre /u/ et /w/ restera acoustiquement moins saillant et sera logiquement moins exploité par les langues. En termes plus techniques, ces régularités sont dues à ce que les deux anti-nœuds du F2 se trouvent au niveau des lèvres et du vélum, alors que l'un des deux nœuds du F2 se trouve au niveau du palais où est réalisée la constriction principale des voyelles /i, e/. Les anti-nœuds d'une onde stationnaire correspondent aux points de chute maximale de la pression et d'accélération maximale des particules de l'air dans le tractus vocal. Les nœuds de l'onde stationnaire, eux, correspondent aux points de diminution maximale de la vitesse des particules de l'air et d'augmentation maximale de la pression. Une constriction au niveau de l'anti-nœud de l'onde provoque une baisse des fréquences de la résonance, alors qu'une constriction au niveau de ses nœuds provoque une hausse des fréquences. Et puisque les constriction au niveau des lèvres et du voile du palais provoquent chacune séparément une baisse du F2, leur occurrence simultanée aura donc un effet abaissant encore plus important, donnant lieu à des segments auditivement très proéminents (Ohala et Lorentz 1977 : 582-584). Cela explique beaucoup mieux que les contraintes de la Théorie de l'optimalité non seulement pourquoi les voyelles d'arrière sont normalement arrondies, mais aussi pourquoi, typologiquement, la labialisation se combine le plus souvent avec des consonnes vélaires ou uvulaires (Maddieson 1984 : 37-38).

Liljencrants et Lindblom (1972), Ohala (1983, 1985) et Lindblom (1986) appellent les chercheurs qui étudient le comportement des segments et la structuration des inventaires segmentaux à chercher des explications dans les lois en vigueur dans le monde social, psychologique, physique, et physiologique.

Cette ouverture est indispensable car les changements phonologiques sont une conséquence naturelle du fait qu'une langue est parlée et qu'elle porte du coup l'empreinte des « conditions sociobiologiques de son usage » (Lindblom 1986 : 13). Ohala (1983 : 190) soutient à ce sujet que des processus très différents et a priori sans rapport, tels que la variation allophonique, le changement phonologique, la diatopie, l'alternance morphologique, et la constitution des inventaires phonémiques, peuvent représenter « des manifestations d'un seul et même phénomène pris à des stades différents ou vu sous des angles différents ». L'existence d'allophones, tout d'abord, découle des particularités anatomiques du conduit vocal et du chevauchement des gestes articulatoires, mais les phénomènes de coarticulation peuvent se phonologiser et aboutir à un changement catégoriel. Celui-ci peut, de son côté, donner lieu à une variation diatopique, s'il n'affecte que le dialecte d'une seule communauté parlante, ou à une alternance morphologique, s'il n'atteint qu'un morphème isolé dans un environnement segmental précis. Enfin, le changement phonologique peut modifier l'inventaire phonémique d'une langue en y introduisant un nouveau segment ou en bouleversant les rapports structuraux entre plusieurs segments à la suite d'une mutation en chaîne, par exemple.

John Ohala, qui est un des anti-formalistes les plus fervents, défend la nécessité d'une *approche phonétique intégrée* en phonologie, susceptible d'expliquer les changements phonologiques et les patrons sonores par référence à des primitives du domaine de l'anatomie ou de l'aérodynamique du tractus vocal, de l'acoustique ou de la perception de la substance sonore. Cette vision de l'interface phonétique/phonologie transparaît aussi des travaux d'illustres phonéticiens de la seconde moitié du XXe siècle comme Kenneth Stevens, John Catford, Peter Ladefoged, Björn Lindblom, pour n'en citer que les plus importants. Chez Lindblom (1986), par exemple, on trouve la thèse que les systèmes vocaliques ont des propriétés structurales universelles attribuables à des propriétés tout aussi universelles du système auditif humain, de la perception et de la production de la parole. Cet article reprend et confirme par des méthodes expérimentales et mathématiques l'idée très ancienne de Roman Jakobson (explorée également dans Liljencrants et Lindblom 1972, et Lindblom 1975) que les systèmes phonologiques, et plus particulièrement les systèmes vocaliques, ne sont pas construits n'importe comment mais selon des lois d'implication générales : si telle opposition phonologique apparaît avant telle autre, si telle partie de l'espace acoustique tend à être typologiquement plus dense que telle autre, si telle voyelle ou tel système vocalique est bien documenté ou sous-documenté dans les langues, cela peut s'expliquer en termes de distribution optimale des voyelles dans l'espace acoustique, en termes de contraste maximal, d'intensité des formants, de saillance perceptive des marques spectrales d'une articulation, de filtres auditifs, de mobilité ou de performance des articulateurs impliqués, etc.

Stevens (1989) soutient la thèse que les relations entre les dimensions articulatoire et acoustique de la parole sont quantales dans la mesure où il n'y a pas de correspondance parfaite entre les mouvements des organes producteurs de la

parole et les propriétés résonatrices du tractus vocal qui en résultent. Cela signifie qu'il y a des points du conduit vocal où des perturbations relativement importantes du lieu d'articulation des sons et du positionnement des organes articulatoires provoquent un effet acoustique minime. C'est prioritairement à ces points-là que les langues tendent à placer des articulations consonantiques ou vocaliques afin d'obtenir un même effet acoustique saillant sans un positionnement très précis de la constriction. Le même type de relations quantales est posé également entre les paramètres acoustiques des sons de la parole et les réponses auditives suscitées par ces mêmes paramètres chez l'auditeur. Le fil conducteur qui sous-tend l'analyse de ces interfaces est la volonté de l'auteur de dégager « les contraintes articulatoires et acoustiques » qui déterminent « l'inventaire des traits phonétiques utilisés distinctivement dans le langage » (p. 3).

L'article fait ainsi apparaître que les trois voyelles de l'extrême périphérie du triangle vocalique sont caractérisées par des proéminences spectrales provoquées par des convergences de formants : de F2 et F1 dans /a/, de F2, F3 et F4 dans /i/, de F1 et F0 dans /u/. Ces proéminences spectrales en font des sons quantaux perceptivement saillants et permettent d'obtenir leur effet acoustique même en cas de légères variations de leur lieu d'articulation. Plus précisément, les expériences et les calculs permettent à Stevens de conclure, entre autres, que lorsque la masse linguale se porte en avant pour la formation d'une constriction vocalique au niveau du palais dur, la proéminence spectrale formée par F2, F3, et éventuellement par F4, résiste bien à une légère rétraction du point exact de la constriction (p. 12). Ce constat est confirmé par les données sur les réalisations phonétiques des voyelles /i/ et /e/ du finnois et du hongrois, réputées « neutres » par rapport à l'harmonie palatale des deux langues. Gordon (1999) soutient qu'en finnois elles ont une articulation plus rétractée en contexte vélaire qu'en contexte palatal, ce qui signifie que les termes de « voyelles neutres », « transparentes » ou « non harmoniques », utilisés traditionnellement pour les désigner, ne sont en effet que des étiquettes phonologiques qui ne collent pas tout à fait avec la réalité phonétique. Benus, Gafos et Goldstein (2004) font la même observation à propos des voyelles « transparentes » du hongrois, ajoutant que la légère rétraction de leur lieu d'articulation dans un environnement vélaire reste imperceptible pour l'oreille parce que la nature quantale des voyelles antérieures non basses en fait des unités discrètes difficilement altérables (avec un renvoi à Stevens, bien sûr). Enfin, le constat de Burov (2017 : 233–234) que /i, a, u/ sont en effet les voyelles fonctionnant le plus souvent comme neutres (opaques et transparentes) dans les divers types d'harmonie vocalique¹⁹ est certainement à mettre sur le compte de la stabilité de leurs marques acoustiques et de la haute résistance de leur timbre à la coarticulation.

¹⁹ /i/ fonctionne généralement comme neutre dans les harmonies palatales, /u/ dans les harmonies labiales, /a/ dans les harmonies d'aperture. La neutralité des trois voyelles est par ailleurs documentée dans plusieurs cas d'harmonie radicale (Burov 2017).

Les recherches de Stevens sur la perception de la parole le conduisent à admettre que l'unité perceptive est le trait distinctif. Cette position implique que, pour lui associer une représentation lexicale appropriée, l'auditeur analyse le signal acoustique directement en termes de traits, sans le décomposer en phonèmes ou en syllabes, les mots figurant dans le lexique sous forme de séquences de faisceaux de traits (Stevens 2002). Défendue, à quelques détails près, également par Marslen-Wilson et Warren (1994) et par Lahiri et Reetz (2002), cette thèse va à l'encontre de celle avancée par Savin et Baver (1970) et par Mehler *et al.* (1981) selon laquelle l'unité perceptive primaire serait la syllabe. Le débat sur les primitives du traitement de la parole – traits, phonèmes, syllabes (placées à un niveau intermédiaire entre le signal acoustique et le lexique) – a été dépassé par la découverte d'une variation inter-langues dans la perception du message et par les travaux de Grossberg (2003) qui stipule que les auditeurs, tout en se référant de préférence à des unités de taille plus large, sont sensibles en même temps à plusieurs types d'unités de dimension variable activées simultanément.

Les études sur la perception de la parole ont joué un rôle clé pour le développement de la phonologie contemporaine et pour la théorisation de l'interface phonétique/phonologie, notamment en ce qui concerne les aspects catégoriels de la perception. Ces études ont débuté avec les travaux de Liberman *et al.* (1967), poursuivis par ceux de Liberman et Mattingly (1985), qui étaient orientés vers la recherche des marques acoustiques servant à l'identification des phonèmes et sous-tendant leurs oppositions distinctives. Dans le cadre de leur théorie motrice de la perception de la parole, Liberman et ses collaborateurs posent que les gestes articulatoires que le locuteur entend réaliser sont représentés dans le cerveau de l'auditeur par des commandes motrices invariantes, ce qui permet de traiter le signal acoustique par correspondances établies avec les gestes articulatoires spécifiques dont il est le résultat. En rapport avec ce postulat, la théorie motrice admet qu'en l'absence de frontières nettes entre les articulations vocaliques, impliquant toutes une activité du dos de la langue, il est possible de passer progressivement d'une voyelle à une autre en changeant graduellement la configuration du tractus vocal. Comme ce n'est pas nécessairement le cas des consonnes dont la production peut mettre en mouvement des articulateurs différents, les auteurs concluent qu'elles seraient identifiées sur un mode catégoriel, contrairement aux voyelles dont la perception s'effectuerait sur un mode continu. Cette thèse a été cependant ébranlée par les travaux de Fujisaki et Kawashima (1971) qui démontrent que la perception catégorielle ne caractérise pas une classe particulière de segments et que le mode de perception d'un son peut varier en fonction de la qualité des stimuli et des paramètres concrets de l'expérience.

L'intérêt des chercheurs en perception de la parole s'était donc arrêté d'abord sur la *perception inter-catégorielle*, c'est-à-dire sur la découverte d'indices fiables de segmentation de la chaîne phonique, de reconnaissance, et de discrimination des catégories phonémiques. Avec le temps, cet intérêt s'est peu à peu déplacé vers la

perception intra-catégorielle, c'est-à-dire vers l'organisation interne et le degré de représentabilité d'une catégorie phonémique par les réalisations concrètes qui s'y rattachent (cf. notamment Miller 1994). Les expériences perceptives ont montré en réalité que les réalisations concrètes d'un phonème peuvent se rapprocher ou s'éloigner d'un prototype, considéré comme représentant optimal de la catégorie et comme référent exerçant une attraction sur les sons apparentés qui s'organisent autour de lui. L'identification de « bons » et de « moins bons » représentants d'une catégorie phonémique par les informateurs met en évidence que l'oreille humaine est capable d'extraire du signal acoustique une information fine et graduée, ainsi qu'elle « est sensible à la structure détaillée du signal acoustique dans la compréhension de la parole, au moins dans certaines circonstances » (Nguyen 2005 : 441).

Cette manière d'aborder la phonologie en y réservant une large place à l'expérimentation et en y intégrant des considérations sur la substance phonique montre que la conciliation des deux sciences de l'expression donne des résultats satisfaisants. La légitimité de cette approche est cependant contestée par nombre d'auteurs qui se rallient à la position de Hjelmslev, sans nécessairement la connaître, que « [l]a tâche principale de la linguistique est [...] de construire une théorie de l'expression et une théorie du contenu sur des bases internes et fonctionnelles, sans admettre de données phonétiques ou phénoménologiques dans la théorie de l'expression ni de données ontologiques ou phénoménologiques dans la théorie du contenu » (Hjelmslev 1943 [1968 : 108]). Tout en retenant l'idée d'*algèbre* de la langue ou de *formalisme*, plusieurs phonologues cherchent cependant à asseoir leurs concepts opérationnels sur des bases phonétiques solides et à justifier l'analyse phonologique dans le cadre du modèle choisi par des considérations d'ordre phonétique (cf., entre autres, les articles dans Hayes, Kirchner et Steriade 2004). Qu'elle contienne une approche phonétique intégrée ou non, une analyse phonologique formelle admet normalement qu'au-delà de sa motivation articulatoire, acoustique, perceptive ou aérodynamique, un patron sonore obéit également à certains *principes plus généraux* qui dépassent les limites de la « simple » analyse phonétique : le Principe du contour obligatoire, la Contrainte de non-croisement des lignes (§ 7. 5. 1), la Contrainte de continuité des colonnes (§ 7. 1), l'Hypothèse de l'étagement strict (§ 7. 2), ou les nombreuses contraintes universelles de la Théorie de l'optimalité (§ 8). Ohala (1992 : 180) dénonce cependant le recours en phonologie à des « notions abstraites » dotées d'un pouvoir explicatif et d'un statut de « primitives formelles ». Ohala (1990 : 267) remarque à ce propos que la loi de Boyle-Mariotte, par exemple, est responsable non seulement du dévoisement des consonnes plosives, mais également du fonctionnement de beaucoup d'objets de notre univers quotidien (baromètres, ballons, pompes à bicyclette). Sa validité en dehors du domaine de la production de la parole est donc démontrée expérimentalement. Les primitives formelles, en revanche, ne semblent s'appliquer qu'au seul domaine de la phonologie et sont de

ce fait dépourvues de toute portée généralisante. Pour reprendre l'expression de l'auteur, elles apparaissent comme des « entités d'un autre monde », et si jamais on pouvait leur reconnaître un quelconque pouvoir explicatif, celui-ci ne découle pas des propriétés de la substance.

La référence à des conventions abstraites de ce genre est une simplification à l'extrême de l'objet d'étude de la phonologie et une foi aveugle dans des concepts axiomatiques dont l'existence n'est pas démontrée par voie empirique. Cette simplification n'est pas nécessairement un effet indésirable de l'approche adoptée mais peut être aussi un effet recherché : souvent l'analyse la plus prisee, tenue pour supérieure aux autres, est celle qui met en œuvre les opérations les plus simples, la dérivation la plus économique, les transformations les moins coûteuses, ou le plus petit nombre de primitives. Rappelons que c'est justement l'exigence de parcimonie qui a fait basculer les modèles à traits vers des modèles à éléments par l'intermédiaire des Théories de la sous-spécification (*cf.* § 7. 5. 1) qui préparent la réduction drastique de l'inventaire des particules constitutives des segments. De même, la Théorie moraïque offre un modèle de la syllabe simplifié à l'extrême dans la mesure où elle fait l'économie des constituants syllabiques et des unités chronématiques posés par les premiers cadres non linéaires (*cf.* § 7. 4).

Cette exigence de parcimonie en phonologie semble « importée de l'extérieur » ou du moins inspirée de tendances analogues dans d'autres sciences. Il a été déjà question à plusieurs reprises que, dans beaucoup de travaux de phonologie théorique, on trouve un soupçon de nostalgie pour un passé pas très lointain où les études sur l'aspect sonore du langage et toute la linguistique étaient considérées comme relevant des sciences naturelles. N'étant pas objectivée par une volonté de chercher un point d'intersection réel avec les sciences qui étudient la substance phonique de la langue, cette nostalgie ne peut se traduire que par des métaphores abusives et un jargon imagé renvoyant à des notions archiconnues du domaine des sciences naturelles. Ce langage métaphorique replonge la phonologie deux siècles en arrière à l'époque où les premiers romantiques en linguistique, fascinés par les progrès de la biologie et de la physique mais ne sachant pas comment les mettre à profit, avaient cherché en vain à assimiler la langue à un organisme vivant et à montrer que les lois de l'évolution de la langue étaient aussi régulières que les lois naturelles afin de prouver la scientificité d'une science du langage qui se cherchait (*cf.* § 2). Est-on donc en droit de conclure que la phonologie moderne est elle aussi une science qui se cherche encore et qui passe par les mêmes tâtonnements que la linguistique du XIXe siècle, écartelée entre sciences humaines et sciences naturelles ? Etant donné l'énorme foisonnement de théories et d'approches, surtout à partir du milieu des années 1970, on serait tenté de répondre à cette question plutôt par l'affirmative.

Pour revenir maintenant à l'exigence de parcimonie et de simplicité dans l'analyse, elle est décidément contre-intuitive pour la phonologie et vraisemblablement pour toute autre science. « Les langues ont vécu longtemps, ont développé des structures phonologiques interdépendantes, et sont devenues complexes. On ne peut pas

s'attendre toujours à la simplicité. »²⁰ Ces paroles de Ladefoged (1989 : 68) sont une critique ouverte au stéréotype selon lequel une analyse formelle est d'autant plus plausible et naturelle qu'elle est économique. Tout en reconnaissant la nécessité de réduire au minimum le nombre des primitives de toute théorie, pour limiter les possibilités qu'elles soient mutuellement redondantes, Ohala (1985 : 228) met lui aussi en garde contre le risque de verser dans des modèles réductionnistes (tels que les Théories des éléments, par exemple) qui « pourraient retarder la phonologie de la même façon que la chimie occidentale fut retardée par la théorie prématurée que les composantes primaires de la matière seraient la terre, l'air, l'eau et le feu »²¹.

Notre attitude réservée envers le formalisme abstrait, qui transparaît tout au long des lignes de cet article, ne doit pas pour autant faire croire que nous rejetons toute forme de modélisation en phonologie. Nous souscrivons en effet à l'affirmation de D'Imperio (2005 : 244) que la modélisation est une partie indissociable de la linguistique théorique, notamment lors de la mise en place d'applications ou bien en synthèse/reconnaissance de la parole où « on utilise des modèles de langue dont il faut prouver, en plus de leur validité linguistique, leur opérationnalité et leur calculabilité (par preuve mathématique ou expérimentale) ». C'est aussi la thèse de la *Phonologie de laboratoire* (Pierrehumbert, Beckman et Ladd 2000) qui stipule que les modèles phonologiques peuvent être testés expérimentalement et que les partons sonores doivent être étudiés par des méthodes empruntés aux « mature sciences », comme la physique et l'anatomie. Conformément à la position exprimée par Burov (2013, 2017), nous croyons que la formalisation a sa place en phonologie non en tant que cadre théorique qui se suffit à lui-même et qui est doté d'un pouvoir de génération, d'explication ou de prédiction, découlant de ses propres principes, mais en tant que moyen de schématisation et de visualisation de la dynamique des processus phonologiques. Le recours à des représentations phonologiques non linéaires, à des opérations ou à des primitives abstraites ne doit pas *remplacer* l'analyse phonétique de la substance sonore mais l'*accompagner*, afin de proposer une illustration simplifiée et réaliste des faits. En effet, comme il a été avancé par Ladefoged (1989 : 46) « la simplification des faits physiologiques de la phonétique nous permet de saisir des patrons sonores qui sont autrement non évidents », ce qui est un des avantages majeurs de la modélisation.

§ 10. Remarques conclusives

En somme, le panorama esquissé jusqu'ici montre qu'avant les premières définitions modernes du phonème avec Courtenay, Ščerba et Troubetzkoy, la phonologie et la phonétique n'ont pas mené d'existence autonome, et les deux termes ont souvent été utilisés avec des sens différents. Ce n'est qu'à l'époque

²⁰ Traduction personnelle de l'anglais.

²¹ Traduction personnelle de l'anglais.

du structuralisme où l'objet d'étude et les méthodes de l'une et de l'autre ont été clairement délimités. Avec l'élaboration de plus en plus sophistiquée de l'appareil conceptuel de la phonologie et le développement parallèle des technologies d'analyse phonétique de la parole, les deux sciences ont commencé à s'isoler, les linguistes du CLP ayant choisi de ne pas tenir compte de la méthode expérimentale dont l'objet d'étude dépassait largement la substance sonore de la langue. Malgré les progrès de la phonétique linguistique dès la seconde moitié du XIXe siècle, l'isolement et l'enfermement de la phonologie dans ses propres analyses, terminologie et jargon s'est poursuivi à l'époque moderne, entraînant logiquement son incompréhensibilité pour les non initiés, y compris pour les phonéticiens. Cette hermétisation, préparée par une vision algébrique, déductive et générative de la phonologie, est complètement achevée par nombre de modèles post-génératifs non linéaires. Désireux de formaliser les notions et les processus phonologiques de façon simple et élégante, ces modèles finissent souvent par s'enfermer dans leurs propres représentations et se détacher de la substance phonique, proposant parfois des solutions qui ne correspondent à rien au niveau de l'audition ou de la production. Malgré la volonté de déshermétiser la phonologie par une approche phonétique intégrée, qui n'a pratiquement jamais cessé de se faire sentir, à l'heure actuelle, cette cause semble malheureusement encore loin de susciter un vrai engouement chez les phonologues. Curieusement ou non, ce repliement de la phonologie formelle sur elle-même et son éloignement de la phonétique vont de pair avec l'introduction mécanique de références explicites à des notions du domaine de la physique, de l'astronomie, de la chimie, de la biologie. D'une part, ces allusions sont comme des réminiscences du passé non lointain de la linguistique où celle-ci était considérée comme une science naturelle ; d'autre part, elles témoignent peut-être d'une sorte de « complexe d'infériorité » par rapport aux sciences mûres et bien établies, ainsi que d'une volonté inconsciente d'asseoir la phonologie sur des fondements bien tangibles qu'elle semble en mal de se procurer dans son propre domaine.

BIBLIOGRAPHIE

- Albano Leoni 1976: Albano Leoni, F. Il 'primo trattato grammaticale islandese' e la fonologia. – In: Simone, R. et al. (a cura di). *Studi di fonetica e fonologia: Atti del Convegno internazionale di studi*, Padova, 1 e 2 ottobre 1973. Roma : Bulzoni, 1976, 339–358.
- Anderson et Ewen 1987: Anderson, J. et C. Ewen. *Principles of Dependency phonology*. Cambridge University Press, 1987.
- Angoujard 2005: Angoujard, J.-P. La phonologie déclarative. – In: Nguyen, Noël et al. (éds.). *Phonologie et phonétique : forme et substance*, Hermes Science Lavoisier, 2005, 187–207.
- Archangeli 1988: Archangeli, D. Aspects of underspecification theory. – *Phonology* 5, 1988, 183–207.

- Archangeli et Pulleyblank 1994: Archangeli, D. et D. Pulleyblank. *Grounded phonology*. Cambridge: MIT Press, 1994.
- Bell 1867: Bell, A. M. *Visible speech: The science of universal alphabets; or self-interpreting physiological letters, for the writing of all languages in one alphabet*. Simpkin, Marshall & Co, 1867.
- Benediktsson 1972: Benediktsson, H. (ed.). *The First Grammatical Treatise. Introduction, text, notes, translation, vocabulary and facsimiles*, University of Iceland Publications in Linguistics, vol. 1, 1972.
- Benus, Gafos, et Goldstein 2004: Benus, S., A. Gafos, et L. Goldstein. Phonetics and phonology of transparent vowels in Hungarian. – *Proceedings of the 29th Annual meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley, CA: Berkeley Linguistic Society, 2004, 485–497.
- Bergounioux 1994: Bergounioux, G. *Aux origines de la linguistique française*. Paris : Pocket, 1994.
- Bird 1990: Bird, S. *Constraint-based phonology*. Ph.D. thesis, University of Edinburgh, 1990.
- Bird 1995: Bird, S. *Computational phonology. A constraint-based approach*. Cambridge University Press, 1995.
- Bloomfield 1973: Bloomfield, L. *Language*. London: George Allen and Unwin, 1973 (1st edition, 1933).
- Boltanski 1999: Boltanski, J.-E. *Nouvelles directions en phonologie*, Paris, PUF, 1999.
- Booij 1986: Booij, G. Two cases of external sandhi in French: enchainement and liaison. – In: Andersen, H. (ed.). *Trends in Linguistics. Sandhi phenomena in the Languages of Europe*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 93–103.
- Booij et Rubach 1984: Booij, G. et J. Rubach. Morphological and prosodic domains in Lexical phonology. – In: Ewen, C. et J. Anderson (eds). *Phonology Yearbook 1*. Cambridge University Press, 1984, 1–27.
- Bopp 1866-1874: Bopp, F. *Grammaire comparée des langues indo-européennes comprenant le sanscrit, le zend, l'arménien, le grec, le latin, le lithuanien, l'ancien slave, le gothique, et l'allemand*, 5 vol., trad. de *Vergleichende Grammatik des Sanskrit...* (1833–1852) sur la 2e édition par M. Bréal. Paris : Imprimerie impériale, 1866–1874.
- Browman et Goldstein 1986: Browman, C. et L. Goldstein. Towards an Articulatory phonology. – *Phonology Yearbook 3*, 1986, 219–252.
- Browman et Goldstein 1987: Browman, C. et L. Goldstein. Tiers in Articulatory phonology, with some implications for casual speech. – *Haskins Laboratories Status Report on Speech Research, SR-92*, 1987, 1–30.
- Browman et Goldstein 1989: Browman, C. et L. Goldstein. Articulatory gestures as phonological units. – *Phonology*, vol. 6, n° 2, 1989, 201–251.
- Browman et Goldstein 1992: Browman, C. et L. Goldstein. Articulatory phonology: an overview. – *Phonetica* 49, 1992, 155–180.
- Brücke 1856: Brücke, E. *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummlehrer* Wien: Druck und Verlag Carl Gerold's Sohn, 1856.
- Burov 2013: Burov, I. *Les phénomènes de sandhi dans l'espace gallo-roman*. Sofia : Presses universitaires St Clément d'Ohrid.
- Burov 2017: Буров, И. *Фонетични и фонологични универсалии при асимилационните процеси. Теория за относителната бинарност и йерархия на признаците*. София: УК „Романистика“, 2017.

- Burov 2018: Burov, I. Sur les produits du cluster latin /kt/ : articulation, perception et changement phonologique. – In: Colombat, B. et al. (éds.), *Histoire des langues et histoire des représentations linguistiques*. Paris : Champion (Bibliothèque de grammaire et de linguistique), 2018, 397–412.
- Carvalho 1993: Carvalho, J. B. De quoi sont faites les voyelles ? Phonologie tridimensionnelle des particules et harmonie vocalique. – In: Laks, B. et M. Plénat (éds.), *De natura sonorum. Essais de phonologie*, Paris, Presses universitaires de Vincennes, 1993, 65–100.
- Catford 1977: Catford, J. *Fundamental problems in phonetics*. Edinburgh University Press, 1977.
- Clements 1985: Clements, G. The geometry of phonological features. – *Phonology yearbook* 2, 1985, 225–252.
- Clements 1988: Clements, G. Toward a substantive theory of feature specification. – *Papers from the Annual meeting of the North East Linguistic society*, 18, 1988, 79–93.
- Clements et Hume 1995: Clements, G. et E. Hume. The internal organization of speech sounds. – In: Goldsmith, J. (ed.). *Handbook of phonological theory*. Oxford: Blackwell, 1995, 245–306.
- Clements et Keyser 1983: Clements, G. et S. Keyser. *CV Phonology, a Generative theory of syllable*. Cambridge: MIT Press, 1983.
- Charrette et Göksel 1994: Charette, M. et A. Göksel. Switching and vowel harmony in Turkic languages. – *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 4. Lublin: University Press of the Catholic University of Lublin, 1994, 31–52.
- Cheng 1991: Cheng, L. L. S. Feature geometry of vowels and co-occurrence restrictions in Cantonese. – *Proceedings of the Ninth West Coast Conference on Formal Linguistics*, 1991, 107–124.
- Chomsky 1957: Chomsky, N. Syntactic structures. – *Janua linguarum* 4. The Hague: Mouton, 1957.
- Chomsky et Halle 1968: Chomsky N. & M. Halle. *The sound pattern of English*. New York: Harper & Row, 1968.
- Courtenay 1895: Courtenay, J. B. *Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen; ein Capitel aus der Psychophonetik*. Strasbourg : K. J. Trübner, 1895.
- Darmesteter 1887: Darmesteter, A. *La vie des mots étudiée dans leurs significations*. Paris : Librairie Ch. Delagrave, 1887.
- Delais-Roussarie 2005: Delais-Roussarie, E. Interface phonologie/syntaxe : des domaines phonologiques à l'organisation de la grammaire. – In: Nguyen, N. et al. (éds.), *Phonologie et phonétique : forme et substance*. Paris : Hermes Science Lavoisier, 2005, 59–183.
- Delais-Roussarie et Fougeron 2004: Delais-Roussarie, E. et C. Fougeron. Les notions de domaine et de constituant en phonétique et en phonologie. – *Actes des 4èmes Journées d'études linguistique de Nantes*, 2004, 189–196.
- D'Imperio 2005: D'Imperio, M. Phonologie de laboratoire : notions de base et applications. – In: Nguyen, N. et al. (éds.), *Phonologie et phonétique : forme et substance*. Paris : Hermes Science Lavoisier, 2005, 240–264.
- Dogil 1993: Dogil, G. La phonologie peut-elle renoncer aux traits distinctifs de classe supérieure? – In: Laks, B. et A. Rialland (dir.). *Architecture des représentations phonologiques*. Paris : Editions du CNRS, 1993, 187–201.
- Dresher 2011: Dresher, E. The Phoneme. – In: Oostendorp, M. et al. (eds.). *The Blackwell Companion to Phonology*. Oxford: Blackwell, 2011, 241–266.
- Duchet 1988: Duchet, J.-L. *La phonologie*. Paris : PUF, 1998 (5e édition).

- Durand 1990: Durand, J. *Generative and Non-Linear phonology*. London: Longman, 1990.
- Durand 2005: Durand, J. La phonétique classique : l'Association phonétique internationale et son alphabet. – In: Nguyen, N. *et al.* (éds.). *Phonologie et phonétique : forme et substance*. Paris : Hermes Science Lavoisier, 2005, 25–59.
- Encrevé 1988: Encrevé, P. *La liaison avec et sans enchaînement. Phonologie tridimensionnelle et usages du français*. Paris : Les Editions du Seuil, 1988.
- Fougeron 2005 : Fougeron, C. La Phonologie articulatoire : une introduction. – In: Nguyen, N. *et al.* (éds.). *Phonologie et phonétique : forme et substance*. Paris : Hermes Science Lavoisier, 2005, 265–290.
- Fromkin 1970: Fromkin, V. The concept of 'naturalness' in universal phonetic theory. – *Glossa* 4 (1), 1970, 29–45.
- Ghils 2007: Ghils, P. *Les théories du langage au XXe siècle. De la biologie à la dialogique*. Louvain-la-Neuve : Academia Brulant, 2007.
- Fujisaki et Kawashima 1971: Fujisaki, H. et T. Kawashima. A model for speech perception – quantitative analysis of categorical effects in discrimination. – *Annual Report of the Engineering Research Institute*. University of Tokyo, vol. 30, 1971, 59–68.
- Goldsmith 1976: Goldsmith, J. *Autosegmental phonology*. Ph.D. dissertation, MIT, 1976.
- Goldsmith 1993: Goldsmith, J. La Phonologie harmonique. – In: Laks, B. et M. Plénat (éds.). *De natura sonorum. Essais de phonologie*. Paris : Presses universitaires de Vincennes, 1993, 221–269.
- Gordon 1999: Gordon, M. The neutral vowels of Finnish: how neutral are they? – *Linguistica Uralica* 35, 1999, 17–21.
- Grammont 1895: Grammont, M. *Dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes*. Dijon : Imprimerie Darantière, 1895.
- Grossberg 2003: Grossberg, S. Resonant neural dynamics of speech perception. – *Journal of Phonetics* 31, 2003, 423–445.
- Guasti et Nespor 1999: Guasti, M. T. et M. Nespor. Is syntax phonology-free? – In: Kager, R. et W. Zonneveld (eds.). *Phrasal phonology*. Nijmegen University Press, 1999, 73–97.
- Halle 1957: Halle, M. In defense of the number Two. – In: Pulgram, E. (ed.). *Studies presented to Joshua Whatmough*, The Hague: Mouton, 1957, 65–72.
- Halle 1967: Halle, M. Place de la phonologie dans la grammaire générative. – *Languages* 8, 1967, 13–36.
- Halle 1995: Halle, M. Feature geometry and feature spreading. – *Linguistic Inquiry*, vol. 26, n° 1, 1995, 1–46.
- Halle 2005: Halle, M. Palatalization/velar softening: what it is and what it tells us about the nature of language. – *Linguistic Inquiry*, vol. 36, n° 1, 2005, 23–41.
- Halle et Vergnaud 1987: Halle, M. et J.-R. Vergnaud. *An essay on stress*. Cambridge: MIT Press, 1987.
- Harris 1996: Harris, J. Phonological output is redundancy-free and fully interpretable. – *UCL Working Papers in Linguistics* 8, 1996, 551–574.
- Harris 1971: Harris, Z. *Structures mathématiques du langage, Monographies de linguistique mathématique*, 3, transl. of *Mathematical structures of language* (1968) by C. Fuchs. Paris : Dunod, 1971.
- Hayes 1989a: Hayes, B. The prosodic hierarchy in meter. – In: Kiparsky, P. et G. Youmans (eds.). *Rhythm and meter*. Orlando: Academic Press, 1989, 201–260.
- Hayes 1989b: Hayes, B. Compensatory lengthening in Moraic phonology. – *Linguistic Inquiry*, vol. 2, n° 20. MIT, 1989, 253–306.

- Hayes 1995: Hayes, B. *Metrical stress theory. Principles and cases studies*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1995.
- Hayes, Kirchner et Steriade 2004: Hayes, B., R. Kirchner et D. Steriade (eds.). *Phonetically based phonology*. Cambridge University Press, 2004.
- Helmholtz 1895: Helmholtz, H. *On the sensations of tone as a physiological basis for the theory of music*, transl. of *Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik* (1863) by A. Ellis. London, New York: Longmans, Green, and Co, 1895.
- Hermann 1869: Hermann, L. *Eléments de physiologie*, ouvrage traduit de l'allemand sur la 2e édition par M. Roye, revu et annoté par le docteur Onimus. Paris : Chamerot et Lawereyns, 1869.
- Hjelmshlev 1959: Hjelmshlev, L. *Essais linguistiques, TCLC*, XII. Copenhagen, 1959.
- Hjelmshlev 1968: Hjelmshlev, L. *Prolégomènes à une théorie du langage*, trad. de *Omkring Sprogteoriens Grundlaeggelse* (1943) par U. Canger. Paris : Les Editions de minuit, 1968.
- Hockett 1958: Hockett, C. *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan, 1958.
- Humboldt 1836: Humboldt, W. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und seinen Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Gedruckt in der Druckerei der Königlischen Akademie der Wissenschaften, 1836.
- Hyman 1985: Hyman, L. *A theory of phonological weight*. Dordrecht: Foris, 1985.
- Inkelas 1990: Inkelas, S. *Prosodic constituency in the lexicon*. New York: Garland Publishing, 1990.
- Inkelas et Zec 1995: Inkelas, S. et D. Zec, 1995. Syntax-phonology interface. – In: Goldsmith, J. (ed.). *The handbook of phonological theory*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1995, 535–549.
- Jakobson 1963: Jakobson, R. *Essais de linguistique générale*. Paris : Les Editions de minuit, 1963.
- Jakobson, Fant et Halle 1952: Jakobson, R., G. Fant et M. Halle. *Preliminaries to speech analysis*. Cambridge: MIT Acoustics laboratory technical report 13, 1952.
- Jakobson et Halle 1956: Jakobson, R. et M. Halle. *Fundamentals of language*. The Hague: Mouton, 1956.
- Jakobson et Lotz 1949: Jakobson, R. et J. Lotz. Notes on the French phonemic pattern. – *Word*, 5, 1949, 151–158.
- Jakobson et Waugh 1979: Jakobson, R. et L. Waugh. *La charpente phonique du langage*. Paris : Les Éditions de Minuit, 1979.
- Jespersen 1889: Jespersen, O. *The articulations of speech sounds represented by means of alphabetic symbols*. Marburg in Hessen: N. G. Elwert, 1889.
- Jones 1962: Jones, D. *The phoneme, its nature and use*. Cambridge: Heffer and Sons, 1962 (1st edition, 1950).
- Kaisse 1985: Kaisse, E. *Connected speech: the interaction of syntax and phonology*. New York: Academic Press, 1985.
- Kaisse et Shaw 1985: Kaisse, E. et P. Shaw. On the theory of Lexical phonology. – In: Ewen, C. et J. Anderson (eds.). *Phonology Yearbook 2*. Cambridge University Press, 1985, 1–30.
- Kaye, Lowenstamm et Vergnaud 1988: Kaye, J., J. Lowenstamm et J.-R. Vergnaud. La structure interne des éléments phonologiques : une théorie du charme et du gouvernement. – *Recherches Linguistiques de Vincennes* 17, 1988, 109–134.

- Kaye, Lowenstamm et Vergnaud 1990: Kaye, J., J. Lowenstamm et J.-R. Vergnaud. Constituent structure and government in phonology. – *Phonology Yearbook* 7, 1990, 193–231.
- Kiparsky 1982: Kiparsky, P. From Cyclic to Lexical phonology. – In: van der Hulst, H. et N. Smith (eds.). *The structure of phonological representations* 1. Dordrecht: Foris, 1982, 131–175.
- Kiparsky 1985: Kiparsky, P. Some consequences of Lexical phonology. – In: Ewen, C. et J. Anderson (eds.). *Phonology Yearbook* 2. Cambridge University Press, 1985, 85–138.
- Labrune 2005: Labrune, L. Autour de la syllabe : les constituants prosodiques mineurs en phonologie. – In: Nguyen, N. et al. (éds.). *Phonologie et phonétique : forme et substance*. Paris : Hermes Science Lavoisier, 2005, 95–116.
- Ladefoged 1972: Ladefoged, P. Phonetic prerequisites for a distinctive feature theory. – In: Valdman, A. (ed.). *Papers in Linguistics and Phonetics to the Memory of Pierre Delattre*. The Hague: Mouton, 1972, 272–285.
- Ladefoged 1989: Ladefoged, P. Representing phonetic structure. – *UCLA Working Papers in Phonetics* 73, 1989, 1–77.
- Ladefoged et Maddieson 1996: Ladefoged, P. et I. Maddieson. *The sounds of the world's languages*. Blackwell: Oxford, 1996.
- Lahiri et Reetz 2002: Lahiri, A. et H. Reetz. Underspecified recognition. – In: Gussenhoven, C. et N. Warner (eds). *Papers in Laboratory Phonology* 7. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002, 637–675.
- Laks 1993: Laks, B. Constituance et métrique. – In: Laks, B. et A. Rialland (sous la dir. de). *Architecture des représentations phonologiques*. Paris : Editions du CNRS, 1993, 25–58.
- Laks 1997: Laks, B. *Phonologie accentuelle : métrique, autosegmentalité et constituance*. Paris : Editions du CNRS, 1997.
- Leben 1973: Leben, W. *Suprasegmental phonology*. Doctoral dissertation, MIT, 1973.
- Léon, Schogt et Burstynsky 1977: Léon, P., H. Schogt et E. Burstynsky. *La phonologie. Les écoles et les théories*. Paris : Klincksieck, 1977.
- Liberman et al. 1967: Liberman, A., F. Cooper, D. Shankweiler et M. Studdert-Kennedy. Perception of the speech code. – *Psychological Review* 74, 1967, 431–461.
- Liberman et Mattingly 1985: Liberman, A. et I. Mattingly. The motor theory of speech perception revised. – *Cognition* 21, 1985, 1–36.
- Liberman 1975: Liberman, M. *The intonational system of English*. Cambridge, MIT, 1975.
- Liberman et Prince 1977: Liberman, M. et A. Prince. On stress and linguistic rhythm. – *Linguistic Inquiry*, vol. 8, n° 2, 1977, 249–336.
- Liljencrants et Lindblom 1972: Liljencrants, J. et B. Lindblom. Numerical simulation of vowel quality systems: the role of perceptual contrast. – *Language* 48, 1972, 839–862.
- Lindblom 1975: Lindblom, B. Experiments in sound structure. – *Revue de Phonétique Appliquée* 51. Université de l'Etat Mons, Belgique, 1975, 155–189.
- Lindblom 1986: Lindblom, B. Phonetic universals in vowel systems. – In : Ohala, J. et J. Jaeger (eds.). *Experimental phonology*. Orlando: Academic Press, 1986, 13–44.
- Maddieson 1984: Maddieson, I. *Patterns of sounds*. Cambridge University Press, 1984.
- Malmberg 1966: Malmberg, B. *Les nouvelles tendances en linguistique*. Paris : PUF, 1966.
- Malmberg 1971: Malmberg, B. *Les domaines de la phonétique*. Paris : PUF, 1971.
- Malmberg 1979: Malmberg, B. *La phonétique*. Paris : PUF, 1979 (1ère édition, 1954).
- Malmberg 1991: Malmberg, B. *Histoire de la linguistique de Sumer à Saussure*. Paris : PUF fondamental, 1991.

- Marslen-Wilson et Warren 1994: Marslen-Wilson, W. et P. Warren. Levels of perceptual representation and process in lexical access: words, phonemes, and features. – *Psychological Review* 101 (4), 1994, 653–75.
- Martinet 1946: Martinet, A. Au sujet des fondements de la théorie linguistique de Louis Hjelmslev. – *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 42, 1946, 19–42.
- Martinet 1955: Martinet, A. *Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*. Berne : Francke, 1955.
- Martinet 1960: Martinet, A. *Éléments de linguistique générale*. Paris : Armand Colin, 1960.
- McCarthy 1988: McCarthy, J. Feature geometry and dependency: a review. – *Phonetica* 43, 1988, 84–108.
- McCarthy et Prince 1993: McCarthy, J. et A. Prince. *Prosodic morphology: constraint interaction and satisfaction*. Amherst, University of Massachusetts, 1993.
- Mehler *et al.* 1981: Mehler, J., J.-Y. Dommergues, U. Frauenfelder et J. Segui. The syllable's role in speech segmentation. – *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 20, 1981, 298–305.
- Meillet 1921: Meillet, A. *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris : Edouard Champion, 1921.
- Miller 1994: Miller, J. On the internal structure of phonetic categories: a progress report. – *Cognition* 50, 1994, 271–285.
- Mohanan 1986: Mohanan, K. *The theory of Lexical phonology*. Dordrecht: Reidel, 1986.
- Monachesi 1996: Monachesi, P. On the representation of Italian clitics. – In: Kleinhenz, U. (ed.). *Studia Grammatica 41: Interfaces in Phonology*. Berlin: Akademie Verlag, 1996, 83–101.
- Müller 1885: Müller, M. *Lectures on the science of language*, vol. 1. London: Longmans, Green and Co, 1885.
- Nespor 1987: Nespor, M. Vowel degemination and fast speech rules. – In: Ewen, C. et J. Anderson (eds.). *Phonology Yearbook 4*. Cambridge University Press, 1987, 61–85.
- Nespor et Vogel 1983: Nespor, M. et I. Vogel. Prosodic structure above the word. – In: Cutler, A. et D. R. Ladd (eds.). *Prosody: models and measurements*. New York, Tokyo: Springer-Verlag, 1983, 123–140.
- Nespor et Vogel 1986: Nespor, M. et I. Vogel. *Prosodic phonology*. Dordrecht: Foris, 1986.
- Nespor et Vogel 1989: Nespor, M. et I. Vogel. On clashes and lapses. – *Phonology Yearbook* 6. Cambridge University Press, 1989, 69–116.
- Nguyen 2005: Nguyen, N. Perception de la parole. – In: Nguyen, N. *et al.* (éds.). *Phonologie et phonétique : forme et substance*. Paris : Hermes Science Lavoisier, 2005, 425–447.
- Nyrop 1901: Nyrop, K. *Ordenes liv*. København: Det Schubtheske Forlag, 1901.
- Odden 1987: Odden, D. Kimatuumbi phrasal phonology. – In: Ewen, C. et J. Anderson (eds.). *Phonology Yearbook 4*. Cambridge University Press, 1987, 13–36.
- Odden 1991: Odden, D. Vowel geometry. – *Phonology* 8, 1991, 261–289.
- Ohala 1983: Ohala, J. The origin of sound patterns in vocal tract constraints. – In: MacNeilage, P. (ed.). *The production of speech*. New York: Springer Verlag, 1983, 189–216.
- Ohala 1985: Ohala, J. Around Flat. – In: Fromkin, V. (ed.). *Phonetic Linguistics: Essays in honor of Peter Ladefoged*. Orlando: Academic Press, 1985, 223–241.
- Ohala 1990: Ohala, J. The phonetics and phonology of aspects of assimilation. – In: Kingston, J. et M. Beckman (eds.). *Papers in Laboratory phonology I*. Cambridge University Press, 1990, 258–275.

- Ohala 1992: Ohala, J. The segment: primitive or derived? – In: Docherty, G. et D. R. Ladd (eds.). *Papers in Laboratory Phonology 2*. Cambridge University Press, 1992, 166–189.
- Ohala 1993: Ohala, J. Coarticulation and phonology. – *Language and Speech* 36, 1993, 155–170.
- Ohala et Kawasaki 1984: Ohala, J. et H. Kawasaki. Prosodic phonology and phonetics. – *Phonology Yearbook* 1, 1984, 113–127.
- Ohala et Lorentz 1977: Ohala, J. et J. Lorentz. The story of [w]: an exercise in the phonetic explanation for sound patterns. – *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 1977, 577–599.
- Paradis 1988a: Paradis, C. On constraints and repair strategies. – *The Linguistic Review* 6, 1988, 71–97.
- Paradis 1988b: Paradis, C. Towards a theory of constraint violation. – *McGill Working Papers in Linguistics* 5 (1), 1988, 1–43.
- Paveau et Sarfati 2003: Paveau, M.-A. et G.-E. Sarfati. *Les grandes théories de la linguistique. De la grammaire comparée à la pragmatique*. Armand Colin, 2003.
- Peperkamp 1996: Peperkamp, S. On the prosodic representation of clitics. – In: Kleinhenz, U. (ed.). *Studia Grammatica 41: Interfaces in Phonology*. Berlin: Akademie Verlag, 1996, 102–127.
- Pierrehumbert, Beckman et Ladd 2000: Pierrehumbert, J., M. Beckman et D. R. Ladd. Conceptual foundations of phonology as a laboratory science. – In: Burton-Roberts, N. et al. (eds.). *Phonological Knowledge: Its nature and status*. Cambridge University Press, 2000, 273–303.
- Plénat 1993: Plénat, M. Observations sur le mot minimal français. L’oralisation des sigles. – In: Laks, B. et M. Plénat (éds.). *De natura sonorum. Essais de phonologie*. Paris : Presses universitaires de Vincennes, 1993, 143–172.
- Polgárdi 1998: Polgárdi, K. *Vowel harmony. An account in terms of Government and Optimality*. Ph.D. dissertation, Leiden University, 1998.
- Postal 1968: Postal, P. *Aspects of phonological theory*. New York: Harper & Row, 1968.
- Prince 1983: Prince, A. Relating to the grid. – *Linguistic Inquiry*, vol. 14. MIT, 1983, 19–100.
- Prince et Smolensky 1993: Prince, A. et P. Smolensky. *Optimality theory: constraint interaction in Generative grammar*. Ms. Rutgers University and University of Colorado, Boulder, 1993.
- Rask 1818: Rask, R. *Undersøgelse om det gamle nordiske eller islandske Sprogs Oprindelse*. Kjöbenhavn: Gyldendalske Boghandlings Forlag, 1818.
- Raumer 1837: Raumer, R. von. *Die Aspiration und die Lautverschiebung: Eine sprachgeschichtliche Untersuchung*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1837.
- Rialland 1993: Rialland, A. L’allongement compensatoire : nature et modèles. – In: Laks, B. et A. Rialland (dir.). *Architecture des représentations phonologiques*. Paris : Editions du CNRS, 1993, 59–92.
- Robins 1997: Robins, R. *A short history of linguistics*. London and New York: Longman, 1997 (4th edition).
- Rousselot 1924–1925: Rousselot, J.-P. *Principes de phonétique expérimentale*, 2 vol. Paris : H. Didier, 1924–1925 (1ère édition, 1897–1908).
- Sagey 1986: Sagey, E. *The representation of features and relations in nonlinear phonology*. MIT dissertation, Cambridge, Massachusetts, 1986.

- Sapir 1933: Sapir, E. La réalité psychologique des phonèmes. – *Journal de psychologie normale et pathologique* 30, 1933, 247–265.
- Saussure 1879: Saussure, F. de. *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipzig : Teubner, 1879.
- Saussure 2005: Saussure, F. de. *Cours de linguistique générale*. Genève : Arbre d'or (<http://www.arbredor.com>), 2005 (1ère édition, 1916).
- Savin et Bayer 1970: Savin, H. B. et T. Bayer. The nonperceptual reality of the phoneme. – *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 9, 1970, 295–302.
- Šcerba 1958: Щерба, Л. *Избранные работы по языкознанию и фонетике*, том 1. Издательство Ленинградского Университета, 1958.
- Schane 1967: Schane, S. La phonologie générative. – *Langages* 8, 1967, 3–12.
- Schane 1984: Schane, S. The fundamentals of Particle phonology. – *Phonology Yearbook* 1, 1984, 129–155.
- Scheer 1999: Scheer, T. A theory of consonantal interaction. – *Folia Linguistica* 32. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 201–237.
- Scheer 2003: Scheer, T. On spirantisation and affricates. – In: Ploch, S. (ed.). *Living on the Edge. 28 papers in honor of Jonathan Kaye*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2003, 283–301.
- Schlegel 1818: Schlegel, A. von. *Observations sur la langue et la littérature provençales*. Paris : La librairie grecque-latine-allemande, 1818.
- Schlegel 1837: Schlegel, F. von. *Essai sur la langue et la philosophie des indiens*, trad. de *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (1808) par A. M. Mazure. Paris : Parent-Desbarres, 1837.
- Schleicher 1850: Schleicher, A. *Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht*. Bonn : H. B. König, 1850.
- Schleicher 1868: Schleicher, A. *La théorie de Darwin et la science du langage. De l'importance du langage pour l'histoire naturelle de l'homme* (trad. de l'allemand par M. de Pommayrol, *Recueil de travaux originaux ou traduits relatifs à la philologie et à l'histoire littéraire* (avec un avant-propos de M. Bréal), Premier Fascicule. Paris : Librairie A. Franck, 1868.
- Schleicher 1874–1877: Schleicher, A. *A compendium of the comparative grammar of Indo-European, Sanskrit, Greek and Latin languages*, 2 vol., transl. of *Compendium der vergleichenden Grammatik...* (1861–1862) by H. Bendall. London: Tubner and co, 1874–1877.
- Sechehaye 1908: Sechehaye, A. *Programme et méthodes de la linguistique théorique: Psychologie du langage*. Paris : Champion, 1908.
- Selkirk 1978: Selkirk, E. On prosodic structure and its relation to syntactic structure. – In: Fretheim, T. (ed.). *Nordic Prosody II*. Trondheim: TAPIR, 1978, 111–140.
- Selkirk 1980: Selkirk, E. *Prosodic domains in phonology : Sanskrit revisited*. – In: Aronoff, M. et M.-L. Kean (eds.). *Juncture*. Saratoga: Anma Libri, 1980, 107–129.
- Selkirk 1984: Selkirk, E. *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*. Cambridge: MIT Press, 1984.
- Selkirk 1986: Selkirk, E. On derived domains in sentence phonology. – *Phonology Yearbook*, 3. Cambridge University Press, 1986, 371–405.
- Sievers 1893: Sievers, E. *Grundzüge der Phonetik zur Einführung in das Studium der Lautlehre der indogermanischen Sprachen*. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1893 (1ère édition, 1881).

- Steriade 1987: Steriade, D. Redundant values. – *Papers from the Annual Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* 23, 1987, 339–362.
- Stevens 1989: Stevens, K. On the quantal nature of speech. – *Journal of Phonetics* 17, 1989, 3–45.
- Stevens 2002: Stevens, K. Toward a model of lexical access based on acoustic landmarks and distinctive features. – *Journal of the Acoustical Society of America* 111 (4), 2002, 1872–1891.
- Swadesh 1934: Swadesh, M. The phonemic principle. – *Language*, vol. 10, n° 2, 1934, 117–129.
- Sweet 1877: Sweet, H. *A handbook of phonetics including a popular exposition of the principles of spelling reform*. Oxford: Clarendon Press, 1877.
- Troubetzkoy 1931: Troubetzkoy, N. Die phonologischen Systeme. – *TCLP* 4, 1931, 96–116.
- Troubetzkoy 1986: Troubetzkoy, N. *Principes de phonologie*, trad. de *Grundzüge der Phonologie* (1939) par J. Cantineau. Paris : Editions Klincksieck, 1986.
- van der Hulst 1993: van der Hulst, H. Les atomes de la structure segmentale : composants, gestes et dépendance. – In: Laks, B. et A. Rialland (dir.). *Architecture des représentations phonologiques*. Paris : Editions du CNRS, 1993, 255–290.
- Zhobov 2004: Жобов, В. *Звуковете в българския език*. София: Сема РИИ, 2004.

МЯСТОТО НА ПРЕДЛОГА В ТЕОРИЯТА НА АНТИЧНИТЕ ЛАТИНСКИ ГРАМАТИЦИ

ПЕТЪР РОГАЛСКИ

Катедра „Романистика“

*Петър Роголски. МЯСТОТО НА ПРЕДЛОГА В ТЕОРИЯТА НА АНТИЧНИТЕ
ЛАТИНСКИ ГРАМАТИЦИ*

Използвайки археологически изследователски метод, настоящият текст проучва трактовката на предлога в латинските граматикотворения от III–VII в. и по-специално в граматиката на Присциан (VI в.). Доколкото понятието за предлог през Античността включва в себе си и съвременното понятие за представка, студията засяга въпроси от областта не само на синтаксиса и семантиката, но и на словообразуването. Предложната проблематика е разгледана не сама за себе си, а като следствие от по-общата проблематика на частите на речта. Затова в рамките както на латинската, така и на гръцката антична традиция са проучени основни принципи на александрийското учение за частите на речта като носители на определена функционална семантика и дистрибуция, тъй че настоящото изследване може да служи и като въведение в античната теория на синтаксиса, предопределила развитието на западната средновековна теоретична граматика. Същевременно античният анализ на предлога задава почти всички проблемни полета на днешните проучвания по въпроса.

Ключови думи: предлог, части на речта, синтаксис, семантика, история на лингвистиката, Присциан

By using an archaeological research method, this text explores the treatment of the preposition in the Latin grammars of the 3rd–7th centuries, more specifically in Priscian's grammar (6th century). Inasmuch as the notion of preposition in Antiquity includes within itself the modern concept of prefix, the study affects issues not only of syntax and semantics, but also of word formation. The preposition issue is addressed not for its own sake but in relation to the more general problems of the parts of speech classifications. Therefore, in the framework of both the Latin and Greek ancient traditions, we study basic principles of Alexandrian teaching for parts of speech as vehicles of a certain functional semantics and distribution, so that the present study may also serve as an introduction to the ancient theory of syntax that predetermined the development of Western medieval theoretical grammar. At the same time, the ancient analysis of the preposition preordains almost all the problematic fields of contemporary research on the subject.

Keywords: preposition, parts of speech, syntax, semantics, history of linguistics, Priscian

Темата за мястото на предлога в езиковата система е особено актуална за романското езикознание, което през последните десетилетия е донякъде повлияно от основни понятия, принципи и похвати на анализ, присъщи на различни течения във формалната лингвистика, наричани обобщено генеративна граматика, където въз основа на методологията на природните науки се прави опит за цялостно и непротиворечиво описание на езиковите и в частност синтактични явления, без непременно да се прибягва до теорията на трансформационната граматика¹. Въпросните течения в лингвистичната мисъл разглеждат предлога като опора на предложната фраза и по този начин поставят под въпрос традиционния му статут на служебна дума, чийто непълнозначен и синкатегорематичен характер изключва ролята на фразова опора. Настоящата студия има за цел не да вземе страна по този спорен въпрос, а най-вече, отчитайки неговата актуалност, да представи и задълбочи някои основни податки в античното, предимно латиноезично разбиране за предлога, които задават ключови особености в трактовката на тази част на речта през Средновековието и при по-нататъшното формиране на традиционното схващане за нея. Всъщност, както ще бъде изяснено, античната мисъл няма еднозначен отговор на споменатия въпрос: от една страна, самостоятелната роля на предлога се поддържа както метаезиково от словния характер на гръко-римското разбиране за синтаксис, така и езиково от синтетизма в латински, където поради наличие на падежи нямат закономерно присъствие чисто функционалните употреби на предлози, каквито се наблюдават в романските езици (напр. в употребите на романските рефлексии на латинските предлози *de* и *ad*); от друга страна обаче,

¹ Подобна нетрансформационна генеративна граматика, упражняваща влияние в днешно време при доказването и формализацията на научните резултати в областта на морфосинтаксиса, е опорната фразовоструктурна граматика (*Head-Driven Phrase Structure Grammar*).

още древногръцките логици и граматичи причисляват предлога заедно със съюза и члена към непълнозначните думи, наричани технически „синкатегоремни“ (гр. *συνκατηγορήματα*, лат. *consignificantia*, т.е. „съзначаващи единици“), термин, засвидетелстван през Античността единствено при запознатия с философската традиция римски граматик Присциан от Цезария (Лалò 2003: 30–31; Кайл 1961б: 54), който го пренася в полето на латинската граматика.

За да се проучи мястото на предлога в теорията на античните латински граматичи, проблемът най-напред трябва да бъде поставен в контекста и формулиран в понятията на самата научна парадигма, чието решение или опит за решение е обект на настоящото проучване. На тази контекстуализация и формулировка ще бъде посветена съществена част от този текст не само защото формата на един въпрос съдържа в зародиш възможните отговори, но и поради убеждението ни, че подобен, окачествяван като „археологически“, подход, колкото и да не може да се освободи от анахронични схващания и предубеждения, е необходимият предварителен етап на всяко осъвременено осмисляне и евентуално приемане, неприемане или преосмисляне на дадена историческа реалност от теоретично естество. Както и при въпросното поставяне на проблема, така и при последващото представяне на неговото решение, като ключова фигура се налага на вниманието вече споменатият Присциан (VI в.), роден в Цезария, град в латиноезичната римска провинция Мавретания, откъдето се преселва в Константинопол, а там преподава в основания от император Теодосий II университет (Флобер 2009: 331) и пише монументалното си съчинение, познато ни под поставеното му в първите печатни издания заглавие *Institutiones grammaticae*, т.е. *Основи на граматиката* (Де Ноно 2009: 253–254). За да се оцени по достойнство приносът на този римски граматикограф за научната традиция, е достатъчно да се каже, че в историята на граматиката Присциан е съизмерим единствено със съвременника си Боеций и неговото значение за историята на философията – и двамата са титулувани като „посредниците“ (фр. *les passeurs*) между Гръко-римската античност и Латинското средновековие.

Ценното в учението на Присциан се открива най-напред във факта, че той преосмисля критически и задълбочава съществено достиженията на латинската теоретична граматика от втория етап на съществуването ѝ. Както е известно, нейната поява през Античността се случва на два етапа, всеки от които търпи влиянието на гръцката мисъл, но без между двата да е налице съществена приемственост. Първият е представен само от едно име – Марк Теренций Варон (II–I в. пр.Хр.), чието съчинение *За латинския език* (*De lingua latina*) със своята висока теоретичност не е било възприето от по-прагматично и педагогично настроените граматикографи от III–VII век², които бележат вто-

² Тази липса на приемственост, както и фактът, че в достигналите до нас части от това съчинение не се откриват податки за предлога и за системата на латинския език извън аналогията (т.е., в случая, морфонологията), обясняват защо Варон отсъства от нашето

рия етап и продължават на латинска почва традицията на гръцката александрийска граматика; разбира се, и Варон, и по-късните граматисти имат своите по-ранни латински образци: за него това е Елий Стилон (II в. пр.Хр.), а за тях – Палемон (I в.) (Флобер 1989: 742). Освен това значението на Присциан за развитието на латинската граматика се изразява във факта, че неговият оригинален и мащабен синтез представлява авторска рецепция на друг забележителен синтез, извършен в рамките на александрийската школа – този на древногръцкия граматик Аполоний Дискол (II в.), който подобно на ученика си Присциан оспорва немалко възгледи на по-ранните граматисти.

Нашето изследване има за крайна цел да представи теорията на Присциан, като по повод на нея ще вземе предвид, от една страна, както някои ключови постановки при другите латински граматисти, така и отделни коментари на неговата теория при най-значимия му последовател през Средновековието – Пиер Елиас (XII в.), а от друга страна, някои основни положения и понятия, налични в съчинението на Аполоний *За синтаксиса* (*Περὶ συντάξεως*), а също в христоматийния за александрийската школа трактат *Граматическото изкуство* (*Τέχνη γραμματική*) на Дионисий Тракийски (II в.) и в обширната традиция на схолиите върху този трактат³. Настоящото изследване обаче не си поставя за цел да установява форми на влияние и рецепция между отделните автори и школи, а по-скоро, през призмата и с оглед на теорията на Присциан и нейните латински и старогръцки съответствия и несъответствия, да докаже наличието при този автор на едно последователно, но не и безвъпросно за средновековната и модерна традиция гледище по проучвания въпрос. Във връзка с това гледните точки, откривани в граматическата литература, в чийто контекст се появява учението на граматика от Цезария, са екцерпирани без претенция за изчерпателно споменаване на различните мнения по отделните въпроси, но единствено с оглед да послужат като възможно обяснение за наличието или неналичието на съответната особеност у Присциан.

изследване. Сходни са причините за отсъствието и на Марциан Капела (V в.), в чието съчинение *За сватбата на Филология и Меркурий* (*De nuptiis Philologiae et Mercurii*) граматиката е представена твърде общо и с интерес почти изключително към аналогията.

³ Използваме следните извори: *Charisii ars* (Барвик 1964: 1–480), *Diomedis ars* (Кайл 1961а: 299–529), *Prisciani institutiones* (Кайл 1961б: 1–597; 1961в: 1–376), *[Probi] instituta artium* (Кайл 1961г: 47–192), *Donati ars minor* (Олц 1981: 585–602), *Donati ars maior* (Олц 1981: 603–674), *Seruius in Donati artem minorem* (Кайл 1961г: 405–420), *Seruius in Donati artem maiorem* (Кайл 1961г: 421–448), *[Sergii] explanationes in artes Donati* (Кайл 1961г: 486–565), *Cledonii ars* (Кайл 1961д: 9–79), *Pompeius in artem Donati* (Кайл 1961д: 95–312), *Iuliani Toletani ars* (Йенес 1973: 9–240), *[Augustini] regulae* (Кайл 1961д: 496–524), *[Aspri] ars maior* (Кайл 1961д: 547–554), *[Victorini siue Palaemonis] ars* (Кайл 1961е: 187–215), *Sacerdotis artes* (Кайл 1961е: 427–546), *Audacis excerpta de Scauro et Palladio* (Кайл 1961ж: 320–361), *Dosithei ars* (Толкийн 1913: 3–104). Сведения за *Περὶ συντάξεως* и *Τέχνη γραμματική* и за схолиастичната традиция на последния трактат черпим от техните критични старогръцко-френски издания, дело на Жан Лалò (1997а, 1997б, 1998), и от неговите коментари в тях.

1. Общи въпроси при латинските граматичи

Известно е, че синтаксисът, т.е. систематичното проучване на строежа на изречението въз основа на дистрибуцията на различните части на речта, е въведен в латинската граматика от Присциан – с уговорката, че съществуват обосновани предположения, според които изгубената трета част на *За латинския език* от Варон най-вероятно е включвала този дял на граматиката (Баратен 1979: 33). Формалната му липса в трактатите на останалите граматичи обаче изобщо не означава, че „морфологичната“ им част не анализира категориалността, словоизменението и словообразуването на думите с оглед на синтактичните им особености. По този повод ще се спрем първо на някои общотеоретични въпроси, които занимават трайно латинските граматичи и са от значение за анализа на предлога.

1.1. Дефиниция и акциденти на частите на речта

Латинските трактати по граматика следват композицията на гръцките си първообрази, където по повод на изречението вниманието се спира последователно върху отделните категории минимални единици на морфосинтактичния анализ, наречени части на речта. Латинските граматичи запазват броя им на осем, но поради естеството на латинския език не приемат члена като такава част, а вместо него обособяват категорията на междуметието, което гръцките автори причисляват към наречието. Така общоприети части на речта в латински стават следните: име, глагол, причастие, местоимение, наречие, предлог, съюз, междуметие. Тяхната последователност в този списък нерядко е различна при отделните граматичи и зависи от значението, което те им отреждат в системата на езика.

Изложението относно всяка от въпросните части обикновено започва с нейната дефиниция, след което се изброяват, ако авторът установява такива, нейните акциденти⁴ и всеки от тях се представя в детайли. Според свидетелството на Помпей (V в.), коментатор на Донат (IV в.), дефиницията включва онези неща, без които съответната част на речта по своята природа не може да съществува, а пък акцидентите в своята съвкупност съпътстват тази част. Например Донат дава следната дефиниция на името:

Името е част на речта с падеж, собствено или общо означаваща тяло или предмет – собствено, като *Roma, Tiberis*; общо, като *urbs, flumen*⁵.

⁴ Използваме превода „акцидент“, за да разграничим този граматичен термин от философския „акциденция“, въпреки че и двата съответстват на латинския *accidens*, означаващ „съпътстващо“, „съпътстващ признак“.

⁵ *nomen est pars orationis cum casu corpus aut rem proprie communiterue significans, proprie ut Roma Tiberis, communiter ut urbs flumen* (Олц 1981: 614).

Съгласно коментара на Помпей върху този текст всяко име по дефиниция притежава падеж и по един собственоприсъщ или общ начин означава нещо телесно или безтелесно. Следвайки отново Донат, коментаторът уточнява, че акциденти на името са: „качеството“ (*qualitas*, т.е. принадлежност към групата на собствените или нарицателните имена, като последните включват и прилагателните), родът, числото, „обликът“ (*figura*, т.е. проста или сложна словообразователна форма) и падежът. Дефиницията следва да съдържа, от една страна, родово понятие – в дадения случай това е „част на речта“, както и „падеж“, който е присъщ на името, местоимението и причастието, а от друга страна, видово различие – в случая то се състои в собственоприсъщото или общо означаване на нещо телесно или безтелесно, което е свойствено само за името. Помпей добавя важен детайл: докато елементите на дефиницията принадлежат на природата, акцидентите произлизат от граматичната наука (Кайл 1961д: 137–139). Харизий (IV в.) представя по-подробно въпросните понятия: природата на латинския език е неизменна и се предава непроменена във времето; колкото до граматичната наука, тя е подчинена на разума, който открива езиковите правила и норми и е възприел аналогията като свое изразжение (Барвик 1964: 62–63). От своя страна Юлиан от Толедо (VII в.) уточнява, че когато дадени характеристики съпътстват природата на всяка дума, те не могат да бъдат акциденти: такива характеристики са буквата, сричката, стъпката и ударението (Йенес 1973: 13).

Стават ясни някои ключови моменти:

- дефиницията, която изразява ядрото на категориалната идентичност на една част на речта, цели да изкаже сбито и точно всичко онова, въз основа на което граматичният анализ би разпознал и оразличил съответните нейни акциденти и употреби;
- акцидентите са проявления на дефинираната природа, които заедно с нея са обект на граматиката, доколкото нейното разсъждение се простира и върху тях; така намира обяснение фактът, че падежът наред със собственоприсъщото и общото означаване присъстват и в дефиницията, и сред акцидентите на името (падеж и качество);
- акцидентите, които обикновено – но не винаги – отговарят на това, което днес се нарича морфологични категории, съпътстват природата на частите на речта, т.е. белязани са от изменчивост или вариативност; в идеалния случай последната е в сила за всички представители на една част на речта, и то по два възможни начина: или засяга отделната дума (едно име обикновено се изменя по число и падеж, понякога по род), или засяга общо цялата част на речта (всички имена се делят на собствени и нарицателни, на прости и сложни, и т.н.);
- акцидентите, именно защото съпътстват природата и следователно са нейни съпътстващи признаци, не съществуват по необходимост, т.е.

- частите на речта могат и да не притежават акциденти, но могат също и да претърпят промяна в притежаваните акциденти;
- акцидентите служат да разграничават частите на речта една от друга – с уговорката, че един акцидент може да характеризира повече от една част, без да може да ги характеризира всичките, и че своеобразието на една част спрямо останалите се състои повече в съвкупността на нейните акциденти, отколкото във всеки един от тях;
 - доколкото частите на речта са значещи единици, дефиницията, а значи и акцидентите, по своята същност винаги съдържат някакъв вид означаване, осъществявано от съответната част на речта и имащо не само и толкова лексикален, колкото граматичен характер; напр. падежът далеч не е само морфонологична характеристика, но има и граматична знаковост.

1.2. Категории и функции. Транспозиция

Когато граматичната наука приема за естествена даденост отчетливите деления между различните части на речта, тя трябва да обясни множеството случаи на наглед междинна категориална принадлежност, когато в своята употреба дадена дума не изглежда да се отнася недвусмислено към дадена част на речта. По същество транспозицията, т.е. преносът на една дума от една част на речта в друга, предполага тази дума да приеме не само функцията в изречението, но и категорията на другата част на речта, доколкото функцията не само не се отъждествява с категорията, но и не я обуславя: напр. авторите често споменават по този повод случая с местоимението, което има функцията, но не и категорията на името. Иначе казано, за една дума да приеме категорията на друга част на речта, би трябвало да е равносилно на това да приеме дефиницията и акцидентите ѝ.

Като цяло прегледът на проучваната литература показва, че за латинските граматичари този проблем стои на дневен ред и получава по-често откъслечни и само в единични случаи по-цялостни решения. Съществуват някои неустановености в понятията и в предлаганите тълкувания. В терминологията нерядко са налице неразличения между функция и категория, а също, в рамките на категорията, между граматична и лексикална семантика. И все пак, с уговорката, че тази словоупотреба не изчерпва всички случаи, срещани при авторите, обикновено терминът „стойност“ (*uis*) изразява категорията, понякога заменян в тази си употреба от „природа“ (*natura*), „субстанция“ (*substantia*), „закон“ (*ius, lex*); терминът „служба“ (*officium*) препраща към функцията, терминът „значение“ (*significatio*) – към граматичното и/или лексикалното значение или към категорията, терминът „смисъл“ (*sensus*) – към лексикалното и/или граматичното значение; значението и смисълът обаче могат да изразяват и референцията, доколкото отношенията между граматична, лексикална и ре-

ференциална семантика ще бъдат проблематизирани едва в средновековната граматика.

За да докажем неустановеността на понятията и тълкуванията, ще приведем няколко примера. Според Сергей (V в.), коментатор на Донат, всяка дума, която изпълнява службата на друга дума в речта, се поставя след нея; такъв е случаят с местоимението, което в служба на име следва името, без обаче да има стойността (*uis*) на името, понеже няма основание да съществуват две части на речта с еднаква стойност (Кайл 1961г: 499). По повод на същата особеност Сервий (IV в.) твърди, че в служба на име местоимението има значението (*uis*) на име, но няма пълното му значение. Същият автор добавя, че когато е поставено преди или до името (напр.: *hic Aeneas, huius Aeneae*), местоимението трябва да се разглежда като член⁶, тъй като тогава името само участва със значението си, без да е допълнено от значението на местоимението (Кайл 1961г: 409, 436). Помпей обобщава, че местоимението и членът не са две различни части на речта, но местоимението може да има службата на член (Кайл 1961д: 135). Друг случай: според Сергей изменението на значението (*significatio*) или смисъла (*sensus*) често променя природата (*natura*) на думата; напр. *o* може да означава болка, възклицание или възхищение и тогава е междуметие, но може да има и оптативно значение и тогава е наречие (Кайл 1961 г.: 510).

Наречието заема важно място в транспозицията. Съществува следното общо положение, споделяно от повечето граматичи:

Всяка част на речта, когато престане да бъде това, което е, не е нищо друго освен наречие⁷;

Помпей привежда следните примери за такива наречия, произлизащи от други, омонимни части на речта: *falso* от името *falso*, *qui* от омонимното местоимение, *pone* от глагола, *profecto* от причастието, *ut* от съюза, *ante* от предлога, *heus* от междуметието (Кайл 1961д: 251). Друг, по-детайлен вариант на правилото гласи:

Всяка част на речта или е това, което е, или ако вече не е това, което е била, е наречие: отхвърлена от своето значение и субстанция, тя преминава в наречие⁸.

Също и относно това преминаване или, на днешен език, транспониране се наблюдава неустойчивост на терминологията. В цитираното правило зна-

⁶ В съвременната френска и английска граматика подобни „членове“ са се развили в отделен клас думи, наречени „определители“ (фр. *déterminants*; англ. *determiners*).

⁷ *omnis pars orationis cum desierit esse quod est, nihil est aliud nisi adverbium* (Кайл 1961д: 274; почти същото изречение в Кайл 1961д: 65).

⁸ *omnis pars orationis aut hoc est quod est aut, si non fuerit quod fuit, adverbium est: deiecta de significatione et substantia sua in adverbium transit* (Кайл 1961г: 513).

чението и субстанцията изглеждат равнозначни. Въпросното преминаване към значението на наречие Проб (IV в.) тълкува като наречийна употреба: по-точно той говори за „локативни имена, употребени наречийно“ (*nomina locorum aduerbialiter posita*) и привежда примерите: *Romae fui; Cirtae audiui; Vticae mortuus est; domi sum* (Кайл 1961г: 155). А Викторин (преди VII в.) дори пита и отговаря педагогически:

Кои са именните наречия или, както някои казваха, наречийните имена? Такива са, например, когато казваме: *fui Romae, Capuae, Karthagini*.⁹

Словосъчетанията „именно наречие“ и „наречийно име“ предават достатъчно красноречиво колебанието между категориална транспозиция и функционална употреба.

Към констатираните неопределености се добавя и невинаги ясното осмисляне на синтактичните измерения в граматичната семантика на категорията. Терминът „част на речта“, *pars orationis*, превод на гръцкия израз *μέρος τοῦ λόγου*, не се тълкува от всички граматисти през техническото значение на *oratio* и *λόγος*, „изречение“, а понякога се предава със синонимни изрази, като *pars locutionis*, където *locutio*, „реч“, се уподобява на *sententia*, „мисъл“ (Йенес 1973: 94, 103); т.е. категорията или класът думи невинаги се мисли достатъчно строго и осъзнато като сбор от особености, обуславящи определено участие на думите от една „част на речта“ (всъщност „част на изречението“) в изреченската структура. Освен това авторите, коментирайки категориалната принадлежност на отделни думи, не правят разлика между словоредно и структурно отношение: според Авдакс (V в.) *at* е съюз, защото за разлика от един предлог тази дума може да се постави пред всички падежи (Кайл 1961ж: 351), а същият факт дава основание на Юлиан да заяви, че съюзът може да „обслужва“ (*deservire*) всички падежи (Йенес 1973: 95), независимо че терминът „обслужва“ е запазен за отношението на предлога със съответния падеж или падежи; така конструкцията на предлога и на съюза се оказват еднотипни.

Като успешен опит за решение на въпроса за критериите, по които да бъде различавана транспозицията от обикновената функционална употреба, следва да се спомене най-напред разсъждението на Сервий. След като формулира проблема по следния начин:

Стоял е въпросът дали, когато една част на речта изпълнява службата на друга, тя запазва своя закон, или възприема този на частта, чието значение е приела¹⁰,

⁹ *quae sunt aduerbia nominatiua uel, ut quidam dixerunt, nomina aduerbialia? ueluti cum dicimus fui Romae Capuae Karthagini?* (Кайл 1961е: 202).

¹⁰ *quaesitum est, quando pars orationis <alius partis orationis> officio fungitur, utrum ius suum retineat an eius <recipiat, cuius> accipit significationem.*

той отговаря, че е налице промяна на закона, т.е. транспозиция, когато изходната част на речта губи свои акциденти (напр. име, транспонирано в наречие: *toruum clamat*, Virg. *Aen.* 7, 399–400) или приема акциденти на друга част на речта (напр. наречие, транспонирано в име: *a primo mani usque ad uesperam*, Pl. *Most.* 3, 2, 80) (Кайл 1961г: 428). Следвайки същата логика, Харизий, за да покаже, че имената с форма на причастие, като *tunicatus*, *galeatus*, не са причастия, изтъква, че въпросните имена „нямат част от глагола“ ([...] *partem uerbi non habeant*, Барвик 1964: 232), очевидно имайки предвид споменатия по друг повод от Аспер (V в.) факт, че причастieto е получило наименованието си от произхода на своите акциденти, които са заимствани отчасти от името (род и падеж), отчасти от глагола (време и залог), отчасти и от двете (число и облик) (Кайл 1961д: 552). От своя страна Помпей, който свежда значението (*significatio*) до стойността, т.е. до категорията, добавя други два различителни критерия, които за него са и причини за смяна на значението: смисъла (*sensus*) – именно той различава *profecto* причастие от *profecto* наречие, и/или ударението – така се различава *pone* глагол от *poné* наречие (Кайл 1961д: 251); същевременно наблюдението на Помпей е свидетелство както за основателното включване на значението в стойността, така и за основателно правеното от някои граматичници разграничение между значение и смисъл.

1.3. Обобщение

Преди да продължим, накратко ще прегледаме и доизкажем установените дотук общи черти на латинската граматична теория до VII век, които, макар да имат неравномерно присъствие в граматиките, определят някои основни научни интуиции на Присциан от Цезария. Главните единици на граматичния анализ са осемте части на речта, т.е. осемте вида части на изречението, всеки представител на които е конкретна дума, също определяна като част на речта/изречението. Тези единици се мислят, т.е. осъзнават метаязиково не в понятията на строго различавани морфологични, семантични, синтактични и прагматични характеристики, а – като реални езикови обекти, които имат неизменна природа, чието откриване и определяне е цел на дефиницията им, въз основа на която се отчитат техните евентуални акциденти, изражение на природата и средоточие на определена закономерна вариативност. Природата и акцидентите на една част на речта съставляват нейната стойност, или категория, влизаща в различни отношения с нейното значение, смисъл, служба, като някои от тези отношения са толкова тесни, че на практика значението и смисълът принадлежат към категориалната същност на думата. Различните части на речта имат различна категория и макар това различие да е трудно или непоследователно установявано от граматиките, то проличава при преминаването на една част на речта в друга и

бива разпознавано по три показателя: присъствие/отсъствие на акциденти, смисъл, ударение.

2. Предлогът в теорията на латинските граматисти

Както вече става ясно, всяко съществено за латинските граматисти питане относно дадена част на речта изисква формулиране и проучване на нейната дефиниция и евентуални акциденти. Без да правим подробен междутекстуален анализ на дефинициите и акцидентите на предлога при различните автори, ще се опитаме да задълбочим коментираната от тях категориалност на тази част на речта, като се спрем на важни нейни аспекти.

2.1. Предпоставеност, функция и съчетаемост

Широко разпространена и тълкувана през Античността е дефиницията на предлога, дадена от Донат:

Предлогът е част на речта, която, поставена пред други части на речта, или изпълва, или изменя, или умалява значението им¹¹.

Видовото различие включва два елемента: предпоставеност на предлога, която е дала наименованието му, и значещо отношение на предлога със задпоставената му дума, което Юлиан онагледява със следните примери, където поради търсеното съответствие с буквалното съдържание на глаголите „изпълва“, „изменя“ и „умалява“ предлогът е представен само от представки: налице е изпълване на значението при добавянето на *prae* към *clarus* → *praeclarus*, изменение при *felix* → *infelix*, умаляване при *dolus* → *subdolus* (Йенес 1973: 104); Помпей допълва, че понякога предлогът може да не означава нищо, напр. *confieri* (Кайл 1961д: 271). На пръв прочит двата елемента в дефиницията се свеждат до идеята, че природата на предлога се състои в това той да поддържа словоредно и лексикалносемантично отношение със следходната дума; разсъжденията на граматистите относно тази част на речта и евентуалните ѝ акциденти обаче дават да се разбере, че не става дума просто и само за словоред; колкото до лексикалната семантика на предлога, тя ще бъде по-подробно разработена едва от Присциан. От друга страна приведената дефиниция позволява да се направи заключение, с което по същество се съобразяват всички граматисти и което, макар да търпи някои колебания, предвестници на по-късни промени, не съответства на нито една представа за чисто служебна роля на предлога – а именно заключението е, че той не е дума, изразяваща отношението между други думи, но сам е дума в отношение с друга дума: обяснението за това следва да се търси във факта, че

¹¹ *praepositio est pars orationis, quae praeposita aliis partibus orationis significationem earum aut complet aut mutat aut minuit* (Олц 1981: 648).

античният синтаксис се вписва в една словна граматика (англ. *Word Grammar*), където по принцип всяка част на речта е пълноправна част на изречението и при употреба в речта влиза сама в отношения с останалите части.

Античната латинска граматика различава два вида отношения на предлога със задпоставената му дума, заимствайки това деление от гръцките граматисти, за които то е напълно естествено, имайки предвид, че според тях всички предлози в старогръцки могат да бъдат представки, и обратно. Става дума за т.нар. „апозиция“ (*appositio*, гр. *παράθεσις*, букв. „приложение“) и „композиция“ (*compositio*, гр. *σύνθεσις*, букв. „сложение“), термини, въведени технически в латинско обращение едва от Присциан под влияние на Аполоний Дискол (Лалѐ 1997а: 274), но мислени от останалите латински граматисти под различни понятия, най-разпространени от които са определенията „разделни“ (*separatae*) и „слети“ (*coniunctae*), давани на предлозите, построяващи се съответно апозиционно, т.е. като предлози в днешен смисъл, или композиционно като представки. За разлика от старогръцки обаче в латински едни от предлозите са само апозиционни (Харизий изброява следните: *propter, apud, opter, sine, circiter, subtus, infra, coram, intra, cis, extra, post, supra, prope, ultra, usque, citra, secundum, erga, pone, circa, penes, iuxta*, Барвик 1964: 300), други – само композиционни (Помпей и Юлиан изброяват следните: *di, dis, re, se, am, con, o*, Кайл 1961д: 280–281; Йенес 1973: 108), останалите – и апозиционни, и композиционни¹².

Една от разликите между апозиция и композиция засяга акцидента облик – или т.нар. днес свободни и устойчиви словосъчетания – и се състои в това, че предлогът, свързвайки се апозиционно, т.е. свободно, със следваща дума, запазва своята природа, докато свързаният композиционно предлог става част от сложна дума, приемайки природата на думата, с която е свързан (Кайл 1961г: 442)¹³; от друга страна според свидетелството на Кледоний (V в.), ако две думи са устойчиво свързани една с друга, без да образуват сложна дума (напр. *praefectus uigilibus*), те остават две думи, образуват „израз“ (*elocutio*), пишат се разделно и между тях могат да се вмъкват други думи (Кайл 1961д: 43)¹⁴. Всичко това обяснява предложения от Помпей и отново заимстван от

¹² Оттук нататък, за да избегнем анахронизма, няма да говорим за предлози и представки, а за апозиционни и композиционни предлози, т.е. за предлози, употребявани съответно апозиционно и композиционно.

¹³ Разбира се, това обяснение е в сила само за старогръцки, където всеки композиционен предлог може да съществува като апозиционен предлог извън сложните думи. То не важи за разпознатите още от античните граматисти композиционни предлози в латински, които не съществуват апозиционно, т.е. не могат да бъдат отделни думи, принадлежащи на частта на речта, наречена предлог: според Сергей, когато са употребени сами, тези предлози нямат стойност (Кайл 1961г: 518).

¹⁴ С други думи, латинските автори като цяло правят отчетлива разлика между композиционно образуваните сложни думи, белязани от пълна устойчивост и изписвани

гръцката мисъл различителен критерий (който днес бихме нарекли интерполационен тест), според който предлогът е апозиционен, а не композиционен, ако между него и задпоставената му дума може да се вмъкне друга дума (срв.: *apud amicum* → *apud illum amicum*, но: *recipio* → **re illum cipio*) (Кайл 1961д: 272; Лалò 1997а: 274).

2.1.1. Мними предложни акциденти

Повечето от латинските граматичници до Присциан приемат като акцидент на предлога единствено падежа. Преди да се спрем на него, ще отбележим три предлагани в преданието акциденти, които те, гласно или негласно, смятат за неприемливи. Тъй като обаче тази неприемливост се мисли в понятията на античното граматическо разбиране за езика, първо е добре да споменем някои най-общии негови особености. Те са представени най-пълно и сбито от Харизий, според когото латинският език се състои от природа (*natura*), т.е. неизменната реалност на латинските думи; аналогия (*analogia*), т.е. езиковата система (*ordinatio*), установена от разума въз основа на природата; обичай (*consuetudo*), т.е. съвременната езикова практика, народния говор (узус, регистри, диалекти); авторска словоупотреба (*auctoritas*), т.е. поетическите и ораторските волности, неправилните употреби, които нямат разумното си основание в аналогията (Барвик 1964: 62–63).

За самите мними акциденти на предлога сведенията са твърде оскъдни. Позовавайки се на анонимното предание, Донат, а след него и Диомед (IV в.) споменават като такива облика (*figura*) – напр. наличието на прости (като *abs*) и сложни (като *absque*, съставен от предлога *abs* и съюза *que*) предлози, и словореда (*ordo*) – напр. задпоставената употреба на *tenus* наред с обичайната предпоставеност на предлозите; авторите отхвърлят като неоснователни и двата, като Донат се аргументира с факта, че сложните и задпоставените предлози са аномалии (*inaequalia*) (Олц 1981: 651–652; Кайл 1961а: 409). По сходен начин Кледоний споменава словореда и не го приема за акцидент, след като привежда подобни примери на задпоставена предложна употреба (*crurum tenus*, Virg. *Georg.* 3, 53; *pube tenus*, Virg. *Aen.* 3, 427) и я окачествява като поетическа волност (*poetica licentia*) (Кайл 1961д: 78). Авдакс в своите *Откъси от Скавър и Паладий* (*Excerpta de Scauro et Palladio*) представя три акцидента на предлога – падеж, облик и ударение (Кайл 1961ж: 352), като нито един от тях не става обект на критика от негова страна вероятно защото изложението му цели да предаде твърденията на древната латинска традиция. Както обаче изяснихме, за латинските граматикографи е неприемливо ударението да се смята за акцидент на която и да е част на речта, щом ги съпътства всичките.

слято, и изразите (*elocutiones*), т.е. колокациите, непритежаващи пълна устойчивост и допускащи разделно изписване – „допускащи“ предвид *scriptio continua*.

Коментираните от Донат и коментатора му Кледоний аномалии заслужават няколко допълнителни бележки. Тъй като обаче въпросът за сложните предлози засяга повече конструкцията на предлога, за която ще стане дума по повод на падежа, сега накратко ще видим как задпоставеността на предлога не дава основание да се говори за словоредна вариативност на тази част на речта.

На практика апозиционният предлог – който единствен ни интересува по повод на предложната словоредна позиция, доколкото композиционният е винаги предпоставен и като част от сложна дума няма истинско синтактично поведение – може да бъде и предпоставен, т.е. разположен преди падежната единица (*casuale*), с която се съчетава, и задпоставен, след нея, но също, както отбелязва Харизий, и междупоставен (*media*), т.е. разположен между двете съгласувани падежни думи, с които се съчетава в еднотипно отношение: това е присъщо на предлозите *ex* и *de* (напр. *fac tua ex re; qua de re agitur*) (Йенес 1973: 304). Докато междупоставената употреба не получава теоретичен коментар от авторите, вероятно поради това, че е вариант на някоя от другите две, различни случаи на задпоставена употреба са обичаен предмет на внимание. Без да представяме детайлите на тази дискусия, ще обърнем внимание само на някои по-представителни и обосновани гледища. За Донат, Кледоний и Юлиан избягването на неблагозвучие (*cacemphaton*) или фигурата благозвучие (*euphonia*) са причина предлогът *cum* да следва винаги определени местоимения (*tecum, tecum, nobiscum, uobiscum*), а *tenus* да се използва много по-често задпоставено (Олц 1981: 650; Кайл 1961д: 75; Йенес 1973: 103). Помпей се отличава с цялостното си и оригинално виждане по въпроса: според него предлогът е наречен така „поради по-голямата част от значението си“ (*ex maiore parte significationis*), или, както сам обяснява, защото по-често предлозите са предпоставени. Авторът различава следните случаи на задпоставеност: първо, такава, която наред с предпоставеността характеризира някои предлози, като *tenus* (*pube tenus, tenus pube*), *cum* (*cum amicis, tecum*), т.е. принадлежи на аналогията; второ, задпоставеност поради фигурата инверсия (*hysterologia*), т.е. по метрическа необходимост и без промяна на свойствения падеж на предлога (напр. *transtra per et remos*, Virg. *Aen.* 5, 663); и трето, задпоставеност поради характера на изрази (*elocutio*), т.е. с промяна на свойствения падеж (напр. *longo post tempore uenit*, Virg. *Buc.* 1, 29) (Кайл 1961д: 269–271). Харизий разглежда втория от тези случаи като дължащ се на фигурата анастрофа (*anastrophe*), при която ударението на предлога се променя, и привежда следния списък от предлози, допускащи тази употреба: *ante, post, penes, inter* (Барвик 1964: 302, 308).

Независимо обаче дали авторите разглеждат различните случаи на задпоставена предложна употреба като резултат от аномалия, фигура или аналогия, никой от тях не приема задпоставеността като проява на вариативност, а значи и като предложен акцидент, понеже въвеждането на последния би влязло в противоречие с дефиницията на предлога, който по природа е само

предпоставен. От друга страна, следва да се отбележи наблюдението на Помпей, че словоредът е само един от аспектите – и то граматичен аспект – на значението, или категорията, на предлога.

2.1.2. Падежът като предложен акцидент

Други граматични аспекти на това значение се проявяват в трактовката на падежа като акцидент на предлога. Първата налагаща се констатация е, че в античната теория отсъства цялостно разбиране за управлението на предлога. По този повод е интересен изказът на авторите. Предлозите, употребявани само апозиционно, влизат в отношение с падежи (*casus*) и затова се наричат „падежни“ (*casuales*); построяваните само композиционно влизат в отношение с думи (*loquellae*) и се наричат „словни“ (*loquellares*); предлозите, допускащи и двете конструкции – и с падежи, и с думи – се наричат „общи“ (*communes*) (Кайл 1961д: 77, 272, 280 и т.н.). Апозиционното отношение се изразява в това, че предлозите „обслужват“ (*seruiunt*), „поставени са пред“ (*praepomuntur*), „прилепват за“ (*cohaerent*), „свързват се със“ (*iunguntur*), „съединяват се със“ (*copulantur*), „управляват“ (*regunt*) падежи; при композиционното отношение предлозите „обслужват“ (*seruiunt*), „поставени са пред“ (*praepomuntur*), „прилепват за“ (*cohaerent*), „свързват се със“ (*iunguntur*) думи. Правят впечатление следните моменти:

- двете отношения се описват със сходни понятия, като присъствието на „съединяват се със“ (при Диомед и Кледоний: Кайл 1961а: 409; 1961д: 75) и особено на „управляват“ (при Сцердос (III в.), Кледоний и Викторин: Кайл 1961д: 77; 1961е: 203, 428), макар да е рядко, говори за долавяна от авторите разлика, която проличава в следващите моменти;
- глаголът „обслужват“, който по-често е използван относно апозиционното отношение, не изразява служебната роля на апозиционния предлог спрямо падежа, а – тясната двупосочна съотнесеност (обясняваща употребата на „съединяват се със“ наред с „прилепват за“ и на „управляват“ наред с „обслужват“) на този предлог с определен падеж, обвързаността му с даден падеж, откъдето и употребата на генитив в изрази като: *praepositiones accusatiui casus* („предлози с акузатив“), *praepositiones ablatiui casus* („предлози с аблатив“);
- апозиционните предлози, за разлика от композиционните, се съчетават не с думи, а с определен техен аспект – с падежния акцидент на имената, местоименията и причастията.

По-важното е, че въпросното отношение с чужд падежен акцидент, в което влизат повечето латински предлози, които или изискват апозиционна конструкция, или я допускат, не е напълно свободно, но е подчинено на ограничения, които според Помпей се изразяват в това, че всеки такъв предлог се свързва по необходимост с този падеж, под чийто закон (*iura*) преминава (Кайл

1961д: 279), ще рече, предвид терминологията на автора: чието значение приема. Така в рамките на въпросните предлози се наблюдава известна вариативност, съгласно която съществуват предлози с акузатив – при Проб и Авдакс традиционният списък включва трийсет единици: *ad, apud, ante, aduersum* (Авдакс : *aduersus*), *cis, citra, circum, circa, contra, erga, extra, inter, intra, infra, iuxta, ob, penes, per, prope, propter, praeter, post, pone, secundum, trans, ultra, usque, secus, supra, circiter*, предлози с аблатив – при Проб и Авдакс петнайсет единици: *a, ab, abs, absque, cum, coram, clam, de, e, ex, prae, pro, palam, sine, tenus*, предлози и с двата падежа (*utriusque casus*) – при Проб и Авдакс четири единици: *in, sub, super, subter* (Кайл 1961г: 147; 1961ж: 352); но също, както уточнява Помпей, се срещат и предлози с двойствен падеж (*ambigui casus*), т.е. такива, като *clam*, които се построяват и с акузатив, и с аблатив, без да променят значението си. Същият автор добавя, че конструкцията на предлога с датив или генитив следва да се счита за идиоматична (*elocutio, figurata elocutio*), както и че при старите поети и прозаисти немалко от предлозите, които в съвременния му език са с един падеж, са били с двойствен падеж (Кайл 1961д: 272, 275, 278–279). Затова изглежда, че са налице достатъчно условия, за да може падежът да се разглежда като предложен акцидент: макар в миналото да не е било точно така, в описвания от граматикографите латински език съществуват различни групи предлози, всяка от които съответства и принадлежи на различни падежни значения. Същевременно авторите потвърждават изрично, че акцидент на предлозите са само два от падежите – акузативът и аблативът (ib.: 272 и т.н.).

Самите значения на акузатива и аблатива при предлозите не са проучени обстойно от граматиките. Основното противопоставяне между акузативна директивност (илюстрирана с наречията *quo, huc, illuc, illo*) и аблативна ситуативност (*ubi, hic, ibi, illic*) (Кайл 1961д: 68, 523; 1961г: 148) не е абсолютно, доколкото авторите забелязват случая с *apud* и с някои употреби на *ad* (напр.: *ad Marcum Lecam te habitare dixisti*, Cic. *Cat.* 1, 8, 19), където акузативът означава ситуативност (Олц 1981: 649; Кайл 1961д: 273): подобна многозначност на акузатива, неутрализираща разликата между него и аблатива и навлизаща дори в семантиката на един предлог (*ad*), показва неустановеност на падежните значения. Освен това авторите говорят за пренос на падежни значения от един предлог към друг, при което предлогът, възприел значението, трябва да се построява и с падежа, чието значение е приел: така се обяснява употребата на *super* с аблатив, в която предлогът има същото значение като *de* (напр. *multa super Priamo rogicans*, Virg. *Aen.* 1, 750) (Кайл 1961д: 77, 277). От друга страна, античните граматичи отчитат факта, че падежът на предлога се обуславя от семантиката на глагола, а именно, че разграничението между употребата на предлог с акузатив и с аблатив се прави според понятието (*ratio*) на използвания в дадения израз глагол, а това понятие противопоставя идеите за изменение (*mutatio*) и за пребиваване (*permansio*) и според тези идеи се съчетава

съответно с акузативната директивност или с аблативната ситуативност на предлога; така при предлозите с акузатив и с аблатив употребата на правилния падеж зависи от смисъла (*sensus*) на употребения глагол (напр. *eo in forum* vs. *sto in foro*), като понякога определени глаголи са многозначни и съответно водят до различен падеж при предлога (напр. *curro in forum* vs. *curro in foro*) (Кайл 1961д: 276; 1961г: 518), т.е. функционалната многозначност на глагола може да се съчетае с падежната многозначност на предлога. Зависимостта на падежната конструкция на предлога от семантиката на глагола представлява основното измерение на предложната служебна роля, което намира място в метаезика на античните латински граматичници освен Присциан.

Разсъждението на граматичниците обаче не се ограничава единствено с проследяване на отношенията между апозиционните предлози и свойствените им падежи, но по повод на този въпрос разглежда по-общо способността на апозиционния и на композиционния предлог да се съчетават в речта с едни или други думи (*dictiones*). Съгласно твърдението на Донат, което не среща явни възражения, нито мълчаливи противоречия в аргументираните мнения на латинските граматичници, предлозите – апозиционни и композиционни – се поставят пред всички части на речта освен междуметието, включително пред себе си, като в *circumcirca* (Олц 1981: 648). По силата на по-горните ни констатации това изказване може да получи следното тълкуване: в апозиционна употреба предлозите се съчетават с падежни думи, т.е. с имена, местоимения и причастия, тъй като при нея зависят от падежния си акцидент, докато в композиционна употреба могат по принцип да се съчетават и с падежни, и с непадежни думи. Аргументираните мнения на авторите обаче не се съгласуват с това тълкуване в неговата част относно апозиционните предлози, независимо че се съгласуват с цялото споменато твърдение на Донат.

Текстовете често обсъждат проблема за способността на предлога да се съчетава с предлози и наречия. В латинската граматична традиция са битували две често коментирани от авторите нормативни забрани, от които една-та засяга предлога, другата – наречието, и които определят съчетаването на предлога с предлог или с наречие като неправилно. Ще ги разгледаме поотделно.

Първото правило гласи:

Предлогът не се свързва с предлог¹⁵.

Причина за битуването на това правило най-вероятно е убеждението, че апозиционният предлог не може да се свързва с непадежна дума и че не

¹⁵ *praepositio praepositioni non iungitur* (Кайл 1961д: 273).

съществуват сложни предлози¹⁶. От коментарите на авторите проличава, че става дума за принцип на нормативната граматика, който противоречи на езиковата практика и който някои от тях не приемат само отчасти, други – изцяло. Цитираните реални примери, които не се съгласуват с правилото, включват, освен *circumcirca*, съчетанията на *usque*: *ad usque* / *adusque*, *usque ad* (дало на фр. *jusqu'а*, Роголски 2016: 246), *ab usque*, но също считаните за неприемливи: *de post* и *ab ante*, които, както е известно, се налагат в късния латински и се запазват в романските езици (срв. фр. *depuis* и *avant*). Едни от авторите, като Донат и Диомед, които цитират сложното наречие *circumcirca* (Олц 1981: 648; Кайл 1961а: 408), отхвърлят идеята, че композиционният предлог не се съчетава с предлог, образувайки сложна дума, различна от предлог, но не и идеята, че апозиционният предлог не се съчетава с предлог; дори преформулират горното правило по следния начин: „Разделните предлози не прилепват към разделни предлози“ (*separatae praepositiones separatis praepositionibus non cohaerent*, Олц 1981: 651; Кайл 1961а: 409). Други автори, като Помпей и Сервий, които са по-аргументирани в позицията си, не приемат и двете ограничения: според тях са възможни и сложни думи, съставени от предлози, и свободни съчетания от предлози (Кайл 1961д: 273–274; 1961г: 442). Такова свободно съчетание е *usque ad*, което не е сложен предлог, щом *usque* не може да се употребява композиционно, а и според тънкото наблюдение на Кледоний думата *usque*, употребявана с предлог, не е наречие, а – предлог, тъй като може да се използва и сама (напр.: *usque columnas exulat*, Virg. *Aen.* 11, 262–263) (Кайл 1961д: 76). От друга страна, Помпей доказва, че не противоречи на аналогията съществуването на сложни предлози, като *adusque* (Кайл 1961д: 274). И тъй, от тълкуванията и доводите на граматиките следва, че предлогът се съчетава с предлог, както и че апозиционният предлог се свързва с непадежни думи като предлозите, а композиционният може да образува сложни предлози – което пък говори за недостатъци в теорията за падежа като единствен предложен акцидент, понеже тя залага на чисто падежната конструкция на апозиционния предлог и изключва съществуването на акцидента облик.

Второто правило приема същата обща форма, предадена от Помпей така:

Четем, че предлогът не се свързва с наречие¹⁷.

Това положение също е продукт на нормативната граматика, понеже, за да потвърди истинността му, същият автор го илюстрира с естественото за него съждение, че е неправилно да се каже *de mane* (Кайл 1961д: 274), израз, който

¹⁶ Както вече видяхме в параграф 2.1.1, за Донат и Диомед предлогът може, съчетавайки се с част на речта, различна от предлог, да образува сложен предлог, но в този случай сложният предлог е аномалия (срв. *absque*).

¹⁷ *legimus praepositionem aduerbio non iungi* (Кайл 1961д: 274).

явно е принадлежал на тогавашния народен говор, тъй като се запазва и получава развитие в романските езици (срв. фр. *demain*). За разлика от първото правило обаче, второто се тълкува сравнително еднообразно от граматиките, включително от Помпей. Най-стегната формулировка на това тълкуване дава Донат: „Предлогът не се прибавя разделно към наречия“ (*praepositio separatim aduerbiis non adplicabitur*, Олц 1981: 643), т.е., предвид мнението на автора относно първото правило, единствено апозиционният предлог не се свързва с наречия, докато композиционният може да образува с тях сложни наречия. Привежданите от авторите примери варират от безспорния случай на *deinde* до различни примери в поезията и извън нея, които изписваме всичките слято съгласно разбирането на граматиките: *desursum*, *desubito*, *exinde*, *deinceps*, *derepente*, *dehinc*, *abhinc*. Вероятно поради невъзможност да се приложи горният анализ, Кледоний и Помпей препоръчват да се казва: *intus exeo*; *foris uenio* вместо: *de intus exeo*; *de foris uenio* (Кайл 1961д: 67, 248) – според Помпей в подобни случаи значението „от място“ се указва не от самите наречия, а от съчетанието им с глаголите, имащи това значение; и все пак, въпреки плеонастичното присъствие на предлозите забраняваните изрази са останали в езика (срв. фр. *dans*, *dehors*). И тъй, второто правило представлява изкуствена забрана на съчетаването на апозиционния предлог с наречие, но тя се приема за основателна от всички граматичници без изключение.

2.2. Категориалност на предлога, наречието и съюза

Категориалните и функционални особености на предлога го доближават до тези на наречието и съюза: според Аспер тази близост се изразява в това, че много предлози имат значения, сходни с тези на наречията и съюзите (Кайл 1961д: 553). Всичко това поставя пред граматиките проблема за разграничаването на тези три части на речта. Вече установихме¹⁸ в текстовете три принципни различителни критерия: различие в акцидентите или наличие / неналичие на акциденти; различие в смисъла; различие в ударението.

2.2.1. Предлог и наречие

Ще разгледаме предлога първо по отношение на наречието. Един от коментираните различителни критерии е падежният акцидент при предлога, който отсъства при наречието. Прилагайки този критерий, Харизий съставя списък на предлозите, които при употреба без падежна дума стават наречия: *infra*, *supra*, *extra*, *intra*, *ultra*, *citra*, *circa*, *iuxta*, *contra*, *subtius*, *coram*, *ante*, *post*, *prope*, *usque*, *subter*, *super* (Барвик 1964: 245, 300–301). Помпей е по-нюансиран в разсъжденията си: прави разлика между употреба на предлога без падеж

¹⁸ Вж. края на параграф 1.2.

(напр. *post fecit*, *post dixit*, където *post* се построява с глагол, не с падежна дума) – тогава предлогът става наречие, и употреба на предлога с несвойствен за него падеж (напр. в: *longo post tempore uenit*, *post* не се построява с обичайния си акузатив, а с аблатив) – тогава предлогът остава предлог, понеже променя падежа си поради характера на израза (*elocutio*) (Кайл 1961д: 270), т.е. в този случай предлогът не променя категорията си, защото все още има падеж, щом се съчетава с падежна дума. Кледоний обаче – наред с други – смята, че в този случай предлогът се превръща в наречие, тъй като губи свойствения си падеж (Кайл 1961д: 77). Така или иначе, поставено е под въпрос положението, че предлозите имат категориално определящи ги падежи – още едно затруднение пред теорията за падежния акцидент.

Други два различителни критерия, обикновено коментирани от авторите заедно с падежа, са ударението и словоредната позиция. За нея обаче вече стана дума относно мнимите акциденти на предлога¹⁹, където се изясни, че предложната предпоставеност далеч не е безусловна, а и както ще видим по повод теорията на Присциан, за наречията също е най-характерна предходната позиция. Колкото до ударението, според Помпей, употребени „сами“ (*solae*), т.е. извън контекст, предлозите имат остро (*ād*) или извито (*praê*) ударение, а когато „прилепват“ (*coherent*), т.е. когато се използват пред думи, имат тежко ударение (срв. *ādēgit*, *praēuīdit*) (Кайл 1961д: 279–280) – авторът онагледява тази контекстуална употреба само с композиционни предлози, но същото важи и за апозиционните. От друга страна, при преминаването си от предходна в следходна позиция апозиционният предлог променя ударението си от тежко в остро (Кайл 1961г: 149; 1961е: 204; 1961ж: 353 и т.н.), която промяна, ако се случи ведно с тази на падежа и не непременно на позицията (според Сервий в: *longo post tempore uenit* транспонираният в наречие предлог е предпоставен и е с променен падеж заради метъра, Кайл 1961г: 420), кара повечето граматичи да смятат, че тази двойна промяна по падеж и ударение е знак за преминаване на предлога в категорията на наречието, тъй като на последното е присъщо остро ударение. Споменатият в началото на този параграф списък на Харизий всъщност включва апозиционни предлози, станали наречия чрез промяна и на падежа, и на ударението си; Дозитей (IV в.) цитира почти същите апозиционни предлози, с изключение на *coram*, *usque*, *subter* и *super* (Толкийн 1913: 69). Същевременно, както вече отбелязахме²⁰, Помпей и Харизий споменават случаи на предлози, които вследствие на фигура (инверсия или анастрофа) променят само ударението си без падежа, запазвайки предложната си категория. Следователно само ударението не е приемано за различителен критерий.

Последният от използваните критерии – смисълът (*sensus*), изглежда общоприет. Поради неговата самоочевидност граматичите или не го спо-

¹⁹ Вж. параграф 2.1.1.

²⁰ Вж. края на параграф 2.1.1.

менават, или почти не го разглеждат по повод на предлога. Следва обаче да се уточни, че под смисъл се има предвид както функционалното, така и лексикалното значение на думата в рамките на конкретното изречение. По свидетелството на Авдакс някои предлози „съответстват“ (*respondunt*), т.е. са омонимни, на други части на речта и разграничението се прави „с интелекта“ или „по смисъл“ (*intellectu*): напр. кога *ante* е предлог и кога – наречие (срв.: *Aeneae stetit ante pedes*, Virg. *Aen.* 5, 381, и: *Antonius paucis ante diebus erupit ex urbe*, Salustii uerba in codicibus Probi, p. 149, 4); и както подсказва подтекстът на авторовото изложение, именно различният смисъл в употребата на двата омонима в съответните изречения позволява да се разпознаят и различното ударение, и това, че в единия случай *ante* е използван като предлог с присъщия си падеж, а в другия случай – като наречие (Кайл 1961ж: 353). Става ясно, че разбираният смисъл е логическата основа на останалите различителни критерии, а той се разбира най-вече с парадигматично заместване.

2.2.2. Предлог и съюз

Под влияние на гръцката граматическа мисъл латинските граматичари основават теорията си за съюзите върху учението на стоиците за сложното изречение. Затова за авторите е непознато и съответно, несъществено модерното разграничение между съчинителни и подчинителни съюзи, както и това между съюзи и конектори; освен това по същата причина някои думи, определяни днес като подчинителни съюзи, за тях са наречия. В този контекст авторите не отделят толкова голямо внимание на теоретичното разграничаване на съюза и предлога, понеже категориалната разлика между тези части на речта изглежда по-осезателна, а омонимията между тях – почти несъществуваща.

Според Юлиан съюзът по дефиниция е „част на речта, закрепваща и подреждаща мисълта“ (*pars orationis adnectens ordinansque sententiam*, Йенес 1973: 94), а в дефиницията на Помпей съюзът „свързва израза“ (*coniungat elocutionem*) – без съюз последният би представлявал солецизъм, освен ако не е налице фигурата асиндетон (Кайл 1961д: 264). Предлогът се отличава категориално от съюза, както от наречието, по своя падеж; напр. предлогът *sine* не може никога да се смята за съюз, защото винаги се използва с определен падеж, докато един съюз, като *at*, се поставя пред всички падежи (Кайл 1961ж: 351). Освен това, докато предлогът е предимно предпоставен, едни от съюзите са „начални“ (*principales*), други – „последващи“ (*subsequentes*), трети – „междинни“ (*mediae*), т.е. можещи да бъдат и в началото, и не в началото (Барвик 1964: 290; Кайл 1961а: 415); с други думи, словоредната позиция, макар и с известни уговорки, представлява вторият изтъкван от граматичните критерий за различаването на предлога от съюза.

2.3. Обобщение на проблематиката

Направеният обзор на античните гледища за предлога показва, че освен фонологичния въпрос за ударението, останалата проблематика относно тази част на речта, както и би могло да се очаква, засяга пряко синтаксиса: словоредът, мислен като категориално определящ за предлога; постройката с определен падеж; абстрактното значение на този падеж, съвпадащо с функционалната семантика на предлога; глаголната обусловеност на тази семантика в речта; съчетанието на предлога с определени класове думи, включително с предлози; свободните и устойчивите съчетания на предлога с други думи; отграничаването на предлога от други класове думи – това са все проблеми, които и до днес са общо място в научните проучвания на тази словна категория.

Същевременно изложената трактовка на предлога в античната латинска граматика позволява да се открият някои действителни или поне видими неясноти и те да бъдат представени като въпроси, стоящи пред научния анализ на Присциан от Цезария:

- първото, което привлича вниманието, е фактът, че като акцидент на предлога падежът всъщност е акцидент само на апозиционните предлози, но не и на композиционните, а още по-малко на онези композиционни предлози (*di, dis, re, se, am, con, o*), които не могат да се построяват апозиционно; освен това даже апозиционният предлог може да се съчетава с несклоняеми думи, като предлозите, където неговият падежен акцидент няма никаква роля; всичко това поставя въпроса дали предлогът има изобщо за акцидент падежа;
- по повод на споменатите композиционни предлози възниква също въпросът за техния статут като части на речта, каквито те не изглеждат;
- друг неясен момент е предложната предпоставеност, която се постулира въз основа на дефиницията на предлога въпреки някои езикови факти – по този повод стоят въпросите: дали предпоставеността е природно присъща на предлога и дали словоредната позиция може да се разглежда като негов акцидент;
- остава също незадоволително разгледан въпросът за облика като акцидент на предлога – тази акцидентност изглежда основателна предвид съществуването на прости и сложни предлози;
- освен това до голяма степен неразрешен е въпросът за лексикалната и функционална семантика на предлога;
- и накрая, но не по значение, стои сложният и често дискутиран въпрос за границата между предлог и наречие, както и недостатъчно обсъденото разграничение между предлог и съюз.

Подходът на Присциан в решаването на цялата спомената в това обобщение проблематика всъщност е определен в немалка степен не от латинската традиция, а от основоположните дадености и питання на гръцката граматична мисъл.

3. Влияние на гръцката александрийска граматика

Важността на синтактичната проблематика за всяко по-задълбочено проучване на частите на речта в съчетание с твърде откъслечните разсъждения на латинските граматичници относно строежа на изречението обясняват защо, за да изработи граматичната си теория, Присциан прибегва до учението на Аполоний Дискол (Баратен 1979: 33) и до излъчилата го елинистична традиция в лицето на Дионисий Тракийски и неговите схолиасти. Ще набележим някои общи понятия и положения на тази граматична школа, които латинският граматик възприема изцяло.

3.1. Характеризиране на частите на речта

Известно е, че в латинските текстове под влияние на гръцката мисъл частите на речта биват характеризирани посредством дефиниции и акциденти, повечето от които са превод или парафраза на гръцките им първообрази. Така обект на рецепция от Присциан стават особености, откривани още в *Грамматическото изкуство* на Дионисий Тракийски.

Двойната синтактична способност на всеки гръцки предлог – да се свързва апозиционно и композиционно – е счетена за природно присъща на тази част на речта и е включена в дефиницията ѝ от Дионисий:

Предлогът е дума, поставяна пред всички части на речта в композиция и в конструкция²¹,

а също най-вероятно и от Аполоний, чиято дефиниция не е запазена, но се предполага, че тази на Присциан е неин превод (Лалò 1998: 214). Благодарение на разпознатата двойна способност предлозите в античната гръцка граматика са най-отчетливо и неоспорвано отграничената част на речта, която наброява точно осемнайсет единици: *ἐν, εἰς, ἐξ, σύν, πρό, πρός, ἀνά, κατά, διά, μετά, παρά, ἀντί, ἐπί, περί, ἀμφί, ἀπό, ὑπό, ὑπέρ*. От друга страна, Дионисий е много пестелив в определянето на акциденти за неизменяемите части на речта – не са споменати нито обликът (*σχῆμα*), нито видът (*εἶδος*) за предлога, наречието, члена и съюза въпреки наличието на отделни примери за такива форми. Освен това управлението на падеж не е припознато от гръцките граматичници като отличителна черта на предлога вероятно заради невъзможността да се говори за падежен акцидент на предлога, доколкото акцидентът се мисли като подложен на морфологична вариация (ib.: 62, 131, 203, 215).

Във връзка с анализа на предлога е важно също да се подчертае, че за гръцките граматичници наречието има само приглаголна функция и се отнася

²¹ *Πρόθεσις ἐστὶ λέξις προτιθεμένη πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν ἢ τε συνθέσει καὶ συντάξει* (Лалò 1998: 62).

към глагола, както прилагателното име – към съществителното (ib.: 222, 224), т.е. наречието като наречие не може да се свързва с падежни думи, но същевременно, тъй като подобно на прилагателното изразява качество, наречието се отнася към глагола като към своя субстанция – идея, която ще бъде доразвита от Присциан (Баратен 1994: 71).

Друга особеност, свързана с тематиката на следващия параграф, е, че местоимението, и съответно лицето, изразявано от него, има стойност на определеност; така за гръцките граматични тази част на речта включва единствено подкласовете, които днес наричаме лични, притежателни и показателни местоимения (Лалò 1998: 156, 197–198). Възприемайки без изменение тази категоризация, Присциан влиза в добре обмислено несъгласие с латинската традиция, където разбирането за местоимението е по-широко и включва също напр. въпросителните и относителните местоимения, категоризирани от Присциан като имена предвид неопределеното им значение (Кайл 1961б: 55).

3.2. Лице

Съществен елемент на античния синтаксис е възгледът за лицето, което е главен член на синтактичното отношение. При гръцките граматични понятието за лице е белязано от основоположна двузначност: то е реалистко понятие, изразяващо референта, който собствено се мисли като отделна личност, а несобствено и като предмет, и затова може да притежава определеност или неопределеност; то е и граматично понятие, акцидент, и обозначава актанта, т.е. референта като носител на роля в комуникативния акт, поделена на първо, второ и трето лице. Лицето референт присъства в дефиницията на местоимението²² като негова отличителна черта, но характеризира и останалите склоняеми части на речта; лицето актант е акцидент на местоимението и на глагола и получава морфологично изразение в тяхната флексия (Лалò 1998: 203). Затова Аполоний Дискол използва „лице“ в смисъл на референт на собствено или нарицателно име винаги когато референтът се вписва в структура, чиято имплицитна парадигма е комуникативният акт; поради което гръцкият граматик нарича „лице“ всеки от актантите (или аргументите) на транзитивната схема. Така, докато първото и второто лице – а същинското първо или второ лице е в единствено число – са винаги индивидуални личности, т.е. определени, третото лице търпи разширение и може да включва и неща (ib.: 208) и да бъде както определено, така и неопределено, доколкото имената – собствени и нарицателни – по принцип не притежават първо или второ лице и се отнасят

²² „Местоимението е дума, използвана вместо име и обозначаваща определени лица“ (Αντωνυμία ἐστὶ λέξις ἀντὶ ὀνόματος παραλαμβάνομένη, πρόσωπον ὀρισμένον δηλωτική, Лалò 1998: 60).

почти само до трето лице (с изключение на употребата им във вокатив, но това, тъй като се построяват във второ лице, са винаги определени). Следователно, противно на модерното научно разбиране лицето не е глаголна категория, носена от морфема, която е кореферентна с подлога на глагола (ib.: 171). Става ясно, че античните граматисти разглеждат неразлично синтактичните и някои прагматични отношения между единиците, наречени „лица“ – някои, понеже напр. модалността като проблем на глаголното наклонение също е в кръга на техните проучвания, без да се смесва с проблема за синтактичното отношение.

3.3. Падеж и залог

Когато лицето приеме определена функция в изречението, Аполоний Дискол я нарича „падеж“ (Лалò 1994: 45); когато семантиката на лицето не е релевантна, думата член на синтактично отношение е обозначаваема или автономично, или като определена част на речта, или с родовото понятие „част на речта“. Александрийският граматик не използва синтактични понятия, като „подлог“ (наричан от него „пряк падеж“), „допълнение“ (наричано „косвен падеж“), „сказуемо определение“ (наричано „пряк падеж“) (Лалò 1997а: 62, 65, 69). Подобна словоупотреба и мисловност препраща към произхода на античния синтаксис – учението на стоиците. Те не признават утвърдената в античната философия опозиция субект vs. предикат и заменят субекта с прякия падеж, който впоследствие ще влезе в опозицията пряк vs. косвен падеж. Запазват термина „предикат“ (*κατηγόρημα*), но го съотнасят не със субекта, а с различните падежи – пряк и косвени; от своя страна терминът „субект“ (*ὑποκείμενον*) приема значението на онтологичен субстрат, съответстващ при Аполоний на извънезиковата реалност на референта. При този граматик глаголът и номинативът образуват едно цяло и се противопоставят на косвените падежи в постройката на глагола – в крайна сметка обаче (с оглед на лицата членове на синтактичното отношение) въпросната опозиция в известен смисъл се свежда до тази между пряк и косвен падеж (Лалò 1994: 36, 43–44, 47).

Конструкцията на глагола, която организира отношенията между падежите, зависи от залога (*διάθεσις*), акцидент на глагола. Най-общо залогът представлява разположение на лицата с оглед на участието им в глаголното действие, а различните залози целят да отразят семантично-синтактичната вариативност на това участие, допускана от базисното отношение на преходност (Лалò 1997а: 35, 69), понеже „преходност“ или, по-точно, „прехождане“ (*διάβασις*, *μετάβασις*) е другото име на синтактичното отношение между различни лица и падежи: едно лице се отнася към друго – което в случая по необходимост е в друг падеж – не иначе, а прохождайки към него. Именно с теорията си за залога стоиците поставят началото на античния синтаксис на простото изречение, а според тази теория по своя залог предикатите, или глаголите, се

делят на: „прави“ (*ὀρθά*) т.е. активни; „обърнати“ (*ὑπτία*), т.е. пасивни; „неутрални“ (*οὐδέτερα*), т.е. непреходни; и „антипасивни“ (*ἀντιπασιβότα*), т.е. средни. Дионисий споменава за активен, пасивен и среден залог, пропускайки неутралния вероятно защото не е морфологично релевантен (Лалò 1998: 57, 167–168). Аполоний споменава същите три залога като Дионисий, но говори и за преходни и непреходни глаголи: първите са активни или пасивни, но също средни с активно значение и пасивна форма; вторите не са нито активни, нито пасивни, но включват и глаголи с пасивно значение и активна форма, наречени „автопасивни“ (характеризиращи се с „автопасивност“, *αὐτοπάθεια*), т.е. самостоятелно пасивни, защото не се нуждаят от пасивна форма, за да имат пасивно значение (Лалò 1997а: 255; 1997б: 242–243, 246). Присъщо на всеки от разграничените глаголни залози е да се съчетава или не със съответните падежи. В крайна сметка въпреки колебанията в трактовките става ясно, че макар днешното разбиране за залог да произхожда от античната граматика (и затова българският термин е калка на гръцкия), в нея залогът, казано на днешен език, е морфосинтактична и морфосемантична, не само синтактична категория, а различните залози съответстват на основни типове валентност и аргументна структура на глаголите.

Основавайки се на функционалносемантичния анализ на стойностите, налични в богатата флексивна морфология на старогръцкия език, синтаксисът на Аполоний дава предимство на функциите, изразявани от формите, както това е налице напр. в опозицията: пряк падеж vs. косвени падежи; при отсъствие на морфологично различие, като в опозицията: пряк падеж подлог vs. пряк падеж сказуемоно определение, александрийският граматик не обособява отделни функции – откъдето основателното впечатление, че той не отделя отношението на предикация от това на детерминация. Към това се добавя и липсата на нарочни понятия за различни по характер явления като съгласуването и управлението (Лалò 1997а: 66, 71).

И последен детайл, касаещ пряко анализа на предлога: при Аполоний синтактичното отношение има неотменим словореден аспект, в понятието за синтаксис е налице пространственоременев елемент на линейност, съгласно който синтаксисът приема емпиричния вид на добавяне на едни единици към други по силата на естествен ред, предназначен да позволи да се дефинира каноничната позиция на една дума спрямо друга. Оттук произлиза съществена роля на предпоставеността и задпоставеността, както и фактът, че ако Аполоний говори за предпоставяне на предлозите в апозиция, за Дионисий то става „в конструкция“ (*ἐν συντάξει*), т.е. синтактично (Лалò 1997а: 58, 60–61; 1998: 62, 214). Откъдето пък следва, че апозиционното отношение е синоним на свободно синтактично отношение в противоположност на композицията като устойчиво словосъчетание.

3.4. Съзначаване

Докато при гръцките антични автори терминът „приозначаване“ (*προσημαίνειν*) изразява добавянето на граматично към лексикално значение в рамките на една дума – такова „приозначаване“ осъществяват напр. акцидентите на името и глагола – терминът „съзначаване“ (*συνσημαίνειν*), макар и със сравнително рядко присъствие в текстовете, отразява значението на предлозите, членовете и съюзите, което зависи от синтактичния контекст – по този повод се привежда примерът с *διά*, променящо значението си в зависимост от това дали се съчетава с генитив или с акузатив, т.е. за някои предлози съзначаването зависи от падежа на името, с което се построяват. От друга страна, според Аполоний всяка част на речта притежава собственоприсъщо понятие (*idia ênnoia*), което има функционалносемантична и синтактична страна, като за предлозите, членовете и съюзите функционалната семантика на понятието им се състои в съзначаването. Тъй като обаче предлозите имат многообразен функционалносемантичен принос към смисъла на изречението, а и съществуват семантично празни (плеонастични) или неопределени композиционни предлози, граматиките не са отчленили едно функционалносемантично понятие, присъщо на всички предлози. Колкото до синтактичното понятие, при предлога, както и при съюза²³, то е залегнало в дефиницията му и се отъждествява с неговата предпоставеност в апозиция или в композиция (Лалђ 2003: 22, 30–31; 1998: 215–216, 239). Става ясно, че при предлога онова, което латинските граматисти наричат „стойност“ (*uis*), т.е. категориалното му значение, може наред с предпоставеността да включва и съзначаването, което, тъй да се каже, узаконява служебната роля, притежавана от предлога заедно със съюза и свързана донякъде с неговата падежна дистрибуция.

3.5. Конгруенция

Ключовото понятие „конгруенция“ (*καταλληλότης*, лат. *congruentia* в превод на Присциан) навлиза в гръцката граматика най-вече благодарение на синтаксиса на Аполоний Дискол. Въпреки че не е дефиниран, терминът има достатъчно често и показателно присъствие в текста на александрийския граматик, за да получи пълно описание. Тъй като конгруенцията, която би могла да се преведе и като „съответственост“, „съобразност“, „съгласуваност“, е главният устройствен принцип на изречението, ще дадем някои по-обща сведения, преди да уточним нейния характер.

²³ Съюзът по дефиниция е „дума, съчленяваща мисълта съгласно реда“ (*λέξις συνδέουσα διάνοιαν μετὰ τάξεως*, Лалђ 1998: 64), където синтактичното понятие е изразено със „съчленяваща съгласно реда“. Най-вероятно тази дефиниция стои в основата на дадената от Юлиан дефиниция на съюза, цитирана в параграф 2.2.2.

Най-пространната единица, изучавана през Античността от граматика като учен граматолог, е изречението, докато литературните текстове са проучвани от граматичните филолози или емпирици. Според Аполоний изречението свършва тогава, когато със своята интонация говорещият го представя като семантично завършено; откъдето произлиза и другият изреченски устройствен принцип – пълнотата, която е второстепенна спрямо конгруенцията и представлява завършек на процеса на конструиране на изречението, който започва от пряк падеж, съчетаван задължително с глагол и т.н. Частите на изречението, наричани на български „части на речта“, са продукт на двойна подялба: деление на изречението на най-малките му семантични единици – думите²⁴; разпределение на думите в класове по формални (морфологични), но също семантични и функционални критерии. В тази подялба първенство има винаги означаемото, което най-често е абстрактно, граматично и на тази основа се свързва с някои синтактични функционалности. Затова синтаксисът на Аполоний представлява описание на комбинаториката на формите, поставена в служба на съчленяването на означаемите. От друга страна, проличава словният характер на античната граматика, който обяснява напр. защо Аполоний не разглежда конструкцията *accusativus cum infinitivo* като член на синтактично отношение и съответно за него тя не съществува (Лалò 1997а: 42, 65, 71, 73).

И тъй, конгруенцията е взаимна съответственост на означаемите и означаващите, свързани в една конструкция. Означаемите са понятия (*νοήματα*), т.е. лексикални и граматични значения. Конгруенцията се случва вътре в синтаксиса на изречението, т.е. на ниво семантика, дистрибуция и морфология, не на ниво истина (ib.: 209): едно неистинно изречение би могло да бъде напълно правилно и конгруентно. Така конгруенцията е в основата на правилното образуване на изречението и представлява нормативно синтактично понятие – всичко неконгруентно е солецизъм. Тя се осъществява на две нива: първо, чрез съответственото съчетание на частите на речта – напр. конструиране на име с глагол, на преходен глагол с име, на прилагателно със съществително име, на наречие с глагол, апозиционна или композиционна конструкция на предлог и т.н.; второ, чрез съответственото съчетание на акцидентите на вече конструирани една с друга части на речта – напр. съгласуване и управление на

²⁴ Това описание на думите съвпада с днешната дефиниция на морфемите, без, разбира се, така описаните думи да се отъждествяват с това, което днес наричаме морфеми. Обяснението е, че за античните граматичи флексивните и деривативни морфеми са неразделна част от думата, на която са изменения, не градивни елементи, понеже значението на думата не е сбор от значението на основата, от една страна, и на афиксите или флексите, от друга. Морфосинтактично и морфосемантично думата се разбира синтетично, не аналитично, за което решаващ довод е фактът, че думата, не морфемата, е минимална част на изречението. Думата се разбира аналитично само от морфонологично гледище, съгласно което тя се състои от срички и букви, които сами по себе си не са значещи единици, но заедно и неразлично добиват значение едва при и поради наличието си в думата.

акциденти. Наистина в метаязика на Аполоний понятието за конгруенция покрива неразлично понятията за съгласуване и управление, но и двете явления са разпознати и описани от гръцкия граматик по повод на конкретни случаи. Конгруенцията-съгласуване е и морфологична, и семантична във всички засегнати от нея части на речта: представлява морфологично уеднаквяване на определени акциденти при тяхна кореферентност. Конгруенцията-управление винаги е морфологична за съчетаните помежду си части на речта: напр. при неизменяемите думи (като предлозите) действа семантична конгруенция между собственото им граматично означаемо и свързаното с него граматично означаемо, принадлежащо на флективна форма в същата конструкция (ib.: 42, 45–47, 66, 72).

3.6. Обобщение на гръцките податки

Като се изключи делението на залозите при александрийските граматографи, което зависи от спецификите на старогръцкия глагол, всички останали особености, споменати в предишните пет параграфа, са неделима част от теорията на Присциан от Цезария. Римският граматик не просто приема, превежда, възпроизвежда, прилага на практика и пригажда към системата на латинския език придобитите от гръцката традиция дадености, но също, както по-нататък ще се опитаме да покажем, стреми се да ги обоснове, доизясни, коригира, допълни, нюансира, т.е. прави всичко онова, което отличава една жива традиция.

И тъй, от гореизложеното става ясно, че достойнство на граматиката на Присциан стават следните гръцки особености:

- включване на апозиционната и композиционна конструкция в дефиницията на предлога;
- неприемане на падежа, облика и вида за акциденти на предлога;
- разглеждане на приглаголната служба като единствената собственоприсъща функция на наречието и нейно уподобяване на функцията на прилагателното спрямо съществителното;
- характеризиране на местоимението като част на речта, притежаваща винаги референциална определеност в изречението;
- двузначно тълкуване на лицето като референт и като първоличен, второличен или третоличен актант, който приема падеж и така става член на синтактично отношение;
- деление на синтактичната функция на пряк и косвен падеж, последният поделен на съответните косвени падежи;
- поддържане на неразлъчната свързаност на същинския, т.е. финитния глагол с прекия падеж, която произлиза от факта, че всеки такъв глагол е в първо, второ или трето лице, а то има по необходимост функцията на номинатив;

- описване на преходността като прехождане между различни лица или падежи и на непреходността като отсъствие на такова прехождане;
- асоцииране на синтактичното отношение с дистрибутивните свойства на глагола, определяни като залог, чиито разновидности представляват различни съчетания между залогова морфологична форма (активна и пасивна) и залогово функционално значение (активност, пасивност, непреходност и др.);
- неразличаване на предикацията и детерминацията;
- постулиране на линеарен аспект на синтактичното отношение, съгласно който едни позиции спрямо други са естествени или по-естествени и затова напр. предпоставеността е присъща на предлога;
- обединяване на предлозите със съюзите и членовете в групата на съозначаващите части на речта, призвани да имат помощна изреченска роля спрямо пълнозначните части на речта;
- различаване в категориалното значение на предлога на чисто синтактичен аспект – предпоставеността, и на функционалносемантичен аспект – съозначаването, което обаче поради своята разнородност и неравномерност не е подведено под едно характерно за всички предлози понятие и съответно не фигурира изрично в дефиницията на предлога;
- разглеждане на синтаксиса като съчленяване първо на граматични и лексикални означаеми, а впоследствие и на означаващи;
- разбиране на синтактичната правилност, наричана конгруенция, като съчетаване както на частите на речта в зависимост от техните категориални значения, така и на съответните акциденти в зависимост от техните граматични (или функционални) значения;
- разграничаване между семантична и морфологична конгруенция, от една страна, и само семантична конгруенция, от друга, което е донякъде свързано с макар несистемното, но фактическо различаване на съгласуването и управлението.

Някои от изброените без претенция за изчерпателност особености показват как и отчасти защо Присциан, предвид гръцката си школовка, отговаря на следните формулирани в параграф 2.3. въпроси: за падежа като акцидент на предлога; за предпоставеността като природно присъща на предлога; за облика като акцидент на предлога.

4. Теорията на Присциан от Цезария

Коментарът ни върху теоретичните решения и находки на Присциан взема под внимание целия текст на *Основи на граматиката*, състоящ се от осемнайсет книги, първите шестнайсет от които, обикновено квалифицирани едностранчиво като „морфология“, съставляват аналитичния дял на съчинението, наричан през Средновековието *Priscianus maior* („Големият Присциан“) и

представящ след буквите, сричките и изречението всяка от осемте части на изречението, докато последните две книги, наричани *Priscianus minor* („Малкият Присциан“) и онасловени от самия автор *За синтаксиса* (Кайл 1961б: 550), представляват синтетичния дял и наред с най-различни по-накратко проучени, но не и по-маловажни въпроси, разглеждат особено детайлно конструкцията на местоимението и на глагола, а във връзка с тях и на падежите, както и множество случаи на авторска словоупотреба. Така първият дял излага пространно общите правила на граматичността (дефиниции, акциденти, аналогия, употреби), а във втория се определят синтактичните възможности (норма и вариации), засвидетелствани от действителното осъществяване на изреченията, чиято необходима черта е да бъдат податливи на тълкуване в зависимост от контекста, т.е. да бъдат разбираеми (Баратен 1979: 35). Нашето по-нататъшно изложение цели да покаже мястото на Присциан в гръкоримската граматична традиция с оглед както на изработената от него и съотнесена към въпроса за предлога общотеоретична рамка, така и на самия му анализ на латинския предлог въз основа на тази рамка.

4.1. Общи въпроси

4.1.1. Акциденти на частите на речта

Присциан изброява следните акциденти на различните части на речта: за името – „вид“ (*species*, т.е. деривационна форма: първичен, *primitiua* или *principalis*, и произведен, *deriuatiua*), род, число, „облик“ (*figura*, т.е. композиционна форма: прост, *simplex*, сложен, *composita*, и „производно сложен“, т.е. произведен на сложен облик, *decomposita*), падеж; за глагола – „значение“ (*significatio*, или „род“, *genus*, т.е. залог), време, наклонение, вид, облик, спрежение, лице, число; за местоимението – вид (според който петнайсетте латински местоимения биват първични: *ego*, *tu*²⁵, *ille*, *ipse*, *iste*, *hic*, *is*, *sui*, и производни, или притежателни: *meus*, *tuus*, *suus*, *noster*, *uester*, *nostras*, *uestras*), лице, род, число, облик, падеж; за причастието – род, падеж, значение (залог), време, число, облик; за наречието – вид, „значение“ (*significatio*, т.е. функционално значение: за време, място, отрицание, потвърждение, пожелание и т.н.), облик; за съюза – „вид“ (*species*, т.е. синтактична стойност: копулативен, дизюнктивен, каузален, адверсативен и др.), словоред (*ordo*) (Кайл 1961б: 57, 369, 556, 577; 1961в: 63, 93); за предлога и междуметието не са уточнени акциденти. Както се вижда, морфологичната вариация не е задължителна черта на акцидента (срв. значението на наречието, а също вида и словоредата на съюза), но пък със своята граматична стойност всеки акцидент определя в една или друга степен конструкцията на съответната част на речта.

²⁵ Т.е. *nos* и *uos* са смятани за форми съответно на *ego* и *tu*.

Не всички думи от една част на речта притежават всички нейни акциденти. Напр. определени имена нямат някои акциденти, и то по две причини: било по природна необходимост, т.е. поради естествена невъзможност на значението (срв. **puerperus*, т.е. *puerpera* няма такъв правилно образуван мъжки род) или неблагозвучие (**cursrix*, т.е. *cursor* няма този правилно образуван женски род), било по случайност, т.е. поради неупотребимост (**faux*, т.е. *fauces* няма това правилно образувано единствено число) (Кайл 1961б: 370–371). Авторът обаче споменава и други показателни случаи, като този на инфинитните (инфинитив, герундий, супин) и безличните глаголи, които нямат лице и число (ib.: 173, 413, 449), но не по споменатите две причини – обяснението за това отсъствие следва да се търси в различната им конструкция и в нейните основания.

За разлика от латинските си предшественици Присциан смята за „материя“ (*materia*) на всички части на речта не само буквата, сричката и ударението, но също и понятието (*intellectus*) (ib.: 551) – те са материя, чиято форма е категориалното и функционално значение на всяка част на речта, което я прави различна от останалите части. Следователно²⁶ и понятието, т.е. чистото лексикалното значение и лежащото под него референциално значение не могат да бъдат акцидент. Оттук и необходимостта той да не се бърка с тях. Напр. в наречия като *quinquies*, *decies* е налице значение за множественост, но не и акцидентът число; наречията *meatim* и *tuatim* изразяват първоличен и второличен смисъл, но нямат акцидента лице (ib.: 448, 594); и обратно, за разлика от имената за време (*annus*, *dies*, *hodiernus*) глаголите и причастията не означават времето само по себе си, а – действието или претърпяването с оглед на разположението им във времето (ib.: 549–550). Също така е възможно една дума да бъде в множествено число и да обозначава един предмет, и обратно (ib.: 376). От всичко това впрочем следва, че правеното от Присциан разграничение между понятието материя на всички думи от осемте части на речта и значението форма на всяка дума, което прикрепва думата към една от осемте, е античният предобраз на сосюрианското и глосематично деление: субстанция на съдържанието vs. форма на съдържанието.

Словоредът е обща особеност на почти всички части на речта: присъщ е освен на съюза, на който е акцидент, също на предлозите, по дефиниция предпоставени, на наречията и прилагателните имена, естествено предпоставени, на анафоричните (*relatiua*) и корелативните (*redditiua*) имена (напр. *qui*, *talis*, *toti*) и наречия (напр. *quando*, *taliter*, *totiens*), естествено задпоставени; в словоупотребата на авторите обаче естественият словоред може да не е спазен (Кайл 1961в: 104). Става ясно, че едни подкласове имена и наречия притежават един естествен словоред, други – друг, което обяснява защо предходната

²⁶ Това следва от вече установеното в параграф 1.1. разбиране на латинските граматични, че един акцидент не може да характеризира всички части на речта.

или следходна позиция не е дефиниционна черта на имената и наречията. От друга страна, словоредното вариране при различните имена и наречия не е достатъчно системно разпределено, за да може словоредът да стане акцидент на тези две части на речта. В случая трактовката на Присциан се вписва изцяло в гръцката и латинската традиция.

Що се отнася до деривацията, според автора производните думи означават същото родово (*generalis*) или видово (*specialis*) качество като първичните думи, от които произлизат; примери за родово качество са дадени със следните деривации от нарицателни имена към наречия: *a quali qualiter, ab alio aliter, a Latino Latine, a uiro uiriliter*; видовото качество е онагледено със следните изречения с деривации от собствени имена към наречия: *Demosthenes Demosthenice dixit, Tullius Tulliane* (Кайл 1961в: 88). Следователно деривацията не променя качеството, а то като тип значение характеризира имената и наречията (Кайл 1961б: 55; 1961в: 160–161). Що се отнася до словната категория на производната дума, вследствие на деривацията тя може да се запази (напр. *pater* и *patermus* са имена) или да се промени (наречията *bene* и *male* са производни на съответните имена), като при промяна производната дума приема дефиницията, акцидентите и аналогията на частта на речта, която е приела (*bene* и *male* са образувани по аналогия на *paene, fere, nempe*) (Кайл 1961б: 549).

По повод композицията Присциан изтъква, че присъщо на сложната дума е да се състои от различни думи с отделно понятие и под едно ударение и да има за референт един субстрат (ib.: 177), т.е. материята на сложната дума е съставена фонологично от едно ударение и семантично от един референт и от лексикалните значения на съставлящите я думи, а тази материя притежава формата на една дума, принадлежаща към определена част на речта: въпросната форма е семантична и евентуално морфологична – категориалното и функционално значение на тази част на речта, проявено евентуално в съответните акциденти. Някои сложни думи обаче (напр. *respublica*) могат да се произнасят и отделно с две ударения и с вмъкване между тях на съюз (*resque publica*) или пък да търпят пермутация (*publica res*) (Кайл 1961б: 183; 1961в: 114) – следователно композиционността не се мисли абсолютно, а само с оглед на речта, където според ударението може да са налице или една сложна дума, или повече от една дума. Композицията може да доведе и до фонетично изменение на компонентите ѝ (напр. *parricida*) – това я различава от енклизата, която изключва подобно изменение (Кайл 1961б: 177, 183). Същевременно композицията се противопоставя на разделната, или апозиционна, структура, като преходът от разделна към композиционна структура може понякога да запази в сложната дума падежите на апозиционното съчетание, като в *eiusmodi* (ib.: 596). Нещо повече, Присциан тълкува разширително преходът от разделна към друга структура, отбелязвайки, че от думи с различни падежи, родове или числа се образуват думи, които са едновременно и сложни, и производни (*medium terrae* → *mediterraneus; causas dicendum* → *causidicus*) (Кайл 1961в: 182).

Според изричните свидетелства на автора всички части на речта освен причастията имат първични и производни думи, като причастията имат само производни (Кайл 1961б: 549, 563); и всички части на речта имат прости и сложни думи, с изключение на междуметията и повечето причастия, притежаващи само прости думи (ib.: 178–179). От друга страна обаче констатираме, че видът, т.е. деривационната форма, не е акцидент на предлога, съюза и междуметията, а обликът, или композиционната форма, не е между акцидентите на предлога и съюза. Тъй като въпросът за тази липса ни интересува главно заради предлога, ще го разгледаме в раздела, посветен на тази част на речта.

4.1.2. Категории и функции

В сравнение с другите латински граматичи Присциан установява много по-стриктна връзка между природата на частта на речта и нейното название. То е определено от „словополагането“ (*positio*, т.е. именуването и създаването) на частта на речта, което пък е израз на нейната природа (Кайл 1961б: 185; 1961в: 121). Така някои дефиниционни характеристики на различните части на речта приемат отчетлив етимологичен оттенък, имайки за цел да бъдат тълкувание на произхода на названието. Докато името и глаголът са наречени така поради собствената си природа, причастията, чиято същност е междинна спрямо името и глагола, местоименията, което замества името, наречията, което се свързва с глагола, предлогът, който се поставя и пред име, и пред глагол, съюзът, който ги съединява, междуметията, което е вметнато между тях, са получили названието си поради отношението си с името и глагола, затова и не биха съществували без тях. Присциан обаче не е съгласен с философите (имайки най-вероятно предвид платоничите), според които части на речта са само името и глаголът, а другите думи са техни „помощни средства“ (*adminicula*) и „свързки“ (*iuncturae*). За римския граматик името и глаголът са „отбрани“ (*egregiae*) части на речта, а останалите шест са техни „придатоци“ (*appendices*) (Кайл 1961б: 551). Въпреки възможното противоположно впечатление, така се отрича чисто служебната и формалнограматична роля на втората група части на речта, включително на предлога, съюза и междуметията. Обосновката на това становище отвежда към друга важна особеност в разбирането на Присциан за категориалността. Шестте части на речта са по своята природа равнопоставени на името и глагола, защото и осемте части имат една материя, благодарение на която всяка от тях може, употребена сама (т.е. извън контекст), да бъде значеща словна единица, откъдето пък произлиза възможността името да се използва вместо наречие (*una, multum, falso, qua*), вместо съюз (*quare*, сложно име, съставено от двете имена *qua* и *re*), наречията да се използва вместо име (*mane novum*, Virg. Georg. 3, 325) и т.н. (Кайл 1961б: 551–552). С други думи, принципно възможната функционална употреба на двете части на речта като някоя от другите шест, и обратно,

доказва същностната еднородност на осемте. От друга страна, тъй като под влияние на гръцката граматика Присциан е по-проникнат от философските идеи, отколкото по-ранните латински граматогографи, за него словополагането е основоположен еднократен акт, който веднъж завинаги определя категориалната природа на думата, тъй че не е възможно една дума да смени своята категория. Следователно, когато дума от една част на речта наподобява друга част на речта, тогава може да се говори или за функционална употреба на думата като или вместо друга част на речта, или за омонимно наличие на две различни части на речта в означаващото на тази дума, но не и за транспозиция на думата от една част на речта в друга.

Потвърждение за това откриваме на различни места в текста на автора. Например, когато са употребени вместо наречия, имената са несклоняеми и могат да се свързват с имена, местоимения и причастия в различни падежи; такава наречийна употреба е характерна за собствените имена на градове и някои нарицателни имена; по-точно, имената могат да се употребяват като наречия в определен падеж – номинатив (*fors, recens*), генитив (*Romae*), датив (*uesperi, heri, sorti, ruri*), акузатив (*Romam, Athenas*), аблатив (*forte*) (Кайл 1961в: 64–66).

Само на едно място в своето съчинение авторът говори за пренос, имайки предвид смяна на словната категория: когато лицето на финитния глагол, което може да бъде само в номинатив, трябва вследствие на синтаксиса на изречението да приеме друг падеж, тогава се използва причастие, за каквато цел и е създадена тази част на речта (авторът привежда следните трансформации: *bonus homo loquebatur* → *boni hominis loquentis orationem audiui*; *bono homini loquenti dedi*; *bonum hominem loquentem audiui*; *bono homine loquente delectatus sum*), откъдето и заключението на римския граматик, че причастията са резултат от „преноси“ (*translationes*) на глаголи в друга част на речта, наречена „причастие“ (Кайл 1961б: 553; 1961в: 119); въпросните преноси обаче, както четем на друго място, са всъщност деривации, понеже причастията са единствената част на речта, която няма собствено словополагане и затова всичките ѝ форми са производни на съответните глаголи (Кайл 1961б: 549). Тези наблюдения потвърждават тълкуването ни, което разбира транспозицията като промяна на словната категория без промяна на словната форма, докато при деривацията могат да се променят и двете.

Присциан на практика не говори за омонимия на две части на речта в една фонологична форма (*uox*), но разглежда тази омонимия в по-широкия контекст на различаването на категориалната принадлежност на думите, употребени в конкретни изречения. Частите на речта следва да се различават една от друга предимно по свойствата на значенията си, т.е. по цялата палитра от категориални и функционални значения, залежали в дефиницията и акцидентите им; напр. не словоизменението, а стойността и значението различават някои имена с местоименно склонение от местоименията (напр. *qui* се скла-

ня като местоимение, но има неопределено значение като имената и затова е име), и обратно (притежателните местоимения имат именно склонение, но определено значение) (Кайл 1961б: 55; 1961в: 19–20). Колкото до омонимните части на речта, подобно, но и показателно различно от своите латински предшественици²⁷, Присциан определя като критерии за тяхното различаване ударението и „подредбата“ (*ordinatio*), наричана от него и „структура“ (*structura*), т.е. най-общо синтаксиса, изразение на граматичното значение; приведените примери са христоматийни за граматичната литература: *pone* (глагол и наречие), *uerum* (име и наречие), *sine* (глагол и предлог) (Кайл 1961в: 14, 47).

4.1.3. Субстанция и акциденция

Във връзка с категориалността на частите на речта и по-общо със строежа на изречението Присциан от Цезария развива цялостна теория за субстанциите и акциденциите²⁸, която отсъства при Аполоний Дискол (Гарсеа 2009: 127), а също и при останалите гръцки автори, макар да произлиза от тяхното учение за лицето, и представлява в рамките на античната латинска граматика може би нейното най-самобитно измерение, предопределило до голяма степен появата и своеобразието на латиноезичната средновековна теоретична граматика в лицето на т.нар. модисти (*Modistae*), граматисти от XIII–XIV в., изповядващи възгледа за „начините на означаване“ (*modi significandi*) като граматични значения на отделните части на речта. Субстанцията и акциденцията са философски по произход понятия, чието възприемане от Присциан произтича от дълбоката му увереност, че същинските езикови реалности се основават аналогически на онтологичните, т.е. на физичните в античен смисъл, природните, извънезиковите дадености, като в случая следва да се наблегне на наречийното пояснение „аналогически“, за да не се смята – каквато неточност допускат езиковедите, според които действителната история на европейската лингвистика започва в края на XVIII в. – че теорията на Присциан и модистите е философия, не езикознание. Едно от потвържденията на този факт, което наред с други много по-съществени отбелязваме по-нататък, е сравнително свободното и не строго терминологично боравене с философските понятия: напр. със „субстанция“ и „акциденция“, второто от които веднъж включва в съдържанието си перипатетическото понятие „качество“ (Кайл 1961б: 58, 61, 83 и т.н.), друг път е заменяно от стоическото понятие „качество“ (ib.: 55, 57, 585–586 и т.н.).

Главната интуиция, лежаща в основата на въпросната теория, е убеждението, че изреченската разбираемост или умопостижимост (*intelligibilitas*) се опира на физическото учение на Аристотел за категориите²⁹, не на логическо-

²⁷ Срв. казаното по въпроса в края на параграф 1.2.

²⁸ Да не се бъркат с граматичните акциденти. Вж. бел. 4.

²⁹ Аристотеловата физика, за разлика от модерната, е учение за природата, която, казано на днешен език, не е само физическа, но и психическа реалност. Категориите на Ари-

то му учение за субекта и предиката (Баратен 1979: 36). Впрочем наблюденият в това отношение разрыв между граматика и перипатетическа логика има и своята историческа обусловеност: успоредно на вече споменатата близост, съществуваща още на гръцка почва между александрийската граматика и стоическата логика³⁰, връзката на диалектиката (друго антично название на логиката) с граматиката постепенно се изгубва в периода от Варон до Марциан Капела (I в. пр.Хр. – V в. сл.Хр.) (Флобер 2009: 333), а и още от елинизма философията и граматиката са преподавани от различни учители (Ебесен 2009: 91), така че по времето на Присциан, поне на образователно равнище, не е имало допирни точки между двете дисциплини.

Пълнозначните части на речта – име, глагол, местоимение, причастие и наречие, които са същинските градивни елементи на значението на изречението, означават субстанции и акциденции. По-конкретно, името означава субстанция и качество (Кайл 1961б: 55), т.е. или и субстанция, и акциденция, както при съществителните имена, или само акциденция, както при прилагателните и числителните имена (Баратен 1994: 73); глаголът означава акциденция, по-точно: или действие, или претърпяване, или и двете (Кайл 1961б: 55); местоимението означава само „субстанция“ без акциденция (Кайл 1961б: 585; 1961в: 129), ще рече „деиктичната същност, която съпътства общо всички неща“ (*essentia demonstratiua quae communiter omnibus accidit*, Кайл 1961в: 152), по-особен начин да се каже, че местоимението означава една обща материя субстрат на акциденталните форми, които тя получава в изречението благодарение на деиксиса (но също, както ще видим, на анафората); причастието има значение като глагола (Кайл 1961б: 549), но означава и субстанция, доколкото е падежна дума (Кайл 1961в: 160–161); наречието подобно на прилагателното име означава акциденция, по-точно: качество, количество (броимо или неброимо), време, местоположение (ib.: 131). Редно е обаче дълбоко да се подчертае, че изброените субстанциални и акцидентални значения имат граматичен и функционален (т.е. категориален) характер и едва въз основа на тази функционалносемантична основа се проявяват лексикалните и референциални значения на думите; напр. глаголът *curro* и името *cursus* означават лексикално и референциално едно и също нещо – бягането (и затова *curro*

стотел включват субстанцията и деветте акциденции: качество, количество, отношение (т.е. отнесеност към нещо друго; напр. „баща“ изразява тази категория, понеже бащата е такъв спрямо децата си), действие, претърпяване, местоположение, време (т.е. разположение във времето), имане (напр. „въоръжен“, „обут“) и положение (напр. „сещащ“, „стоящ“). Субстанцията има главно три значения, в които и Присциан използва този термин: 1) първична субстанция, т.е. индивид, характеризиращ се със субстанция и акциденции (напр. „Платон“); 2) вторична субстанция, т.е. видова (напр. „човек“) или родова (напр. „живо същество“) субстанция; 3) субстрат, т.е. носител, материя на акциденталните форми (у Присциан такова е категориалното значение на местоимението).

³⁰ Вж. началото на параграф 3.3.

може да се перифразира с *cursum ago, curris* – с *cursum agis, currit* – с *cursum agit*, ib.: 227–228), но ако глаголят означава това нещо като действие, името го означава като субстанция с акциденции. Още Присциан различава при глагола тези два вида означавания, наричайки лексикалното и референциално значение на глагола негов „предмет“ (*res*) (Кайл 1961б: 412; 1961в: 148, 227, 230, 232 и т.н.). Затова и модистите различават стриктно между „означаемото“ (*significatum*) на една част на речта, в случая бягането, и нейния „начин на означаване“ (*modus significandi*) – действието или субстанцията с акциденциите. Става ясно, че представеното разграничение на пълнозначните части на речта не съответства на онова, което днес се нарича различаване на словните класове по семантичен признак, считан с право за несъстоятелен, но се прави по един, *mutatis mutandis*, функционалносемантичен признак.

Без да принадлежи на категориалното значение на глагола, субстанцията е причастна на това значение поне в два смисъла. Първо – и това касае всички финитни глаголи – въпросната причастност се случва в глаголното лице, което като всяко лице обозначава субстанция и приемайки винаги номинатив, наличества понятийно (*intellectu*) в глагола, защото всяко действие или претърпяване е присъщо на субстанцията негов носител, а тя може да бъде означена само от номинатив (Кайл 1961в: 116–117), т.е. от функционалната знаковост на именителния падеж. Второ, някои финитни глаголи обозначават субстанция; такива са копулата *sum*, наричана „субстантивен глагол“ (*uerbum substantiuum*; гр. *ὀπαρκτικὸν ῥῆμα*), и „звателните“ (*uocatiua*) глаголи, като *uocor, nominor, nuncupor*: субстантивният глагол показва (*ostendit*) субстанцията, а звателните глаголи – както нея, така и съществуването на нейно название (ib.: 13); при това всички тези наричани днес копулативни глаголи означават лексикално и референциално само субстанция без акциденция, каквото е и категориалното значение на местоименията (ib.: 151–152). От друга страна прави впечатление, че в своето съчинение Присциан разглежда *sum* единствено като копулативен, а не като екзистенциален глагол (синоним на „съществувам“), чиято употреба е особено важна за философите – още един белег за чисто граматичната стойност на авторовите наблюдения.

Подобно на лицата субстанцията, означавана категориално от съответните части на речта, може да бъде определена или неопределена: тази на местоименията, която от неопределена извън контекст става определена в контекст, е категориално призвана да бъде определена, т.е. по необходимост се проявява референциално като определена, защото в словото тя не може да бъде неопределена (Кайл 1961б: 577–578); тази при имената е в различна степен неопределена: нарицателните имена обозначават в словото по-неопределена субстанция от собствените, чиято неопределеност авторът квалифицира твърде нееднообразно, говорейки ту за „частна“ (*priuata*), ту за „видова“ (*specialis*), ту за „неделима“ (*insecabilis*), т.е. индивидуална, ту за „собствена“ (*propria*) субстанция, ту за „собствено качество на субстрата“ (*propria qualitas suppositi*) (Кайл 1961б: 58, 553; 1961в: 20, 88, 149) – всичко

това свидетелства за известна неточност и колебливост на изказа, но също за други две по-важни неща: първо, че авторовото разсъждение няма философска насоченост, но цели да обговори многообразието на езиковата реалност; и второ, че собствените имена не изразяват пълна индивидуалност: те са неопределени, защото не могат да обозначат всички качества (т.е. акциденции) на индивида, които го оразличават, и затова, за да станат определени, се нуждаят от деиктичността на местоименията (напр.: *hic est Virgilius*) (Кайл 1961в: 145–146). Определеността на субстанциалното значение, която е присъща категориално, т.е. потенциално, само на местоименията, се осъществява актуално в тях, от една страна, чрез лицето като местоименен акцидент, и то благодарение на деиксиса (*demonstratio*) и анафората (*relatio*) (ib.: 145), а от друга страна, чрез допълването на само субстанциалното местоименно значение с акциденталните форми, налични в семантиката на словното обкръжение на местоимението (ib.: 152): извън контекст местоименията са неопределени (ib.: 149), тъй като само в изречението влизат в задължителното за тях деиктично или анафорично отношение, което чрез референциалното значение на лицето актуализира субстанциалното им категориално значение, и получават от други думи допълващото го акцидентално значение. Анафората представлява вторично познание (*secunda cognitio*), разпознаване на нещо неналично, т.е. нещо узнавано от контекста, докато деиксисът е първично познание (*prima cognitio*), узнаване на нещо налично; последният може да бъде зрителен или понятиен: напр. при местоименията от първо и второ лице е само зрителен, а при деиктичните местоимения от трето лице (*hic, ille*) е зрителен (напр.: *hic uir, hic est, tibi quem promitti saepius audis*, Virg. *Aen.* 6, 791) или понятиен (напр.: *hic pietatis honos? sic nos in scepra reponis?* Virg. *Aen.* 1, 253) (Кайл 1961б: 577–579; 1961в: 128, 142–144). Когато местоименията се употребяват приименно, т.е. по подобие на гръцките членове, те влизат в анафорично отношение (Кайл 1961в: 11, 125) и тъкмо така означават свойствената си субстанция. Съществуват и деиктични имена (*talis, tantus, tot, huiusmodi*) и деиктични наречия (*en, ecce*), но за разлика от деиктичните местоимения, имената изразяват и външно отношение към някаква акциденция (качество или количество) (ib.: 21–22), което отговаря на неопределеното им категориално значение, докато при наречията тази деиктичност придава определеност не на тяхното значение, а на посочваното лице, означавано от падежната дума след тях. Що се отнася до причастията, те означават неопределена субстанция, сходна с тази на имената. От друга страна, акциденцията е сама по себе си неопределена, множествена (ib.: 146), щом определеност се постига само в индивида, който е субстанция; затова категориалното значение на глагола и наречието се характеризира с неопределеност³¹. Важният

³¹ Ако личните глаголи се квалифицират като „финитни“, т.е. определени, то е не заради категориалното им значение, а заради наличието на глаголно лице, което не актуализира

извод от всички тези наблюдения е, че определеността и неопределеността имат пряка връзка с познавателната съдържателност на изречението, с това как в него неопределеностите добиват по-голяма или по-малка определеност и така спомагат за изграждане на смисъла му.

Набелязаната в най-едри шрихи теория за субстанцията и акциденцията не е просто едно находчиво умозрително построение, но има главно две научни назначения: да осмисли по-задълбочено категориалното своеобразие на всяка една от частите на речта, т.е. да постави на единна основа наглед несъвместимите едни с други дефиниции и акциденти на различните части на речта; а оттук и да послужи за основен обяснителен принцип на дистрибуцията на думите в изречението. С оглед на първото назначение става ясно, че ако петте пълнозначни части на речта са съпоставими помежду си в своето съотнасяне към езиковите категории на субстанцията и акциденцията, двете непълнозначни части – предлогът и съюзът³², които не означават субстанция или акциденция, имат служебната роля да уточняват и учленяват субстанциалното и акцидентално значение на другите пет, съозначавайки заедно с тях, т.е. уточнявайки значението си в зависимост от тях. С оглед пък на второто назначение синтаксисът на изречението започва да се мисли като съставен от отношения между повече или по-малко определени субстанции и акциденции или субстанции и субстанции.

За да докажем синтактичното приложение на представената теория, ще се спрем първо на три ключови особености, а изложението ни в следващите параграфи ще отбележи и други нейни не по-малко съществени измерения. Най-напред в подкрепа на вече отбелязаното³³ етимологично и синтактично първенство на името и глагола пред останалите шест части на речта прави впечатление в какви най-типични отношения влизат пълнозначните части: местоимението се употребява вместо и при име (т.е., казано с езика на Помпей, в служба съответно на местоимение и на член); наречието се употребява при глагол, както прилагателното – при съществително (напр.: *prudens homo prudenter agit*); причастието се употребява вместо (напр.: *bonus homo loquebatur* → *boni hominis loquentis orationem audiui*) и при (*legens disco*) глагол (Кайл 1961б: 553; 1961в: 60, 125). Основателно обяснение за тези типични конструкции е фактът, че името и местоимението имат предимно субстанциално значение, докато при глагола, наречието и причастието то е главно акцидентално.

Втора особеност: по природа, т.е. онтологически, субстанцията има първенство пред акциденцията, тъй като първата може да съществува без вто-

зира определеност на значението им, понеже глаголът не може категориално да означава субстанция.

³² По примера на гръцките граматиги Присциан разглежда междуметието неразлъчно от наречието, така че фактически за него служебни думи са само предлогът и съюзът.

³³ Вж. началото на параграф 4.1.2.

рата, но не и обратно. По аналогия субстанцията, т.е. лицето, на агенса или пациенса има първенство пред акциденцията, каквато са действието или претърпяването, изразявани от глагола; затова е естествено правият словоред (*recta ordinatio*) да изисква името или местоимението да се поставят пред глагола (Кайл 1961в: 164); затова и субстанцията е абсолютно необходима за значението на глагола (Коломба 1994: 23–24); това важи не само за финитните глаголи, спрегнати в неотменното си глаголно лице, но също за инфинитните и безличните глаголи, които включват в значението си субстанциалния по своя характер глаголен предмет – напр. *mirabile uisu* е равнозначно на *mirabile uisione*, където *uisio* изразява предмета на супина (Кайл 1961б: 409, 412); *curritur* препраща към своя предмет, *cursus*, и затова (т.е. защото предметът се обозначава най-адекватно от име, а както ще видим, имената се съотнасят с трето лице) формата на безличните глаголи е в трето лице (Кайл 1961в: 227, 230, 232). Аналогически възприетият в граматиката онтологичен принцип има обяснителна сила не само в областта на синтагматиката, но и на парадигматиката: при ценностната подредба на частите на речта в системата на езика името, знак на субстанцията, заема първо, а акцидентално значещият глагол – второ място, и затова са разглеждани в този ред в първия, аналитичен дял на съчинението на Присциан³⁴.

Трета особеност: субстанцията и акциденцията определят пълнотата като критерий за правилност на едно изречение. Затова субстантивният и звателните глаголи не могат при употреба само с местоимение в номинатив да образуват граматично изречение: срв. **ego sum*; **ego uocor* – причината за тази непълнота е фактът, че местоимението означава само субстанция, а означаването на двата копулативни глагола също не съдържа акциденция и затова в споменатите неграматични изрази се обозначава една субстанция без акциденция (Кайл 1961в: 152; Гарсеа 2009: 134); иначе казано, деиктичното местоимение *ego*, актуализирайки благодарение на лицето си и на деиксиса своето категориално значение на субстанция, не получава нито от копулативния глагол, нито от друга дума акцидентално значение и не става определено. Така, ако в споменатите изрази номинативът бъде заменен с име, те биха били граматични (срв. *Priscianus sum*; *Priscianus uocor*), понеже името включва в значението си и акциденции, които биха допълнили значението не на местоимение, каквото не е налице, а на

³⁴ Онтологичният принцип се включва в друг, по-широкообхватен принцип на парадигматична подредба на частите на речта. Този принцип е синтактичен: пригодното структуриране (*apta ordinatio*) на пълното изречение определя реда, в който различните части на речта са налични в граматиката като наука и като езиков строй (Кайл 1961в: 115–116). Подредбени критерии на синтактичния принцип са: необходимостта от наличие на дадената част на речта за пълнотата на изречението, заместващата служба на частта на речта („употреба вместо“), апозиционното ѝ съчетание с друга част на речта („употреба при“), онтологичният статут на значението ѝ и др. Редът, в който ги разглежда Присциан, е следният: име, глагол, причастие, местоимение, предлог, наречие, междуметие, съюз.

копулативния глагол, чието лице има сходно с лицето на *ego* деиктично значение. Въпросната непълнота на копулативните глаголи засяга само тях, тъй като другите глаголи включват в означаваното си и акциденции – нещо, което обяснява защо, употребени сами в лична форма, независимо дали тази употреба е абсолютна, ако са преходни, или не, ако са непреходни, те образуват граматично изречение; а за преходните глаголи това е така, защото всички могат по принцип да се използват абсолютно (Кайл 1961в: 271). От друга страна, тези разсъждения показват, че синтактичното отношение добива пълнота и конгруентност, когато свързва или субстанции и акциденции, или субстанции и субстанции (стига поне едната от тях да съдържа необходимата акциденция), но не свързва акциденции и акциденции, понеже това съчетание не дава пълен смисъл, доколкото всяка акциденция се нуждае от субстанция, за да добие пълнота.

От изложението ни върху теорията на Присциан за субстанцията и акциденцията става ясно, че тези две понятия не засягат само категориалното значение на пълнозначните части на речта, но и тяхното лексикално и референциално значение – разграничения, чието осъзнаване и задълбочаване става едва през Средновековието. Доколкото обаче семантиката (била тя функционална или лексикална) и прагматиката са тясно преплетени помежду си езикови измерения на словото, наблюденията на римския граматик не напускат сферата на науката за езика. Впрочем в този смисъл може без преувеличение да се твърди, че теорията на Присциан е античният предобраз и дори вероятно образец на синтактичното учение за инцидентията (фр. *incidence*) на френския лингвист от XX в. Гюстав Гийом, която той описва като „отношение“ (*rapport*) между „носител“ (*support*), съответстващ на античната субстанция, и „принос“ (*apport*), съответствие на акциденцията или субстанцията.

4.1.4. Лице

Наследената от гръцката мисъл двузначност на лицето като актант и референт е най-пълно изказана от Присциан в дефиницията на едноименния акцидент на местоимението:

Първо е лицето, когато самото лице, което говори, се изказва за себе си; второ е, когато се изказва за лицето, на което говори с насочено към него слово; трето е, когато се изказва за лицето, което нито говори, нито приема насочено към себе си слово³⁵.

По същество дефиницията на глаголното лице като акцидент на глагола е същата (вж. Кайл 1961б: 448). Лицето първоличен актант е говорещото лице,

³⁵ *prima est, cum ipsa, quae loquitur, de se pronuntiat; secunda, cum de ea, ad quam directo sermone loquitur; tertia, cum de ea, quae nec loquitur nec ad se directum accipit sermonem* (Кайл 1961б: 584).

лицето второличен актант е адресатът на словото, лицето третоличен актант не е нито говорещото лице, нито адресатът. От своя страна, лицето референт е онова лице, за което „се изказва“, т.е. говори говорещото лице и което може да бъде или самото говорещо лице, или адресатът, или нито единият, нито другият. Именно фактът, че обект на словото на говорещото лице могат да бъдат и първото, и второто, и третото лице, позволява на трите да бъдат и лица референти, т.е. субстанции, елементи в синтактичния градеж на изречението.

Най-вероятно този факт е дълбинното основание, заради което Присциан приобщава лицето към имената и причастията, независимо че то не е техен акцидент поради очевидното обстоятелство, че лицето е акцидент с морфологична вариация, а те не променят формата си по лице. Друго основание на автора за това приобщаване е убеждението му, че числото е присъщо само на тези думи, които имат и лице, независимо дали последното е определено или не, и затова според него частите на речта, имащи лице и число, са името, глаголът, местоимението и причастие (ib.: 173, 448). Ясно е, че в случая под „лице“ Присциан има предвид лицето референт, т.е. всяка от изброените четири части на речта по един или друг начин обвързва значението си със субстанцията. Освен това името и причастие като лишени от акцидента лице наистина номинално не са от първо, второ или трето лице, но реално Присциан ги асоциира с трето лице, т.е. с лицето третоличен актант, понеже самото име по своето словополагане е в трето лице (а това лице подобно на името е неопределено поради своята недеиктичност и потенциална множественост), но може, получавайки отвън определеност, да бъде във второ лице, когато падежът му е вокатив, или в първо и второ лице, когато е употребено със субстантивен или звателен глагол (ib.: 585); също и причастие, като името, е най-често в трето лице, но се свързва и със субстантивен глагол, за да може да служи в трите лица на глагола (напр. *amatus sum/les/est*) (Кайл 1961в: 154). Всичко това до голяма степен обяснява защо през Средновековието модистите изрично включват лицето сред акцидентите на името (Коломба 1994: 22) и на причастие (Бърсил-Хол 1972: 79, 244).

Докато имената, глаголите, първичните местоимения и причастията имат само по едно лице, вторичните, т.е. притежателните местоимения имат по две³⁶: това на притежателя, наричано вътрешно лице и съответстващо на първичното генитивно местоимение (напр. *meus* ← *mei*, генитив на *ego*), и това на притежаемото, наричано външно лице и съответстващо на името и неговото трето лице (срв. третото лице на *meus*). Вътрешното и външното лице са не само референциално, но и граматически различни, тъй като на понятийно равнище³⁷ приемат било акциденти по различен начин (докато външното лице

³⁶ Тази трактовка представлява развитие на учението на Аполоний Дискол за притежателните местоимения (срв. Лалò 1998: 208).

³⁷ На това равнище притежателното местоимение се мисли като съставено от първич-

има определен род, вътрешното има общ род: напр. *meus* е мъжки род, а генитивът на *ego* – *mei*, може да бъде мъжки, женски или среден род), било различни акциденти (вътрешното лице, за разлика от външното, няма падеж³⁸) (Кайл 1961б: 580–581; 1961в: 166). Тъй като в рамките на притежателното местоимение съществуват две лица, между тях има синтактично отношение. Донякъде сходен е анализът, даван от Присциан на финитния глагол, който влиза в отношение със своето лице, дори и то да не е изразено; напр. в: *Aristarchus legit* се разбират две трети лица (Кайл 1961в: 118); също така, когато се каже: *sibi loquitur*, в глагола се разбира *ille* (ib.: 18) – впрочем тази логика не е без връзка с появата на френски на задължително изразен проклитичен подлог (срв.: *il se parle*). Следователно отделната дума може да бъде вместилище на отношение между синтактични единици.

4.1.5. Залог и падеж

Главен разпределител и устроител на синтактичните отношения между субстанции и акциденции и между субстанции и субстанции в изречението, където сам участва категориално като акциденция, е глаголът с неговото „значение“ (*significatio*), т.е. залог, наречен неслучайно така от Присциан предвид факта, че решаваща за залоговата стойност на глагола е не толкова активната му или пасивна форма, колкото функционалната му семантика. Значението на глагола се дефинира общо както спрямо глаголната акциденция (действие или претърпяване), така и спрямо глаголната форма и затова бива основно два рода: активно и пасивно. Това основно деление се допълва от друго, по-детайлно и точно, което се прави първо чисто формално, а после и формалносемантично: по своята форма глаголите се делят на активни (завършващи на *-o*), подразделяни формалносемантично на два вида – активни и неутрални, и на пасивни (завършващи на *-or*), подразделяни формалносемантично на три вида – пасивни, общи и депонентни. Активни (*actiua*) са глаголите, които имат пасив (т.е. могат да станат пасивни чрез пасивна трансформация, описана в Кайл 1961в: 272), изразяват действие, прехождащо към лице (т.е. имат активна стойност), и се съчетават с генитив, датив или акузатив (*abstineo irarum*, Ног. *Carm.* 3, 27, 69; *impero tibi; oro te*). Неутрални (*neutralia, neutra*) са глаголите, които нямат пасив и могат да имат: било активна стойност и съответно активна падежна конструкция (*facio te; noceo tibi*); било пасивна стойност и конструкция (*fio a te; nubo tibi*); било абсолютна (*absoluta*), т.е. неутрална в тесен смисъл стойност и конструкция, която не изразява действие към друго лице или претърпяване от друго лице (*spiro, uiuo, pergo, ditesco*) и към която също

но местоимение в генитив (притежател) и име (притежаемо) – този начин на мислене цели да обясни синтактичната структура на притежателното местоимение.

³⁸ Вътрешното лице се мисли винаги в генитив, т.е. не се изменя по падеж и затова последният не може да се смята за негов акцидент.

така могат да бъдат отнесени: автопасивната, т.е. самостоятелнопасивната стойност (гр. *αὐτοπάθεια*), изразяваща не действие, а претърпяване на лицето от себе си и в себе си (*rubeo*³⁹, *ferueo*, *titubo*, *uacillo*) и само фигуративно присъединяваща падежи в активна или пасивна конструкция (напр.: *ardebat Alexin*, Virg. *Buc.* 2, 5, 1, в смисъл на: *amabat Alexin*); и идиопасивната, т.е. вътрешнопасивната стойност (*reciproca uel sui passio*, гр. *ἰδιοπάθεια*), при която лицето претърпява не отвън, а вътре в себе си (*sordeo*, *albeo*, *ruo* в смисъл на *cado*, „рухвам“). Пасивни (*passiua*) са глаголите, които са образувани от активни глаголи и изразяват претърпяване от друго лице, т.е. имат пасивна стойност и конструкция, съчетавайки се с аблатив (предхождан от *ab/a*), датив или, фигуративно, акузатив (*abstineor a te*; *seruor tibi*; *doceor rhetoricam*). Общи (*communia*) са глаголите, които не са резултат от пасивна трансформация на активни глаголи и притежават както активна, така и пасивна стойност и конструкция (*osculor te / a te*; *criminator te / a te*). Депонентни (*deponentia*) са глаголите, които не са резултат от пасивна трансформация и могат да имат: било активна стойност (*sequor te*; *insidior tibi*), било пасивна стойност (*nascor a te / tibi*; *mereor a te*), било абсолютна стойност (*labor*, *morior*, *laetor*, *uaticinor*), било автопасивна стойност (*obliuiscor tui / te*; *misereor tui / te*) (Кайл 1961б: 373–375, 377–378, 388–389, 392, 394, 397). С всеки от изброените пет вида глаголи може да се употреби аблатив, когато с него се обозначава причината на действието или претърпяването, като не бива да буди удивление фактът, че и абсолютните глаголи могат да се употребяват с косвен падеж, щом, обратно, и преходните глаголи допускат абсолютна употреба (Кайл 1961в: 270). И тъй, залозите на глагола са пет: активен, неутрален, пасивен, общ и депонентен (Кайл 1961б: 564). На практика обаче функционалносемантичните залогови стойности, които определят конструкцията на глагола, са три: активна, пасивна и абсолютна, независимо че Присциан разглежда абсолютната, автопасивната и идиопасивната стойност като три отделни случая.

Прави впечатление, че субстантивният глагол не се вписва в нито една от трите залогови стойности, както и в нито един от петте залога – нещо, което потвърждава особеното му положение в системата на езика. То позволява на Присциан почти да абсолютизира значимостта на глагола за формирането на синтактичните отношения в изречението. Според автора конструкцията на имената с косвени падежи задължително изисква наличието на субстантивен глагол, което може да бъде явно (*filius Herculis esse dicor*) или елиптично, като в последния случай често вместо неупотребяемото субстантивно причастие *ens* следва да се подразбира неговата перифраза *qui est* (*filius Pelei Achilles multos interfecit Troianos*, където се подразбира: *qui est* или *qui fuit Pelei filius*; *commodus mihi amicus proficiscitur*, т.е. *qui mihi est commodus amicus*; *honestus*

³⁹ В смисъл на „изчервявам се“, не на „червен съм“, „червения се“, понеже последните две значения изразяват идиопасивна стойност (относно нея вж. по-долу).

faciem uir cernitur, т.е. *qui est honestus faciem; celer pedibus currit homo*, където се подразбира *qui est*) (Кайл 1961в: 212); освен това причастието, тъй като е падежна дума, но по дефиниция замества, т.е. има изреченската стойност на една непадежна дума като глагола, се разбира по необходимост като съпроводено от субстантивен глагол (Кайл 1961б: 552, 564–565), чрез който падежът му влиза в отношение с другите думи. Оттук и твърде категоричното твърдение на автора, че всички косвени падежи на имената и местоименията изискват глаголи (Кайл 1961в: 154), както и заявлението, че всеки генитив се присъединява или към глагол заради пълнотата на значението (*mei/illius potior*), или към притежаемо лице (*mei seruo loquor*), а другите падежи се отнасят не към притежаеми лица, а само към глаголи (ib.: 17). В тази връзка дори притежателното местоимение, за което е свойствено да означава вътрешното си лице винаги в генитив, а външното във всички падежи (ib.: 204), осъществява синтактичното отношение между тези две лица било чрез субстантивен или звателен глагол (*tuus est pater; suus illius sum filius; tuus nominor parens*), било чрез друг глагол (*docet ille suum auditorem*) (ib.: 165–166, 206). Изводът е, че за Присциан конструкцията на падежните думи се осъществява главно посредством глагола – нещо, което вероятно се дължи на заимстваното от гръцката граматична теория неразличаване между предикация и детерминация, довело на практика дотам всяка детерминация да се свежда до предикация, която обаче не се мисли в понятията на субекта и предиката, а – като отношение между субстанции и/или акциденции.

4.1.6. Консеквенция

Макар именно на него латинската граматика да дължи преведения от гръцки и прилаган относно правилността, съгласуването и управлението термин „конгруенция“, Присциан въвежда в употреба ново понятие без гръцки аналог – „консеквенция“ (*consequentia*), т.е. последователност, следване, следствие, не за да измести гръцкото в неговия обем, а за да покрие значително по-широк обем от езикови явления, систематизирани от изследователите в определен брой значения на термина, едното от които се отъждествява най-общо с дистрибуцията и в частност с конструкцията на думите (Баратен 1999: 154), т.е. синтактичното следване на определени думи или словоформи подир дадена дума или словоформа, последователното свързване на една дума с други. В този смисъл консеквенцията включва валентността на глагола (срв. Кайл 1961б: 551; 1961в: 159), както и най-общо съчетаемостта на частите на речта и техните акциденти (Кайл 1961в: 182–183, 200–201). Тъй като общите положения на падежната постройка на частите на речта представляват най-голям интерес за анализа на предлога, ще се спрем само на тях.

Без да ги излага систематично на едно място като залозите, Присциан говори поотделно и многократно в съчинението си за четири вида конструк-

ции, изброени заедно от средновековния му коментатор Пиер Елиас (Рейли 1993: 835). Те засягат всички думи и приемат следните точни названия: „прехождане“ (*transitio*), съкратен вариант на пълния израз „прехождане между лица“ (*transitio personarum*), т.е. преходност; „непрехождане“ (*intransitio*), т.е. непреходност; „възвръщане“ (*reciprocatio*), т.е. възвратност; и „възвратно прехождане“ (*retransitio*), т.е. възвратнопреходност или възвратна преходност.

Преходната конструкция, белег за която е наличието на различен от вокатива косвен падеж в думата, с която влиза в отношение преходната дума (Кайл 1961в: 17, 19, 147), представлява съчетание на думи, обозначаващи различни субстанции, и тъй като всеки финитен глагол обозначава своя предмет и свързаното с него свое лице (*ib.*: 227–228), тази конструкция характеризира и финитните глаголи с активна стойност (*abstineo irarum; impero tibi; oro te*), и тези с пасивна стойност (*abtineor a te; seruor tibi*)⁴⁰, и тези с абсолютна стойност (*Aristoteles deambulat pedibus*; а също фигуративно: *securam uiuit uitam; spirat et expirat animam*), и тези с автопасивна стойност (*rubeo pudore*) (Кайл 1961б: 374; 1961в: 270–271), и субстантивния глагол (срв. дадените в параграф 4.1.5. примери относно конструкцията на имената с косвени падежи; а също: *mei est seruus; tuus sum filius, meus es pater, suus est illius seruus*, Кайл 1961в: 166, 173); следователно, когато се говори за преходни глаголи, може да се имат предвид всичките глаголни конструкции (срв. *ib.*: 232, 234 и т.н.). Но преходната конструкция по принцип характеризира и инфинитните и безличните глаголи, тъй като те, от една страна, бидейки глаголи, имат залогова конструкция и вследствие на нея се съчетават с косвени падежи, а от друга страна, включват по един или друг начин в значението си субстанцията, която, без да е лице (щом нямат акцидента лице), влиза в преходно отношение с лицата в косвени падежи: потвърждение на субстантивната стойност на инфинитните глаголи е фактът, че инфинитивът има стойност (*uis*) на име на глаголният предмет и затова може да се употребява в изречението вместо име в номинатив (*bonum est legere*), акузатив (*amo discere*) или, фигуративно, в друг падеж (*peritus docere*), а герундият и супинът, които впрочем са и изменяеми по падеж, заместват инфинитива в позиции, където, често за разлика от гръцки, той не се употребява, а именно вместо име в генитив, датив, аблатив или в акузатив обикновено с предлога *ad* (Кайл 1961б: 408–410; 1961в: 227, 342); колкото до безличните глаголи, тяхната субстантивна стойност проличава от авторовото твърдение (което, както споделя, е заимствал от Аполоний), че в тях се разбира номинативът на глаголният предмет, а това им позволява да бъдат преходни (срв. *pudet me tui*, парафразирано с: *pudor me habet tui*) (Кайл 1961в: 231–233). Причастиято

⁴⁰ Ако при пасивните глаголи агенсът не е изразен, той се подразбира, защото всички пасивни глаголи (с изключение на някои безлични пасиви, за които ще стане дума по-долу) са преходни (Кайл 1961в: 232).

е наричано от граматичите „падежен глагол“ (*uerbum casuale*, ib.: 62–63), т.е. съчетава в себе си субстантивността на падежа, която му позволява подобно на имената да бъде в трето лице, и залоговата стойност на глагола, която му позволява да бъде преходно (*miserens tui; nocens tibi; laudans te; potiens illa re*, ib.: 159). Имената, както вече споменахме⁴¹, се построяват преходно с косвени падежи посредством субстантивния глагол. Тъй като, употребени сами, т.е. субстантивно, не адективно, имат еднаква с имената конструкция (ib.: 222), същата опосредена от субстантивния глагол преходност е налице и при местоименията; а що се отнася по-специално до притежателните местоимения, отношението между чиито две лица се осъществява, както видяхме⁴², посредством глагол, те са винаги преходни (*meus scribit; tuus dicit; sui serui miseretur; suo seruo prodest; suum seruum diligit*) (Кайл 1961б: 582; 1961в: 168). И тъй, преходни могат да бъдат всички изменяеми части на речта – глаголи, причастия, имена и местоимения.

Невинаги обаче конструкцията с косвен падеж е преходна: напр. безличният пасивен инфинитив в изречението: *amari a me uis* (букв. „Искаш да се обича от мен“), означаващо: *amare me uis* („Искаш да обичам“), е непреходен (Кайл 1961в: 232), защото отношението между номинатива и името на глаголния предмет, обозначаваани съответно от *amari* като безличен глагол и от *amari* като инфинитив, от една страна, и лицето в аблатив (*me*), от друга, не представлява прехождане на действието между лица, щом глаголният предмет на *amari* и лицето в *me* се отнасят до едно и също лице. Други аналогични примери (*curritur a me; statur a te; sedetur ab illo*, ib.: 148) показват, че тази особена конструкция е присъща на пасивните безлични глаголи, независимо дали са в инфинитив или не. Подобни случаи потвърждават валидността на всеобщия за Присциан принцип, че конструкцията (*constructio*) и синтаксисът на изречението (*structura uel ordinatio orationis*), които са синонимни понятия, се осъществяват съобразно значението (ib.: 14). Ще рече: морфологично вариативните акциденти, сред които са и падежите, имащи решаваща роля за характера на конструкцията, определят последната съгласно функционалното си и най-вече референциално значение – щом косвените падежи невинаги обозначават различно лице и прехождане към него.

Като се изключат случаи като току-що споменатия, непреходната конструкция се характеризира с наличието на номинатив или вокатив (както личи от следните примери с имена и местоимения: *Theoctistus currit; iste currit; Theoctiste legis; Theoctiste lege; tu noster doctor legis; tu noster doctor lege*), понеже обозначаващото с тях лице е тъждествено с глаголното лице и същевременно действието или претърпяването не преминава от лице агенс към лице пациенс – а това е същностна черта на непреходността (Кайл 1961б:

⁴¹ Вж. параграф 4.1.5.

⁴² Вж. пак там.

552; 1961в: 147, 210); нещо повече: дори и употребени сами, без име или местоимение в номинатив или вокатив, всички финитни глаголи във всички лица и времена имат стойност на номинатив (Кайл 1961б: 440–441), който винаги се изказва чрез непреходна конструкция (*per intransitivam elocutionem*, Кайл 1961в: 31–33) и в случая принадлежи на глаголното им лице, т.е. сам по себе си личният глагол съдържа в себе си двата члена на непреходно отношение – номинативна субстанция и глаголна акциденция, като на лексикално и референциално ниво тази акциденция липсва при субстантивния и звателния глагол и затова тези глаголи се съчетават задължително с друга дума. По-конкретно непреходната конструкция очевидно е присъща на абсолютните и автопасивните глаголи (ib.: 223, 271), но е възможна също с активните глаголи при тяхна абсолютна употреба (*hic amat*, ib.: 270) и с пасивните безлични глаголи (*statutur, curritur, sedetur*, ib.: 231), придаващи понякога непреходност на активни глаголи (срв. горния пример с *amari a me uis*, а също: *legi uolo*, букв. „Искам да се чете“, в смисъл на: *legere uolo*, „Искам да чета“, ib.: 232), но също е естествена за субстантивния глагол (*ego grammaticus sum; tu orator es; ille philosophus est*, ib.: 203). За непреходни употреби на инфинитни и безлични глаголи, както и на имена и местоимения, вече се спомена (срв. приведените примери с: *amari a me uis; curritur a me; Theoctistus currit; iste currit*). Причастията с абсолютна залогова стойност по естествен път влизат в непреходна конструкция (*spirans uiuo; ambulans cogito; docente me discis*): когато причастието е в номинатив, то се свързва безсъюзно с глагол подобно на приглаголно употребяваното наречие и се използва непреходно (Кайл 1961б: 554–555; 1961в: 159). Следователно наречията се употребяват непреходно (Кайл 1961в: 45), което означава, че същото важи за прилагателните имена. Дори притежателните местоимения могат фигуративно да са част от непреходна конструкция; срв.: *meus ego sum et seruius et dominus*, където притежател и притежаемо са едно и също лице (ib.: 166). И тъй, непреходни, т.е. членове на непреходно отношение, могат да бъдат глаголи с всякаква залогова стойност, както и по-общо всички пълнозначни думи: имена, глаголи, причастия, местоимения и наречия.

Изхождайки от положението, че наличието на косвени падежи е признак за преходност, понякога Присциан с основание използва в широк смисъл термина „преходност“, включвайки в него и възвратността, но когато цели по-голяма точност на изказа, отграничава ясно възвратността, при която действието се разбира като произлизащо от лицето референт и насочено към същото лице (*ego mihi profui; tu tibi profuisti; ille profuit sibi; me accuso; te uituperas*) (ib.: 17, 223). Това също лице обикновено е обозначено от местоимение с възвратна употреба и макар задължително да стои в косвен падеж, различен от вокатив, последното изразява не прехождане от едно към друго лице, а – възвръщането на лицето към самото себе си, т.е. субстанциалното тъждество на агенса и пациенса, съществуването на субстанцията и като агенс, и като пациенс

(ib.: 15), независимо че като агенс субстанцията е означена от една дума и нейното лице акцидент, а като пациенс – от друга и нейното лице, и че при една пасивна трансформация тези роли⁴³ променят позициите си, като в следния пример: *amari a memet ipso debeo* (ib.: 232), където агенсът се намира в местоименното лице, а пациенсът – в глаголното лице. Именно кореферентността на преходната в широк смисъл дума и на думата в косвен падеж (напр. на *profui*, означаващо субстанцията в глаголното си лице, и на *mihi*, означаващо същата субстанция чрез местоименното си лице, в изречението: *ego mihi profui*) различава възвратността от преходността, при която двете думи не са кореферентни. Но тъй като е налице преходна дума и при възвратното, и при преходното отношение, първото наподобява второто. Вероятно затова присъствието на думите във възвратната конструкция не е представено от автора толкова подробно. И все пак е ясно, че в нея преходна дума могат да бъдат същите категории думи като в преходната конструкция, с изключение най-вероятно на абсолютните глаголи. Колкото до възвратния косвен падеж, с който се съчетава преходната дума, в него се поставят първични местоимения (ib.: 165). Когато вместо възвратно местоимение⁴⁴ конструкцията включва притежателно местоимение или пък има нещо добавено (*adiunctum*) към възвратното местоимение (*dominus miseretur sui serui; ille miseratur sui seruum; ille miseratur sibi similem; ille miseratur se sequentem; ille miseratur se ducentem*), тогава тя е преходна, не възвратна (ib.: 17, 223); затова възвратната употреба не е възможна за притежателните местоимения, които по природа съдържат в себе си преходно отношение.

Както подсказва и самото ѝ наименование, възвратната преходност също като възвратността е вид преходност, което проличава и в словоупотребата на Присциан. Налице е възвратнопреходна конструкция, когато имаме две прехождания: едно лице прехожда към друго, което от своя страна прехожда към първото (*rogat me ille, ut ad se ueniam; petit te ille, ut sui miserearis; rogat Turnus Aeneam, ut sibi parcat*: в този пример третото лице в *Turnus*, което е тъждествено с глаголното трето лице в *rogat*, прехожда към друго трето лице в *Aeneas*, а после глаголното трето лице в *parcat*, което е тъждествено с лицето в *Aeneas*, прехожда към местоименното трето лице в *se*, тъждествено с лицето в *Turnus*) (ib.: 175–176). В тесен смисъл терминът „възвратна преходност“ се използва за второто прехождане – напр. в изречението: *rogat me ille, ut ad se ueniam* се наблюдава възвратно прехождане от първото лице във *ueniam* към третото лице в *se*. Преходните думи, които се съчетават с косвен падеж при възвратната преходност в тесен смисъл, са същите като при възвратната конструкция, а

⁴³ Разбира се, използваме термините агенс и пациенс в много по-широк смисъл от днешния, за да означим лицето като носител на тези две акцидентални страни на активната и пасивната залогова стойност: този, който действа, и този, който претърпява.

⁴⁴ Т.е. възвратно употребено местоимение. Не става дума само за местоимението *sui* (чиито форми авторът обикновено изрежда така: *sui, sibi, se, a se*), но и за възвратно употребените местоимения от 1 и 2 л.

самите думи в косвен падеж отново са възвратни местоимения, но за разлика от възвратната конструкция към тях се причисляват и притежателните местоимения (*precatur, ut sui patris miserear; petit te, ut suo prosis filio; obsecrat Cicero Varronem, ut suum erudiat natum*) и освен това последните могат да не бъдат в косвен падеж, тъй като поради двете лица в себе си сами изразяват прехождане – напр. в: *rogat me ille, ut suus servus ministret mihi* номинативът *suus* изразява сам възвратно прехождане от притежаемото лице в *servus* към притежателя, тъждествен с лицето на глагола *rogat* (ib.: 169).

4.1.7. Обобщение и проблематика

Теорията за субстанциите и акциденциите, дело на Присциан от Цезария, постига в рамките на античната граматика забележителна обяснителна сила в трактовката на частите на речта и тяхната роля в строежа на изречението. Теорията представлява езиковедски аналог на учението на античната физика за субстанцията и акциденциите, също както и днес много от лингвистичните теории в своята интердисциплинарност проявяват повече или по-малко близости с други дисциплини, от които черпят своята аксиоматика, методология и терминология – такива дисциплини са напр. математическата логика, информатиката, когнитивните и невронауките, психологията, социологията.

Основната същностна разлика между теорията на римския граматик и учението на античната философия е фактът, че в граматиката субстанциите и акциденциите, както и отношенията между тях, не засягат истинността на битието, за което по един или друг начин се говори в изречението. Субстанцията и акциденцията, означавани категориално, лексикално и референциално от пълнозначните думи, са разработени от Присциан, за да обяснят правилното съчетание на думите, а не употребата им съгласно истината, каквато е целта на логиката. Друг е въпросът, че езиковата реалност на субстанцията и акциденцията може да се тълкува като част от реалността изобщо, т.е. като част от битието, понеже словополагането става с оглед на природата (срв. Кайл 1961б: 421; 1861в: 116, 145 и т.н.), и тъкмо затова езиковите реалности са аналогични на физическите. По този повод следва да се уточни, че когато участват в изграждането на смисъла на дадено изречение, както на категориално и лексикално ниво, така и на референциално ниво, което е речево проявление на другите две, субстанцията и акциденцията се мислят като аналогични на първообразните си физични обекти и като донякъде зависими от принципите на физиката, макар да остават напълно независими от нормите на логиката⁴⁵.

⁴⁵ Този аспект на теорията на Присциан може да се илюстрира със следния шеговит пример, даден от Аполоний Дискол. Ако на въпроса: „Кой те удари?“ се отговори: „Този“, макар ударът да е дошъл от жена, изречението: „Този [ме удари]“ би било напълно конгруентно (Лалò 1997а: 209). В него и трите думи имат своето категориално и референциално значение, като конгруентното съчетание между двете субстанции („този“, „ме“) и акци-

В крайна сметка обаче субстанцията и акциденцията остават извън сферата и на логиката, и на физиката, доколкото граматиката е различна от тях наука със свои принципи (Рогалски 2011: 78–79, 84–85).

Синтактичните отношения между субстанции и акциденции и между субстанции и субстанции обикновено се осъществяват посредством глагола по силата на акциденталното му категориално значение и на залоговата му стойност, като случаят със субстантивния глагол все пак не е безспорен и напълно ясен и затова е нарочно обсъждан през Средновековието. Всеки от трите типа глаголна залогова стойност – активна, пасивна и абсолютна – допуска сравнително голяма вариация в глаголната постройка и затова преходната и непреходната конструкция на думите са възможни и с трите стойности на глагола, а възвратната и възвратнопреходната конструкция са възможни предимно с активната и пасивната стойност. Това означава, че глаголите с активна, пасивна или абсолютна стойност могат да бъдат и преходни, и непреходни.

Преходното отношение се мисли от Присциан в широк и в тесен смисъл. Тълкувано разширително, то обхваща преходността, възвратността и възвратната преходност. В тесен смисъл преходното отношение съществува между две различни субстанции (съчетание на имена, местоимения или причастия в различни падежи; на глагол, т.е. глаголен предмет и евентуално, глаголно лице, с име, местоимение или причастие в косвен падеж, различен от вокатив). Непреходното отношение съществува между субстанцията и акциденцията (вътреглаголно съчетание на номинативното глаголно лице с глаголното съдържание; съчетание на глагол, т.е. глаголен предмет и, евентуално, глаголно лице, с наречие; съчетание на съществително с прилагателно име). Възвратното отношение съществува между два различни падежа на същата субстанция (съчетание на име, местоимение, причастие или глагол, т.е. глаголен предмет и евентуално, глаголно лице, с възвратно първично местоимение). Възвратнопреходното в широк смисъл отношение се свежда до две преходни в тесен смисъл отношения (второто от които съставлява възвратната преходност в тесен смисъл), като един падеж в едното и един падеж в другото принадлежат на същата субстанция (съчетание на имена, местоимения, причастия, глаголи, т.е. глаголни предмети и, евентуално, глаголни лица, с възвратно местоиме-

денцията („ударя“) е категориално и референциално аналогично на физическото отношение между два индивида и едно действие, макар да не отговаря на истината, т.е. на истинното референциално приписване на действието на индивид от мъжки пол. Иначе казано, съчетанието между категориалните и референциалните значения на трите думи е конгруентно и безотносително към истината. Откъдето пък следва, че за Присциан референциалната семантика е пълноправна част на граматиката наред с категориалната и лексикалната семантика, щом конструкцията на думите зависи в немалка степен от референцията, без да зависи от истинността на референцията и от нейната действителна физическа реалност. Тази граматична референция е важна отличителна черта на теоретичната граматика, създадена от Присциан под гръцко влияние.

ние). Прави впечатление, че при възвратността е налице синтактично отношение между два падежа в рамките на една субстанция, не между субстанции и/или акциденции, но пък тези два падежа принадлежат на различни граматични лица, т.е. на различни актанти (и затова могат да бъдат в различно речево лице, напр. единият – в първо, другият – в трето). Следователно отношения съществуват не само между две лица като референти и актанти (както е при преходността и възвратната преходност), но също и между две лица само като актанти (както е при възвратността).

И тъй, на референциално, лексикално и категориално ниво синтактичното отношение, осъществявано обикновено посредством глагола, свързва или субстанция с акциденция, или една субстанция с друга, или един с друг актант на една и съща субстанция, като в тези отношения под „субстанция“ може да се има предвид лице (местоименно, глаголно или субстантивно, т.е. значението на съществителното име и субстанциалното падежно съдържание на причастието) или глаголен предмет, а под „акциденция“ – значението на някои имена (прилагателни, числителни), на глагола, причастieto и наречието.

С оглед на тези основоположни синтактични дадености стои общият и подлежащ на допълнително учленяване въпрос за синкатегорематичното участие на предлога в строежа на изречението, а в тази връзка следва да се каже защо в парадигматичната подредба на частите на речта предлогът е поставен на пето място⁴⁶. Освен това предходното изложение в този раздел поставя въпроса за липсата на акциденти при предлога и по-специално на акцидентите вид и облик, а също принципния въпрос за категориалната идентичност на предлога по отношение на другите части на речта.

4.2. Предлогът

Едва сега, след като бяха обширно изложени главните податки на гръко-римската традиция, в която се вписва учението на Присциан, както и едрите щрихи на това учение, могат да се разположат в автентичния си контекст и да бъдат правилно разбрани решенията и приносите на Присциан към латинската граматика по частния въпрос за предлога.

4.2.1. Дефиниция и отсъствие на акциденти

Предлогът получава следната дефиниция:

И тъй, предлогът е неизменяема част на речта, която се поставя пред другите части или чрез апозиция, или чрез композиция⁴⁷.

⁴⁶ Вж. бел. 34.

⁴⁷ *est igitur praepositio pars orationis indeclinabilis, quae praepositur aliis partibus uel appositione uel compositione* (Кайл 1961b: 24).

Следвайки изцяло традицията, Присциан отдава предпоставеността на предлога на неговата природа и съответно разглежда всяка друга позиция като фигура или аномалия. Задпоставеността се наблюдава било с анастрофа при поетическите волности (напр. *te propter*, Virg. *Aen.* 4, 320; *maria omnia circum*, Virg. *Aen.* 1, 32), при някои неопределителни имена (*quocum*, *quacum*, *quicum*, *quibuscum*; понякога в композиция: *quocirca*) и при някои редки употреби (*homines mille uenerunt supra*), или с енклиза (*mecum*, *tecum*, *secum*, *nobiscum*, *uobiscum*), било в аномалията на почти винаги задпоставения предлог *tenuis*; анастрофа е налице и при междупоставеност на предлога (*qua de re*; *quam ob rem*; *qua in parte*; *uirtutem propter imperatoris*; *iustitia in legum*). Фигуративността на този обърнат словоред проличава с промяната на закономерното тежко ударение в остро при анастрофа и аномалия или в нулево при енклиза (Кайл 1961б: 594; 1061в: 27–35, 41, 51, 53), а и в някои от тези случаи (напр. *supra*, *circa*, *circum*, *propter*) всъщност става дума, както ще видим по-нататък, не за предлози, а за наречия, употребени предложно.

Наблюденията на Присциан относно предлога, както впрочем и тези относно наречието и междуметието, не следват възприетата от него схема на изложение при другите части на речта: дефиниция, акциденти, детайлно представяне на всеки акцидент с разрешаване на конкретни случаи (Свигерс 2009: 342). При предлога това се обяснява с факта, че авторът не говори за акциденти. Само на едно място, и то извън книга XIV, посветена на тази част на речта, се уточнява изрично, че предлозите подобно на съюзите и междуметията нямат число, а значи и лице (Кайл 1061б: 173). Мълчанието на автора за останалите акциденти може да се тълкува само по един начин: че предлогът няма акциденти, така както те отсъстват и при гръцките автори. Това отсъствие при римския граматик обаче не е плод на безкритично следване на чужд образец, но има своите съображения, макар те невинаги да изглеждат достатъчни.

Наистина Присциан твърди, че всички предлози се съчетават с падежи, апозиционните – с акузатив и аблатив, композиционните – с номинатив и вокатив, а покрай тях и с всички останали, но падежът по дефиниция е „склонение на името или на другите падежни думи, което става най-вече в краесловието“ (*declinatio nominis uel aliarum casualium dictionum, quae fit maxime in fine*, Кайл 1061б: 183–184), а предлогът не притежава словоизменение, нито следователно е падежна дума; освен това, ако при латинските граматичи предлогът е, който обслужва падежа, у Присциан се казва и обратното: падежът обслужва (*seruit*, Кайл 1061б: 594) и „следва“ (*sequitur*, Кайл 1061в: 36) предлога, т.е. принадлежи на неговата консеквенция, а един евентуален предложен акцидент би трябвало не да е част от нея, а да я определя. Освен това предлогът, за разлика от съюза, не притежава акцидента словоред очевидно защото няма словоредна вариация и е естествено предпоставен. Но предлогът няма и съюзния акцидент „вид“, нито аналогичния му наречиен акцидент „значение“, независимо че Присциан изброява грижливо различните лексикални значения

на предлозите, които явно не могат да бъдат систематизирани в по-абстрактни функционални значения, задаващи определена вариативност в дистрибуцията на предлога, и затова не са негов акцидент.

Въпросът за словообразователните акциденти вид и облик е по-деликатен. Като цяло подходът на Присциан към предлога показва следната особеност: от една страна римският граматик поддържа гледището на гръцките си образци, но от друга се стреми да представи, отчитайки и неговите основания, често по-различното и трайно установено гледище на латинската традиция. Както вече отбелязахме⁴⁸, авторът признава съществуването на производни и сложни предлози, най-вероятно смятайки в съзвучие с другите латински граматички, че те са периферно езиково явление, т.е. аномалия, и същевременно черпи главните си аргументи за тяхната маловажност от гръцката традиция, в чието русло всъщност помества своя анализ. Видът е несвойствен за предлога, защото също като в старогръцки всички латински предлози са първични и ако се касае за дума, деривационно образувана от предлог, тя обикновено е наречие, тъй като може да има непреходна конструкция – напр. *extra* е произведено от *ex* и може да се каже: *ego in campo curro, tu extra*, където наречието *extra* се отнася към елиптично наличния глагол *curris* (ib.: 25–26); от друга страна обаче, *absque*, което е произведено от предлога *abs* (тъй като *que* е деривационна сричка, а не – съюзът *que*, щом няма неговото значение, и затова *absque* не е сложна дума), се използва винаги в преходни конструкции (ib.: 45), т.е. би трябвало да се разглежда като предлог; следователно позицията на автора е противоречива.

Статут на акцидент няма и обликът, най-вероятно защото употребените композиционно предлози приемат категориалната стойност (*potestas*) на думите, с които се свързват (напр. *incuruus, adoro, abhinc, proinde*), т.е. без да се транспонират в друга част на речта, губят статута си на част на речта, влизайки в състава на сложна дума, принадлежаща към част на речта, различна от предлога; като съчетание на предлог с предлог е посочено само тяхното кумулиране в композиция (*imperterritus, inexpugnabilis*), а също христоматийният пример с *circumcirca*, споменат съвсем мимоходом, за да се каже, че с това съчетание се превежда гръцката конструкция: *ἀμφὶ περί* (ib.: 28, 31, 41, 121); така на практика въпросът остава необсъден.

4.2.2. Консеквенция и синкатегорематичност

След като разгледахме в предишния параграф първата част от видовото различие на предлога, изказано в дефиницията му – предпоставеността, сега ще представим по-подробно втората част – апозиционността и композиционността.

⁴⁸ Вж. края на параграф 4.1.1.

По силата на принципа за участието на частта на речта в изграждането на пълното изречение⁴⁹ Присциан подрежда предлога след името, глагола, причастието и местоимението, защото предлогът, макар да има предходна синтактична позиция спрямо тях, предполага тяхното присъствие, за да може сам да присъства в изречението; затова по конструкция, т.е. словоред, е преди тях, но по природа – след тях. А мястото му в тази подредба е преди това на наречието, междуметието и съюза, понеже, що се отнася до наречието, предлогът може да стои пред име, докато наречието се свързва само с глагола, който по природа е след името – в случая Присциан споделя, че за пореден път следва авторитета на Аполоний. На последно място е съюзът, понеже значението му зависи от това на всички останали части на речта (ib.: 24, 120–121). Междуметието изобщо не е споменато, защото в духа на гръцката си школовка авторът го разглежда като по-особен вид наречие (срв. ib.: 90).

Предлозите се съчетават апозиционно с падежни думи, а композиционно – както с падежни, така и с непадежни думи (Кайл 1961б: 56). По-точно, предлозите се съчетават: апозиционно в акузатив и аблатив и композиционно във всички падежи с имена (*in hostem, pro patria; indoctus / indocti / indocto / indoctum / indocte*) и причастия (*in amantem, pro docente; inducens [/ inducentis / inducenti / inducentem / inducente]*), като композицията им с причастия всъщност възпроизвежда композицията им с глаголи; само апозиционно в акузатив и аблатив с местоимения (*in illum; de illo*); само композиционно с глаголи (*induco*), предлози (*imperterritus*) и наречия (*abhinc*) (Кайл 1961в: 27–28, 164). Тъй като предлогът се свързва само композиционно с глагола, апозиционната употреба на предлозите *ad* и *in* (но също *ob, inter, ante*) с герундий в акузатив или аблатив показва, че този инфинитивен глагол е и глагол, и име (Кайл 1961б: 410–411, 426). Колкото до споменатото композиционно свързване на предлога във всички падежи с имена и причастия, по-правилно е да се каже, че тогава той се съчетава композиционно с номинатив, чиято композиция е обслужвана и от косвените падежи (Кайл 1961в: 164), което обаче не означава, че влизайки във връзка с номинатив, композиционният предлог става част от непреходна конструкция – независимо че номинативът се изказва непреходно (ib.: 31–33) – понеже, влизайки в състава на сложна дума, предлогът, както видяхме, престава да бъде дума, т.е. престава да бъде част от каквато и да е конструкция. И накрая, от направения обзор на дистрибуцията на предлозите излиза, че според Присциан предлогът нито се съчетава апозиционно с предлог, нито, свързвайки се композиционно с предлог, образува сложен предлог – вторият извод се потвърждава от вече коментираното негласно мнение на автора, че предлогът не притежава акцидента облик.

Едни от предлозите се използват и апозиционно, и композиционно, като *ad, ob, per, a, ab, abs, de, e, ex, ante, circum, contra, inter, post, trans, praeter, pro,*

⁴⁹ Вж. бел. 34.

prae; други – само апозиционно, като *apud, citra, circa, erga, extra, infra, iuxta, pone, prope, secundum, ultra, supra*; трети – само композиционно: *di, dis, re, se, am, con* (ib.: 56). По начина, по който са представени от автора, тези списъци, и особено първите два, не са пълни, а само индикативни – напр. в първия се забелязва явната липса на предлозите *in* и *sub*. Третата група предлози, които, както се потвърждава от други места в текста, са изчерпателно изброени, не могат да се смятат за истински части на речта, доколкото не се употребяват самостоятелно като отделни думи, но се причисляват към предлозите, защото в композиция са винаги предпоставени и имат тяхната стойност и значение (*uis et significantia*) (ib.: 56). Под стойност и значение се има предвид лексикалното значение, на други места означаващо неразличително с имената *uis* и *significatio* (т.е. имайки предвид не строго терминологичния език на автора, може да се смята, че *uis, significatio* и *significantia* в случая са синоними), но според средновековния коментатор на Присциан, Пиер Елиас, става дума за съозначаването, т.е. предлозите, използвани само композиционно, съозначават подобно на останалите предлози (Рейли 1993: 760) – тълкувание, което е по-ясно, но всъщност се свежда до първото, понеже съозначаването на предлозите се опира на лексикалното им значение. Следователно съозначаването е присъщо на композиционните предлози.

Разбира се, то търпи вариации в широки граници. Понякога лексикалното значение на композиционния предлог е тъждествено с това на апозиционния – срв.: *inuado hostem* и *in hostem uado*, където и в двата случая *in* означава *contra*; понякога е съвсем различно – срв.: *de te loquor* и *deprimo*; понякога е нулево или плеонастично – *emori* вместо *mori*, *abhinc* вместо *hinc*, *exaduersum* вместо *aduersum*; понякога е елиптично – напр. в стиховете: *incubuerе mari, totumque a sedibus imis una eurusque notusque ruunt* (Virg. *Aen.* 1, 84–85) последният глагол означава *eruunt*; понякога е емфатично (*significantiae causa*) – напр. в: *numquam imprudentibus imber offuit* (Virg. *Georg.* 1, 373–374) (Кайл 1961в: 35, 109–110). В последния пример най-вероятно *offuit* стои по-изразително вместо *fuit*.

4.2.2.1. Апозиция

Единствено апозиционните, т.е. апозиционно употребените предлози представляват интерес за същинската конструкция на предлога. Те се съчетават само с падежни думи, т.е. с думи, притежаващи акцидента падеж и поставени в косвен падеж, по-точно в акузатив или аблатив; употребата от Вергилий на *tenus* с генитив (*et crurum tenus a mento palearia pendent*, Virg. *Georg.* 3, 53) се дължи на гръцко влияние, още повече че същият автор го използва и със закономерния аблатив (*capulo tenus abdidit ensem*, Virg. *Aen.* 2, 553) (ib.: 32). Следователно характерно за апозиционните предлози е да бъдат част от преходна конструкция в широк смисъл, независимо дали става дума за стриктна преходност (*coram Cicerone dixit Catilina*), възвратност (*ducit secum Aeneas Achaten*) или възвратна преходност (*rogat me ille, ut ad*

se ueniam) (ib.: 45, 177). Затова акузативът и аблативът са наречени „преходни“ падежи (ib.: 32); затова и *a contrario* номинативът и вокативът, които не са преходни, не приемат апозиционни предлози, а – само композиционни, каквито единствено приемат и глаголите, които по начало винаги означават номинатив или пък вокатив (когато са в императив), и имената в номинатив или вокатив (ib.: 31). Същевременно обаче при безличните пасиви предлозите *a* и *ab* са част от непреходна конструкция (*curritur a me; statur a te; sedetur ab illo*), освен ако не е налице елипса (*curritur cursus*), което авторът само вметва пътъм, без да го взима под внимание (ib.: 148), т.е. очевидно в случая е налице аномалия, която би могла да бъде вместена в аналогията, прибегвайки до често срещания в подобни случаи похват на елипсата, но авторът в крайна сметка не приема, че има елипса, защото при нейно наличие глаголът вече не би бил безличен.

Съзначаването, т.е. синкатегорематичността на апозиционния предлог има различни измерения. Най-напред в общ план то обединява предлога и съюза. Използвайки даденостите на аналогията между различните нива на граматичния анализ, Присциан оригинално отбелязва, че подобно на гласните, които могат сами да образуват сричка, някои думи могат да се използват сами, за да образуват изречение, напр. глаголът в императив, името и местоимението във вокатив, наречието, казано като коментар на нещо видяно или чуто; други думи, като предлозите (т.е. апозиционните предлози, щом композиционните не съществуват в речта като отделни думи) и съюзите, подобно на съгласните по отношение на сричката, не могат сами да придадат пълнота на изреченския смисъл (ib.: 114). Отсъствието на две от пълнозначните части на речта – причастието и междуметието, в това наблюдение се обяснява с факта, че авторът най-вероятно ги асоциира съответно с името (доколкото причастието се използва и във вокатив; срв.: *docte loquens profice*, Кайл 1961б: 553) и с наречието (междуметието често допълва значението на глагола, Кайл 1961в: 90).

Синкатегорематичната стойност на апозиционния предлог има и фонологично измерение. Употребен в контекст с поставена след него дума, „предлогът винаги се опира на следващата дума и един вид заедно с нея се оказва една част на речта, макар да се изказва чрез апозиция, а отгук и превръща острото си ударение в тежко“ (*annititur semper praepositio sequenti dictioni et quasi una pars cum ea effertur, quamvis per appositionem proferatur, unde et acutum in grauem conuertit*, ib.: 27). Според обяснението на средновековния коментатор, употребен сам, предлогът е с остро ударение, защото очаква и не бива да не се свърже и прилепи към друга дума, върху която да се пренесе острото ударение от предлога и която да придаде определеност на значението му (Рейли 1993: 717–718).

Апозиционните предлози „винаги означават прехождане“ (*semper transitionem significant*, Кайл 1961в: 32), т.е. наличието им е знак за наличие на преходна конструкция или значението им включва понятието за преходност – не става напълно ясно: в такива случаи следва да се допускат и двете тълку-

вания. По начало за Присциан, както и за гръцките граматичи, предлозите не означават нищо определено (*certum*, ib.: 30), като въпросната неопределеност не бива да се бърка с тази на субстанцията и акциденцията (и затова авторът не използва термините *finitum*, *infinitem*). Неопределеността, както стана ясно, характеризира предлога, мислен сам, днес бихме казали: в езика, не в речта. От автора са отбелязани два вида неопределеност: едната произлиза от възможната употреба на предлога с различни падежи в различни функционални значения – алативно в *in urbem*, инесивно в *in urbe* (ib.: 114); другата произлиза от възможната употреба на предлога в различни лексикални значения с различни по значение думи – предлогът *ad* в различните си значения се съчетава или с лице (*ad te confugio et supplex tua numina posco*, Virg. *Aen.* 1, 666), или с място (*prima quod ad Troiam pro caris gesserat Argis*, Virg. *Aen.* 1, 24), или с време (*ad bellum Persi Macedonicum*, Sall. *Hist.* 1), или с число (*ad quinquaginta milia*) (ib.: 30): на практика тези четири понятия имат функционална семантика, но Присциан не продължава анализа си до открояването на определени функционални значения, характеризиращи семантиката на всички предлози.

Неопределеността на предложното значение намира и други изражения, които, без да са отбелязани изрично от автора като такива, могат да се мислят като проявления на непълнозначност. Едни предлози допускат да бъдат равнозначно използвани вместо други: напр. *in urbem uenio* вместо *ad urbem*, *per urbem sum* вместо *in urbe* (ib.: 36); разбира се, както се вижда от втория пример, понякога подобно заместване води до промяна на падежната конструкция, но това не влияе на значението. Някои предлози могат да бъдат заличавани пред имената и тогава последните се използват като наречия: напр. *domo uenio* вместо *a domo*, *domum eo* вместо *ad domum*, *domi sum* вместо *in domo* (ib.), т.е. въпросните предлози не са необходими, за да изразят съответното значение. Въпреки априорното очакване в латински да не съществуват чисто функционални предложни употреби, доколкото те принадлежат на падежа, такава се наблюдава при *a* и *ab*, въвеждащи агенса на пасивния глагол: в този случай не предлогът, а аблативът е, който се изисква от пасива, доколкото е собственоприсъщ на тази глаголна залогова стойност (Кайл 1961б: 374), т.е. присъствието на предлога е нерелевантно, тъй като не добавя никакво значение към семантиката на аблатива; сходен смисъл има интересната за историята на романските езици бележка на автора, че понякога дативът се замества от предлога *ad* с акузатив (напр. казва се: *oblatis sunt uobis* или *ad uos*) (Кайл 1961в: 354), т.е. в съвременния на Присциан латински език вече се наблюдават наченки на типичната за романските езици функционална употреба на предлог вместо падеж. И най-вече с особена сила, равняваща се на валидността на общ принцип, звучи твърдението на автора, че „добавян или отстраняване, предлогът изобщо не е в състояние да промени стойността на падежа“ (*minime enim praepositio addita uel detracta mutare ualet uim casus*, Кайл 1961б:

190), имайки в случая предвид отделителната стойност на аблатива и нейната неизменност при добавянето или отстраняването на предлога *ab*. Става ясно, че синкатегорематичната стойност на предлозите се изразява в това да съпътства стойността на падежите.

Въпреки немалкото на брой ценни наблюдения относно падежните стойности Присциан не предлага цялостен анализ по този въпрос. Акузативът и аблативът, които единствени засягат предложната конструкция, са тълкувани или съвсем кратко с оглед на етимологията си, или по-обширно с оглед семантиката на глаголите, с които се свързват, като тези тълкувания не водят до установяването на обща и ясно структурирана система от функционални значения. Акузативът е падеж „винителен“ (*accusatiuus*; напр.: *accuso hominem*, „виня някого“) или „обвинителен“ (*causatiuus*; напр.: *in causa hominem facio*, „повдигам обвинение / завеждам дело срещу някого“); с акузатив се свързват глаголите с активна стойност, както и глаголи с пасивна стойност, когато претърпяването става в различни неща (*doceor a te literas*; *pascor carnem*; *uituperor insipientiam*), но също глаголи с автопасивна (*trepido*, *horreo*, *formido*, *uito*, *fugio*, *recuso*, *excuso*, *metuo*, *timeo*) или абсолютна стойност (*nauigo mare*); от лексикалносемантична гледна точка с акузатив се съединяват глаголите за желание, търсене, владение, почит, предположение, преценка, воля, запитване, жалене, призоваване, увещание, молба и т.н.; с акузатив се свързват и глаголи за усещане, макар да изразяват известно претърпяване (Кайл 1961б: 185–186; 1961в: 267–268, 270–271, 274–277). Аблативът е падеж „отделителен“ (*ablatiuus*; напр.: *aufero ab Hectore*), наричан още „сравнителен“ (*comparatiuus*; напр.: *fortior Hectore*); с аблатив се свързват главно глаголите с пасивна, но също и с автопасивна (*horreo frigore*) стойност, а и по-общо глаголи с всякаква стойност, когато аблативът означава причината на действието или претърпяването (Кайл 1961б: 186; 1961в: 270–271, 278, 388). Всяка от споменатите глаголни залогови стойности обаче може да се съчетава и с падежи, различни от акузатива и аблатива, т.е. между двата падежа и тези стойности не съществува отношение на строго взаимно характеризиране. И накрая, не е проучено как различните залогови стойности се отнасят към употребата на предлозите.

Същият тип подход е налице и при анализа на значенията на предлозите. И все пак, характер на функционалносемантична микросистема добива разграничението по повод на локативните предлози между транслативност (*uenio per forum*), алативност (*profiscor ad Graeciam*), инесивност (*in Italia sum*) и елативност (*a Sicilia uenio*) (Кайл 1961в: 35). Друга, по-обща микросистема, която и до днес е позната под названията „пространствено“, „времево“ и „понятийно“ (фр. *notionnel*) значение, е тридялбата на предложната полисемия на значения за място, за време и за „други неща“ (*aliae res*): един локативен предлог може по пренос (*per translationem*) да се употребява за време и за други неща (*cis Rhenum*, *cis definitum tempus*, *cis naturae leges*) (ib.: 38–39). По този повод авторът прави разлика между лексикално значе-

ние и конструкция на предлога: напр. всички предлози, означаващи място, време или други неща, имат същата конструкция в тези свои различни значения (напр. *sub templum, sub diem, sub iustitiam, sub hominem; sub templo, sub die, sub iustitia, sub homine*), като тъждествената конструкция предполага частично сходство в значението (напр. в: *per uirtutem fio laudabilis* един вид добродетелта е място на похвалата) (ib.: 38, 54).

4.2.3. Категориалност на предлога, наречието и съюза

4.2.3.1. Предлог и наречие

По въпроса за разграничението между предлози и наречия научното слово на Присциан проявява в най-висока степен разнобоя между гръцката традиция, в която вписва своя анализ, и латинската традиция, в която следва да се впише по един или друг начин всеки трактат по латинска граматика. Този разнобой обяснява защо много често, определяйки дадени думи като предлози, авторът прави това, съобразявайки се с разбиранията на латинските граматисти, докато всъщност за него тези думи са наречия, употребявани като предлози, и затова повечето списъци на предлози, които фигурират в текста по различен повод, всъщност включват и наречия; дори понякога текстът цели да предаде гледището на латините, независимо че не им е приписан изрично и изглежда авторов. Тези колебания в авторския изказ и подход са забелязани и от Пиер Елиас, който първо съобщава, че в древната граматика са битували три възгледа относно думи, като *intra, extra* и др., свързващи се ту предложно с падежна дума, ту наречийно с глагол: че са само предлози; че когато се свързват с падежна дума, са предлози, а когато – с глагол, са наречия; че са само наречия. После средновековният автор уточнява, че Присциан поддържа третия възглед, съгласно който, употребено като предлог, наречието приема неговата служба, съчетавайки се с косвен падеж (Рейли 1993: 723, 737), т.е. с акузатив или аблатив, понеже, ако не е налице един от двата падежа, наречието се свързва с глагола. Потвърждения за това напълно основателно разпознато становище на Присциан се откриват на различни места в неговия текст (Кайл 1961в: 52, 83–84, 197 и т.н.).

По-конкретно, в противоположност на наречието, предлогът притежава следните категориални характеристики: първо, има само първичен вид – и затова производни думи, като *aduersum* (не е спомената първичната дума), *extra* (← *ex*), *infra* (← *in*), *inter* (← *in*), *intra* (← *in*), *subter* (← *sub*), *contra* (← *con*), *citra* (← *cis*), *propter* (← *pro*), *praeter* (← *prae*), *absque* (← *abs*) и др., са наречия (ib.: 25–26, 28, 40–44, 50, 63); второ, има неопределено значение – и затова думи, като *apud, erga, circa*, които не са полисемични, би трябвало да са наречия (ib.: 29, 84); и трето, за разлика от наречието, което при употреба като предлог не променя лексикалното си значение, има променено значение, когато се употребява като наречие (напр. *pro* има различно лексикално значение в служба на наречие, както е в следните стихове: *pro*

tristia fata! quis fuit ille dies, Marius quo moenia uictor? Luc. *Phars.* 2, 98–99) – и затова думи, като *inter*, *intra*, *extra*, *super*, *post*, *ante*, *supra*, *contra*, *prope*, *ultra*, *coram*, *palam*, *pone*, *citra* и др., са наречия, щом се употребяват и като наречия, и като предлози, но без промяна в значението (ib.: 34, 40, 45–46, 52). По повод на трета точка следва да се направят две уточнения: първо, и когато предлози имат наречийна служба, и когато наречия имат предложна употреба, те променят ударението си, като при предлозите това засяга само апозиционните (напр. *per*, употребен като наречие в значението на *ualde*; срв.: *pér ecastor scitus puer est natus Pamphilo*, Ter. *Andr.* 3, 2, 6), но не и композиционните (срв. същия предлог, употребен в същата служба и в същото значение: *pèrpulchra credo † munera aut nostris similia*, Ter. *Eun.* 3, 2, 15) (ib.: 33–34, 38); второ, наречията, употребени предложно в преходна конструкция, могат да се построяват с елиптично изпусната дума в акузатив или аблатив (срв.: *pone subit coniunx*, Virg. *Aen.* 2, 725; *ultra citraque nihil est*) или без такава (срв.: *tu dextrorsum, ille sinistrorsum, ego curro inter*) (ib.: 42, 84) – две употреби, които не се допускат от синтаксиса на предлога. И тъй, това, което отличава предлога от наречието, е видът (само първичен), значението (синкатегорематично), лексикалното значение при функционална употреба като наречие (променено). Приликите между двете части на речта се изразяват в това, че всяка от тях може да се употребява в служба на другата (като при наречията това се случва далеч по-често) със съответната промяна в ударението (при предлога от тежко то обикновено става остро или извито; при наречието от остро става тежко) и в конструкцията (при предлога – от преходна в непреходна, при наречието – от непреходна в преходна).

Прави впечатление, че описаната категориалност на предлога касае апозиционния предлог, като се изключи случаят с наречийната композиционна употреба на *per* (срв. по-горе *perpulchra* в примера у Теренций), който не е особено ясен. Обяснение за това пренебрегване на композиционния предлог дава авторовото убеждение, че доколкото е композиционен, предлогът не е част на речта (т.е. част на изречението) и затова не е съпоставим с част на речта като наречието. От друга страна, проличават фактът и причината за факта, че още от Античността вниманието, отделяно на предлога като такъв, се насочва предимно към апозиционния предлог.

Прави също впечатление, че категориалната трактовка, дадена от Присциан на предлога спрямо наречието, е приложение върху латинските предлози на александрийската теория за осемнайсетте гръцки предлога, които всичките са полисемични, т.е. със синкатегорематично значение, и първични думи. Тези две гръцки характеристики обаче, наложени върху латинските реалности, поставят нерешими проблеми. Наистина почти всички едносрични латински предлози имат неопределено значение, но това не важи напр. за *trans*, който в апозиционна употреба е еднозначен и се превежда с гръцкото наречие *πέραν*; не важи и за иначе притежаващите предложни черти двусрични

думи *apud*, *erga* и *circa*, както и за *sine*, които също са с определено значение (ib.: 29–30, 39, 52). Наистина всички едносрични латински предлози (*a*, *ab*, *abs*, *ad*, *cis*, *cum*, *de*, *e*, *ex*, *in*, *ob*, *per*, *prae*, *pro*, *sub*, *trans*) са първични думи, но пък съществува вторичната дума *absque*, която се използва само в преходни конструкции, т.е. предложно, ала поради вторичността си трябва да се отнесе към наречията (ib.: 45, 48, 52). Самият Присциан е съвсем наясно с тези непоследователности, откъдето и вече отбелязаното колебание в изказа му между гръцкото и латинското гледище.

4.2.3.2. Предлог и съюз

За сметка на това съпоставката между предлога, отново апозиционен, и съюза е белязана от много повече сигурност, установеност и простота. За разлика от предлога съюзът се свързва апозиционно и с имена, и с глаголи, т.е. и с падежни, и с непадежни думи, и изобщо с всички изменяеми и неизменяеми части на речта, като при това различните съюзи са не само естествено предпоставени, но и задпоставени (Кайл 1961б: 56; 1961в: 25, 104), и някои от тях могат да се поставят пред други (*ast autem tenui quae candet lumine Phatne*, Cic. *Prognost.* fr. 2; *atque equidem Teucrum memini Sidona uenire*, Virg. *Aen.* 1, 619; *nam neque erant astrorum ignes nec lucidus aethra siderea polus*, Virg. *Aen.* 3, 585–586) (Кайл 1961в: 105), което според Присциан е невъзможно за предлога. Освен това, макар да се използва апозиционно при прехождане между лица, предлогът не свързва като съюза нито две субстанции с една акциденция, т.е. две падежни думи с един глагол (*ego et tu facimus*; *homo et taurus arant*; *doctus et sapiens fuit Cicero*) или два глагола с едно наречие (*recte scribit et legit*, където двата глагола поради своя предмет са субстанции спрямо наречийната акциденция), нито две акциденции с една субстанция, т.е. два глагола с една падежна дума (*uir docet et docetur*; *scribit et legit homo*), две прилагателни с едно съществително име (*iustus et fortis homo*) или две наречия с един глагол (*bene et splendide loquitur*, където глаголът е тълкуван като субстанция спрямо двете наречия поради своя предмет) (ib.: 25). Става ясно, че по отношение на конструкцията за Присциан най-типичен представител на частта на речта, с която е съпоставян предлогът, е дистрибутивно най-свободният съчинителен съюз *et* (наричан от автора „копулативен“), който за разлика от днешните ни представи за него и за разлика от предлога може да бъде част от преходна (*ego et tu facimus*; *homo et taurus arant*) и непреходна (*doctus et sapiens fuit Cicero*; *recte scribit et legit*; *scribit et legit homo*; *uir docet et docetur*; *iustus et fortis homo*; *bene et splendide loquitur*) конструкция. В примерите: *doctus et sapiens fuit Cicero* и: *recte scribit et legit* е налице непреходна конструкция въпреки твърдението на автора, че в тях се свързват две субстанции с една акциденция, понеже под субстанция и акциденция той има предвид лексикалното или категориалното, не референциалното значение на думите, което всъщност определя конструкцията – в изречението: *doctus et sapiens fuit Cicero* двете имена *doctus*

и *sapiens* означават лексикално две различни субстанции, а субстантивният глагол означава категориалната си акциденталност (която не бива да се бърка с лексикалната му субстантивност), но на референциално ниво е налице една субстанция, обозначена от глаголното лице и от *Cicero*; в изречението: *recte scribit et legit* всеки от двата глагола означава лексикално своя глаголен предмет и затова двата означават две субстанции, но на референциално ниво двата обозначават чрез глаголните си лица едно и също лице, затова конструкцията е непреходна. Важен извод от тези разсъждения е, че благодарение на съюза една преходна или непреходна конструкция може да се състои не само от два, но и от три (и повече) субстанциални и акцидентални елемента – нещо, което не е в синкатегорематичните правомощия на предлога.

И все пак подобие то между предлога и съюза се състои именно в тяхната синкатегорематичност: повечето съюзи, подобно на повечето предлози, са многозначни (ib.: 105); и предлозите, и съюзите могат да бъдат плеонастични, елиптични и комутативни (ib.: 194–196, 376).

4.2.4. Заключение и исторически перспективи

Изложението на Присциан от Цезария върху латинския предлог е първо по рода си в езикознанието и задава основни принципи и насоки в проучването на тази част на речта. Сред постиженията по въпроса основно място заема многообразната синкатегорематична стойност на предлога, проявяваща се в лоното на една стройно реконструирана граматична система, където са дадени обосновани теоретични решения както относно свободните синтактични съчетания, характеризиращи апозицията, така и относно устойчивостта, наблюдавана в композицията. Семантичните, дистрибутивни и словоредни категориални особености на латинския предлог са проучени по начин, който определя и до днес основните проблемни полета в изследванията: функционалносемантичното отношение между предлог и падеж (морфологичен или дълбинен), описанието на предложната лексикална семантика, пълнозначността или непълнозначността на предлога, опорната или неопорна роля на предлога в синтактичната група, съчетанието на предлога с други словни класове, съчетанието му със себе си (в полипредложна конструкция) или с неизразено допълнение (в абсолютна конструкция), словоредната позиция на предлога, категориалната му идентичност спрямо други словни класове, отношението между предлог и представка.

От друга страна, трактатът на Присциан неслучайно става главният отправен текст за средновековните латински граматисти. В него те намират едно задълбочено проучване на латинската граматична система и в частност на предлога, но същевременно срещат немалко неясноти и непълноти. Пред тях стоят въпросите: кои са начините на означаване на предлога; има ли той акциденти и кои са те; има ли предлогът означаемо и какво е то; как се различава

предлогът от другите части на речта и по-особено от наречието; как начините на означаване на предлога влизат във взаимодействие с тези на другите части на речта, за да изградят изречението.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Баратен 1979: Baratin, M. Priscien et la constitution d'une syntaxe latine. Recherches sur le livre XVII des « Institutions Grammaticales ». – *L'Information Grammaticale*, 3/1979, 33–37.
- Баратен 1994: Baratin, M. Sur les notions de sujet et de prédicat dans les textes latins. – *Archives et documents de la Société d'histoire et d'épistémologie des sciences du langage*, Seconde série, 10/1994, 49–79.
- Баратен 1999: Baratin, M. et al. Dictionnaire de la terminologie linguistique: concordantia, congruitas, consequentia, katallélōtes. – *Histoire, Épistémologie, Langage*, t. 21, fasc. 2, 1999, 149–156.
- Барвик 1964: Barwick, K. *Flavii Sospatri Charisii Artis grammaticae libri V*. Lipsiae: Teubner, 1964.
- Бърсил-Хол 1972: Bursill-Hall, G. L. *Thomas of Erfurt. Grammatica speculativa*. London: Longman, 1972.
- Гарcea 2009: Garcea, A. Substance et accidents dans la grammaire de Priscien. – In: Baratin, M., B. Colombat, L. Holtz (éd.). *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire. De l'Antiquité aux Modernes*. Turnhout: Brepols, 2009, 125–138.
- Де Ноно 2009: De Nonno, M. Ars Prisciani Caesariensis: problemi di tipologia e di composizione. – In: Baratin, M., B. Colombat, L. Holtz (éd.). *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire. De l'Antiquité aux Modernes*. Turnhout: Brepols, 2009, 249–278.
- Ебесен 2009: Ebbesen, S. Priscian and the Philosophers. – In: Baratin, M., B. Colombat, L. Holtz (éd.). *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire. De l'Antiquité aux Modernes*. Turnhout: Brepols, 2009, 85–108.
- Йенес 1973: Maestre Yenes, M. A. H. *Ars Iuliani Toletani Episcopi: Una gramática latina de la España visigoda*. Toledo, 1973.
- Кайл 1961a: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 1. Hildesheim: Olms, 1961.
- Кайл 1961b: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 2. Hildesheim: Olms, 1961.
- Кайл 1961в: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 3. Hildesheim: Olms, 1961.
- Кайл 1961г: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 4. Hildesheim: Olms, 1961.
- Кайл 1961д: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 5. Hildesheim: Olms, 1961.
- Кайл 1961е: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 6. Hildesheim: Olms, 1961.
- Кайл 1961ж: Keil, H. *Grammatici latini*. Vol. 7. Hildesheim: Olms, 1961.
- Коломба 1994: Colombat, B. Remarques sur le développement de la notion de personne dans l'histoire de la linguistique. – *Faits de langues*, 3/1994, 15–27.
- Лалло 1994: Lallot, J. Sujet / prédicat chez Apollonius Dyscole. – *Archives et documents de la Société d'histoire et d'épistémologie des sciences du langage*, Seconde série, 10/1994, 35–47.
- Лалло 1997a: Lallot, J. *Apollonius Dyscole. De la construction*. Vol. 1. Paris: Vrin, 1997.

- Лалò 1997б: Lallot, J. *Apollonius Dyscole. De la construction*. Vol. 2. Paris: Vrin, 1997.
- Лалò 1998: Lallot, J. *La grammaire de Denys le Thrace*. Paris: CNRS, 1998.
- Лалò 2003: Lallot, J. À propos des syncatégorèmes: consignification et signification adjacente dans la tradition logico-grammaticale grecque. – *Histoire, Épistémologie, Langage*, t. 25, fasc. 2, 2003, 9–32.
- Олц 1981: Holtz, L. *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVe–IXe siècle) et édition critique*. Paris: CNRS, 1981.
- Рейли 1993: Reilly, L. *Petrus Helias. Summa super Priscianum*. Vol. 2, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1993.
- Рогалски 2011: Рогалски, П. *Теоретичните науки при Жилбер от Поатие*. София: СОФИ-Р, 2011.
- Рогалски 2016: Рогалски, П. Structure et catégorisation des séquences prépositionnelles. Le cas de la séquence *jusqu'à*. – *Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии*, 109/2016, 242–295.
- Свигерс 2009: Swiggers P., A. Wouters, L'analyse du pronom comme catégorie morpho-sémantique. – In: Baratin, M., B. Colombat, L. Holtz (éd.). *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire. De l'Antiquité aux Modernes*. Turnhout: Brepols, 2009, 341–364.
- Толкийн 1913: Tolkiehn, J. *Dosithei Ars grammatica*. Lipsiae: Dieterich, 1913.
- Флобер 1989: Flobert, P. La dérivation nominale chez les grammairiens latins. – *Latomus*, t. 48, fasc. 4, 1989, 741–752.
- Флобер 2009: Flobert, P. Le chapitre de Priscien sur la voix et la diathèse (GL 2 373–404). – In: Baratin, M., B. Colombat, L. Holtz (éd.). *Priscien. Transmission et refondation de la grammaire. De l'Antiquité aux Modernes*. Turnhout: Brepols, 2009, 331–340.

STATUS AND USES OF EDIN ‘ONE’ IN CONTEMPORARY BULGARIAN

ANDREI STOEVSKEY

Department of English and American Studies

*To my good friend and colleague, Christo Stamenov,
on the occasion of his 75th anniversary*

Andrei Stoevsky. STATUS AND USES OF EDIN ‘ONE’ IN CONTEMPORARY
BULGARIAN

Transpositions of the numeral *edin* ‘one’ have resulted in the existence of three grammatical homonyms in contemporary Bulgarian – a numeral, an indefinite pronoun and an indefinite article. In the written language, resolution of the homonymy is problematic as the three are morphologically indistinguishable; the only exception preventing the homonymy from being complete is the plural form *edni* which, according to some more traditionally-minded authors, cannot logically belong to the paradigm of the numeral. Syntactically, the homonyms cannot be differentiated because all of them occupy the same position and function as determinatives. A widely-used lexical substitution test using the indefinite pronouns *njakoj* ‘someone’ or *njakakāv* ‘some kind of’ is shown not to be fully reliable. Semantic differentiation can also be problematic in that often more than one meaning is present. It is against this background that we join the vexed discussion whether Bulgarian has a grammaticalized indefinite article in the first place. After many years of denial, an increasing number of Bulgarianists seem inclined to accept the existence of an indefinite article, even though with some reservations. As is often the case with three member mixed-type categories, one of which is the definiteness/indefiniteness category (**D/I category**), while the grammatical status of the synthetically opposed members is uncontested, recognizing the grammatical status of the analytically opposed member may present a problem in that the complete grammaticalization of the function word may be

challenged. Using a test developed by Croft 2000, we reach the conclusion that with regard to a number of parameters the grammaticalization of *edin* as an indefinite article is partial and uneven.

Keywords: parts of speech, transposition, indefiniteness/definiteness, grammaticalization

Андрей Стоевски. СТАТУС И УПОТРЕБИ НА *ЕДИН* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

В съвременния български език рекатегоризацията на числителното един е достигнала етап, при който паралелно съществуват три омонимични части на речта. В писмения език числителното, неопределителното местоимение и неопределителният член са морфологически неразличими; омонимията не е пълна, поне според традиционно установилото се стандартно мислене, което отхвърля възможността *един* да бъде форма и на числителното. В синтактичен план разграничаването на омонимите се затруднява от това, че в роля на зависими (dependents) и трите заемат еднаква позиция и функционират като детерминативи. Широко използваният заместващ лексикален тест с *някой/някакъв* невинаги дава категоричен отговор. В немалко случаи се разчита на семантиката, но там има напластяване на значения. На този фон навлизаме в дискусията за съществуването на неопределителен член *един*. След дълги години на отричане, в по-ново време известен превес сред българистите има становището за съществуване на такъв неопределителен член, но се изказват и определени резерви. Както нерядко се получава при тричленни категории от смесен тип, каквато е категорията определеност/неопределеност, проблемът се появява не при синтетично изразената част на опозициите, а в аналитичната част, доколкото се оспорва граматикализацията на функционалната дума. На базата на стандартен тест (по Крофт 2000) стигаме до заключението, че граматикализацията на *един* е непълна и неравномерна спрямо определен брой параметри.

Ключови думи: част на речта, определеност/неопределеност, транспозиция, граматикализация

§ 1. Status of *edin*¹ in contemporary Bulgarian

Sometimes innocently simple questions lead to lengthy discussions. The question in this case is: ‘What is the part-of-speech (PoS) assignment of *edno* in *Edno ptičence mi каза, че днес имаш рожден ден*, ‘A little birdie told me that it was your birthday today’? The short answer to this question is that Bulgarianists are divided on the morphological categorization of *edin* when its primary function is not numerical, i.e. when it is not a numeral. Opinions vary between **indefinite pronoun**, **particle** and **indefinite article**. With regard to semantics, the fact that *edin* can express some kind of ‘indefiniteness’ was recognized as early as 1835 by

¹ *Edin* (masc.) will be used as a representative form. The other forms of the numeral, as well as of homonymous grammatical transpositions, are *edna* (f.), *edno* (n.), and *edni* (pl. – as in *edni očila* ‘one pair of spectacles’).

Neofit Rilski in his *Bolgarska grammatika* (p. 60) – for a discussion see (Stojanov 1987: 4). Some of the examples quoted by Stojanov include:

- (1) Dojde edinъ stranenъ čelovêkъ.
 Came one strange man
 ‘Some strange man showed up.’
- (2) Ubili včera na poletu edinъ čelovêkъ.
 Killed yesterday in the field one/some man
 ‘Someone was killed out in the fields yesterday.’

The two examples above are significant for at least two reasons: (1) early 19 c. grammarians were aware of the use of *edin* to express indefiniteness, (2) the attestation of such usage indicates that the evolution from the numerical to the indefinite meaning of *edin* should not be attributed to the strong cultural influence of West European languages at the beginning of the 20c., though the intensive contacts may have reinforced an already existing tendency. N. Rilski notes a similarity between the indefinite use of *edin* in Bulgarian and of *ενα* in Greek, thus becoming the first in a long line of linguists to discuss *edin* in contrast to other languages. Changes in the semantics of *edin* may have been detected a long time ago, but has the process of grammaticalization reached maturity? Comparisons with the indefinite articles in French and German have over the years produced radically different reactions. One group, intent on preserving the purity of the Bulgarian language, focused on examples of unnatural Bulgarian influenced by French, which St. Mladenov labelled “unnecessary French mania” (quoted from Stankov 1984:205)²; it is important to stress, however, that while finding mannered speech annoying may be fully justifiable, attempts to prove that indefinite *edin* is always a nonessential element clearly raise objections. Another group points both to similarities and dissimilarities between the uses of *edin* in Bulgarian and of the indefinite articles in French, German and English, and comes to different conclusions regarding the status of *edin*. In the discussion that follows we shall examine the motivation for those different conclusions, as well as for not expressing any opinion at all.

Let us start with the easier part and consider briefly the possible reasons for the reluctance of some authors either to express an opinion or to be involved in a debate. The most trivial reason is entirely extra-linguistic – taking sides, even in a scientific debate, may be seen as being confrontational. Different strategies are adopted. Initially, Burov (2004: 355) refuses to take sides in the discussion regarding the status and uses of *edin* but ultimately declares his position without any shade of doubt – “...the form *edin* in Bulgarian has the status of an indefinite

² A modern translation loan from German which occasionally appears in film credits is *edin film na* < *ein film von* followed by the name of the film director.

article, because it is the only grammatical means for expressing the pragmatic indeterminacy of specified objects” (Burov 2004: 368–369). Unlike Burov, who wants to be scholarly without being seen as combative, other authors occasionally adopt a strategy of genuine non-commitment by playing down the significance of the PoS description of *edin*. Sometimes this is done for the sake of expediency – the author may be focused on the uses of *edin* and does not want to be detained by a lengthy discussion on the PoS status of ‘indefinite’ *edin*. This is the “whatever strategy”, i.e. whatever the status of a particular element might be, let me make a number of interesting observations on the uses (see Stamenov 1984: 65–66). Sometimes, finding themselves handicapped by classificatory problems, authors become dismissive of the significance of taxonomies in general. Even Stankov and Ivanova (1989: 14), whose goal it is to give a definitive answer to the general question whether or not Bulgarian has an indefinite article, are sympathetic to the view expressed by Guentcheva that “the problem whether *edin* should be labelled an indefinite article, an indefinite pronoun, an indefinite particle, etc. is simply a matter of taxonomy” (Guentcheva 1987: 576). We can agree with this position only in one sense – that there are well-recognized problems with linguistic taxonomies; we cannot support the view, however, that certain linguistic elements defy categorization and that whatever decision is taken it is bound to be arbitrary, therefore the assignment of an element to one or another frame of reference is something of an irrelevance. (Re)categorization is important for at least two reasons: (1) it is a single word characterization that stands for a whole bundle of features, and (2) it is a recognition that a process of semantic change that has been under way for some time has reached a point beyond which the element acquires a new identity.

§ 1.1. A theoretical detour

We are forced to take this detour for two reasons: (1) because a discussion of *edin* is inextricably linked to some terminological and conceptual issues of general linguistics, and (2) because it is of some interest to see how questions about the status of *one* are resolved with regard to the grammar of English. The re-labelling of the term *parts of speech* as *word classes* (Quirk et al. 1985 among many) or *lexical categories* (Huddleston & Pullum 2002: 22) may be partially justified³, but the problems concerning the defining criteria still remain. The PoS lists given in different grammar books reflect not only which criteria are prioritized, but also the level of

³ *Parts of speech* may have been criticized because *part* is not specific enough and *speech* needs to be replaced by *language*, but it has the undeniable advantage of being recognized as a term for a particular type of classification. Note that *word class* (Quirk et al. 1985) and *lexical category* (Huddleston and Pullum 2002) are terms that are not specific enough and may equally refer to topical vocabularies, where the classes include words with related meanings (e.g. Longman Lexicon of Contemporary English).

generality at which the authors operate. What we have just said can be illustrated by comparing PoS lists in the two most authoritative grammars of contemporary English, (Quirk et al. 1985) and (Huddleston and Pullum 2002). In the first of the two grammars (p. 67), an initial contrast is drawn between closed and open class members, which in turn has resulted in three separate verb categories – *modal verb*, *primary verb*, and *full verb*. Similar subcategorization has taken place in the second grammar, where the word class *conjunction* has been replaced by *coordinators* and *subordinators* (p. 22)⁴. While some traditional parts of speech are missing from the lists due to category splitting, others are absent due to incorporation into some mega-category: thus the articles, as well part of the pronouns, the “attributive” ones, are included in the super-ordinate category of *determiner* (Quirk et al. 1985: 67) or in the even larger class of *determinative* (H.&P. 2002: 22). Not only do PoS lists vary from one grammar to the next, but the terms themselves are not used in a consistent way. Note the reversed roles in the relation between *determinative* and *determiner*, as defined by Quirk et al. (1985: 253) and by Huddleston and Pullum (2002: 54) – ‘function vs. item typically realizing the function’ in the first grammar, and ‘lexical category vs. function in NP structure’ in the second grammar. Occasionally, the term *determinative* is substantivized by Quirk et al. (1985: 253 and elsewhere), which makes the usage largely indistinguishable from that in H&P 2002. Apart from the inconsistency in the use of the terms *determinative* and *determiner*, there is the more fundamental problem of treating these mega-categories as one of the parts of speech – *determinative* in H&P (2002: 22) and *determiner* in Quirk et al. (1985: 67). While setting up a separate syntactic function, that of *determinative* (*determiner*), to be distinguished from that of the traditional *attributive/modifying/adjectival* function is a positive step, setting up a new part of speech by giving priority to syntax to the exclusion of the other criteria presents numerous problems. Quirk et al. have included the articles and various pronouns in the class of determiners but the “lesser category” of numerals is excluded, even though they are said to function as postdeterminers⁵ (Quirk et al. 1985: 1239), e.g. *All the five performances were well attended*. One problem, which could have been anticipated, is how to deal with the so called independent use of pronouns, if all pronouns are included in the “lexical” class of determinatives, as has been done by Huddleston and Pullum. The two authors think they have found a solution by introducing the concept of the fused-head⁶ construction (H&P 2002: 410):

⁴ Pointing to the heterogeneous nature of word classes, Quirk et al. (1985: 73) similarly think that there is “a case to be made for splitting the conjunction class into subordinators and coordinators”.

⁵ Just a brief note for the few who may not be familiar with this grammar: *Postdeterminer* here indicates final position within the group of determiners, not a postposition in relation to the head.

⁶ These are seen as uncontroversial in nominal relative clauses, *What (= The thing that) worries me most is ...*

Fused-head NPs are those where the head is combined with a dependent function that in ordinary NP's is adjacent to the head, usually a determiner or internal modifier:

Where are the sausages? Did you buy [some] yesterday? [determiner-head]

So instead of having a disjunctive relationship between determiner and head, corresponding to the dependent and independent uses respectively, as is the case in traditional grammar, *some* is claimed to have preserved its characteristics of a determiner (at least semantically – A.S.) even when functioning as head. Note that the idea of fusion can prove useful in the analysis of *edin* as an indefinite article. Thus on the analogy of (3) below, we can claim a fusion of an indefinite and numerical component in the semantics of *edin* in (4):

- (3) *(Njakakvi) dve deca hvárljali snežni topki po kolite.* [separate express. of Q+Indef.]
 (Some kind) two kids were throwing snow balls at the cars
 'Two kids were throwing snow balls at the cars.'

- (4) **Njakakvo edno/Edno dete hvárljalo snežni topki po kolite.* [fusion of Q+Indef.]
 *Some kind one/One kid was throwing snow balls at the cars.

At this point we need to make some more general statements. Before we can discuss lexico-grammatical transpositions from one PoS to another, we need to have well-defined categories in the first place. What is needed is a clear indication whether the categories in the PoS list are of the same rank. The determinatives in H&P 2002 and the determiners in Quirk et al. 1985 are clearly mega-categories which in the first case include all pronouns, the article, and the numeral and in the second case – some pronouns and the article. The whole discussion here is about the eventual grammaticalization of the numeral *edin* to the status of indefinite pronoun or indefinite article but if we were to operate solely on the level of the mega-category of *determinative*, we would not be able to register any progression, because whatever changes have taken place, they have done so at the level of subcategories. What we find in H&P2002 is that traditional categories which initially remain invisible by not being listed among the lexical categories (H&P 2002: 22) reappear at a later stage. It is essential therefore, to have transparency of the categories and of the defining criteria on which the PoS lists are based. To go back to an earlier point – syntax may be very important when word classes cannot be differentiated paradigmatically, but the total reliance on syntax may have some unwanted consequences. A well-known example is that of the category of the numerals – the unity and very existence of the category, based on semantics and word-formation, will be compromised if the ordinals are excluded from the class on the grounds that syntactically they behave like adjectives. The numeral *edin/one* is an especially interesting case because it is like an elderly parent who shares a flat with his/her children, pronouns and articles, whose territory has been

greatly reduced and whose presence is unobtrusive, yet the genes in the children keep constantly reminding us of the parent. As we shall see from the very extensive quotation below, the status of the numeral is reduced to that of a sibling under the guise of determinative. The analysis bears some trademark features of modern American and partly British linguistics – a certain lack of a historical perspective and use of PoS terminology⁷ in syntactic descriptions. Payne et al. (2013) provide a summary of the properties of “the three items spelled *one*”, which are described as “three distinct lexemes with *one* as their orthographic base form; they differ morphologically, syntactically and semantically”. We shall quote the summary in full because it can serve as a good basis for comparison with the treatment of *edin* in Bulgarian.

Table 1. The three items spelled *one* in English (Payne et al. 2013: 797)

a. Pronoun

CATEGORY:	regular third-person singular indefinite pronoun
INFLECTION:	<i>one</i> (plain case), <i>one's</i> (gen. case), <i>oneself</i> (reflexive)
MEANING:	‘an arbitrary person’ (compare French <i>on</i> , German <i>man</i>)
NOTES:	As with pronouns generally, no plural form.

b. Determinative:

CATEGORY:	indefinite cardinal numeral determinative
INFLECTION:	uninflectable
MEANING:	‘1’ or ‘some’ or ‘a(n)’ or ‘sole’
NOTES:	Obligatory when functioning as determiner. Omissible when functioning as modifier with the meaning ‘sole’. Anaphoric to a whole NP when used with no head noun.

c. Noun

CATEGORY:	regular common countable noun
INFLECTION:	<i>one</i> (plain sg.), <i>ones</i> (plain pl.), <i>one's</i> (gen. sg.), <i>ones'</i> (gen. pl.)
MEANING:	Anaphoric; something like ‘instance thereof’, referring back to some type or class referred to in the discourse or salient in the context.

This is a good analysis in that it takes into account multiple features, both formal (morphological and syntactic) and semantic to identify three separate lexemes. One of the main problems, however, is that the three lexemes are too separate, i.e. the analysis fails to demonstrate that they are related. They are not related because they share the same “orthographic base form”, but because they are all rooted in one specific number. What is very special about *one/edin* is its duality, to put it in a paradoxical way. On the one hand, by indicating singularity it singles out individuals from a set/class, it specifies. On the other hand, just like any mathematical concept,

⁷ A good example is the analysis of sentence structure as NP + VP, rather than the traditional ‘subject + predicate’.

it is abstract, it indicates quantity and QUANTITY DOES NOT HAVE A FACE. Quantity is divorced from the bundle of features which identify an individual – in this sense quantity is by definition indefinite⁸. It is only a logical consequence of this duality of *one* that this numeral as well as other categories derived from it can indicate ‘specific indefiniteness’.

Before turning our attention to the Bulgarian scene, let’s consider briefly the first NOTES. The NOTES under Pronoun make the claim that pronouns *generally* [emphasis added] have no plural forms. This is definitely untrue in the universal sense; when interpreted as *on the whole*, the statement applies to a language-specific feature of English⁹. In Bulgarian for example, all pronouns vary for number. Another point which deserves special attention is the claim (see second NOTES) that an anaphoric *one* when used with no head noun may remain a determinative, rather than being necessarily transformed to a noun. The authors devote a short subsection (Payne et al. 2013: 798, §3.2) on the *confusion of countable noun with determinative*. Consider the following two examples:

(5) John has a blue glass, but Alice does not have one.

(6) John has a blue glass, but we could not find another one for Alice.

Payne et al. claim that in (5), *one* is a determinative because it stands for the entire NP *a blue glass*, most importantly, including *a*, “not [just] the Nom *glass*, or the Nom *blue glass*“, so presumably, if we go back to the analysis in H & P 2002 discussed above¹⁰, the anaphoric *one* represents a fusion of the determinative *a* + the modified head. In (6) the determinative is *another*, so *one* has to be treated as a noun.

§ 1.2. Back to the status of *edin* in Bulgarian

In trying to establish the identity of the offspring of the numeral *edin* in Bulgarian, we are faced with two very common problems: the first has to do with the fact that PoS transpositions often result in grammatical homonymy¹¹, and the second – with the difficulty to decide whether the process has advanced to the stage when we can claim that Bulgarian has developed an indefinite article. Let us briefly consider each of the problems in turn. First, as is well known, partial homonymy

⁸ Fodor and Sag (1977: 483) point out, but “are not quite sure why”, that *One student in the syntax class cheated on the exam* inclines more strongly towards a non-referential understanding of the subject than *A student in the syntax class cheated on the exam*.

⁹ Note, however, that the ones that do vary for number, such as personal pronouns, demonstratives and reflexives have very high frequency of occurrence.

¹⁰ Note that one of the co-authors in Payne et al. 2013 is G. Pullum.

¹¹ There is, of course, some uneasiness when using this term because homonyms are supposed to be semantically unrelated.

allows morphological differentiation of word classes, while total does not. The situation with *edin* in Bulgarian can be described as a case of total, or almost total homonymy. As was already mentioned in Footnote 1, *edin* makes a three-way gender distinction in the singular (*edin* (m.), *edna* (f.), *edno* (n.)) and has a gender-neutral form for the plural (*edni*). Two points of contention must be mentioned – the first is more peripheral and concerns the plural form *edni*, the second is absolutely crucial for the current discussion, and concerns the existence of total paradigmatic homonymy between the indefinite pronoun *edin* and the indefinite article. Just a few brief comments on *edni*: The form is clearly seen as being internally contradictory in that it combines a root indicating singularity and an inflection signalling plurality. What is worth noting is that the contradiction is found objectionable, by some authors, only as a plural form of the numeral, but not as a form of the indefinite pronoun (or article); presumably, there is a logical conflict only when the focus is on numericalness, but not when reference is to some subset of a class containing more than one member. Broadly speaking, Bulgarianists seem to fall into one of two groups with regard to their treatment of the form *edni* – the first make a passing reference to *edni*, pointing out that the numeral *edin* is exceptional¹² in having a form for the plural (Andrejčin 1942: 346 and 1978: 281), (Stojanov 1964: 266), (Andrejčin, Popov, Stojanov 1977: 164), (Gramatika 1983: 180), (Pašov 1989: 80), (Bojadžiev, Kucarov, Penčev 1998: 329), (Kucarov 2007: 76); the second group, (Maslov 1981: 179), (Scatton 1983: 168), (Hauge 1999: 75), (Nicolova 2017: 194) take the view that “*Edni* can be accepted as a numeral only when combined with pluralia tantum nouns, denoting countable objects consisting of two parts” (Nicolova, *ibid.*); otherwise, “when used with other types of nouns the form *edni* will no longer be a numeral, but an indefinite pronoun or an indefinite article” (Maslov 1982: 367). Nicolova has included Maslov’s *edni* *čorapi* in a sentence of her own:

- (7) Tja vze samo *edni* *čorapi*.
 She took only one-PL socks
 ‘She took only one pair of socks.’

This type of analysis has some interesting consequences. Consider the following pair of sentences:

- (8) Kupih *si* edni *čorapi*.
 Bought me-Dat. one-PL socks
 ‘I bought myself a pair of socks.’

¹²This small group of exceptions also includes the numerals for 1000, 1 000 000, 1 000 000 000 etc. (Andrejčin 1942:346), (Kucarov 2007: 76). For some distinctions concerning 1000 see (Andrejčin 1942:354) and (Pašov 1978: 395).

- (9) Kupih *na decata* edni čorapi, no te ne haresaha cveta.
 Bought to the children one-PL socks but they not like the colour.
 ‘I bought some socks for my children but they did not like the colour.’

The use of *some* in the English translation seems to lend support to the type of analysis suggested by Maslov and his followers – there is no indication of the exact number of pairs of socks that the father bought for his children, so indefiniteness has set in. At the same time, however, there is no doubt that the form *edni* indicates plurality. The reference is to *one particular* instance of buying socks (*plural*). Note that the interpretation of (7) as referring to a single pair of socks is reinforced by *samo* ‘only’. Linguists who are concerned about the internal contradictions contained in the form *edni* should be reminded that this is not a unique case; another obvious example are the secondary imperfectives in Bulgarian, which contain a perfectivizing prefix and an imperfectivizing suffix, e.g. *iz-pi-va-m* ‘be drinking up – Pres.1p.sg.’.

As was already mentioned, formal differentiation of *edin* as **a numeral, an indefinite pronoun or an indefinite article** is not possible due to total paradigmatic homonymy. The standard procedure in such cases is to look for distinctive characteristics elsewhere, primarily in syntax. Position and function are not always distinctive, at least not in traditional terms, because, when used as dependents, all three are said to function as proposed adjectives. If we introduce a more discriminating analysis, and draw a distinction between determinatives and premodifiers, all three once again will fall into one and the same class, that of determinatives. It is only when *edin* is used independently, that its status seems to be narrowed down to a choice between a numeral and indefinite pronoun, as these two can also be nominal. What complicates matters even further is that PoS transpositions are not necessarily linked to syntactic functions. In many cases ‘an X is not converted to a Y’, but rather ‘an X is used as a Y’¹³. So the cardinal numeral *edin* is said “to be used as” or “to function as” an indefinite pronoun in contexts such as the following:

- (10) Edin den kučeto lipsa. (Gramatika 1983: 204)
 One day the dog vanished.
- (11) Edna ciganka mu kazala. (Kucarov 2007: 99)
 One gypsy woman him-DAT. told.
 ‘A gypsy woman told him (once).’

Kucarov (2011: 57) also points out that “*edin* often functions as an indefinite pronoun or an indefinite article, e.g. *Edin čovek otvori vratata*, ‘A (*Lit.* One) man

¹³ For a more extensive discussion of this issue, see (Huddleston 1984: 94–96).

opened the door’, and *Edna pisatelka nikoga ne bi kazala takova nešto*, ‘A (Lit. One) woman-writer would never say such a thing’¹⁴. We need to elaborate on a few key points regarding the role of syntax in the PoS identification of *edin*. One line of argumentation, which seems more logical, is to say that *edin* cannot have the status of an article when used independently, because an article always needs a nominal host to specify. The alternative line of argumentation is to claim that in such cases there is an implicit host, so the possibility of *edin* being an article, a fused Det. + N, should not be discounted. Consider the implicit host *hora* ‘people’ in the following example:

- (12) Dojdoha edni (hora) “za malko” i mi zagubiha tri časa.
 Came one-PL (people) “for a moment” and me-DAT wasted three hours
 ‘Some folks popped in “for a moment” and wasted three hours of my time.’

Note that in this example *edni* is not a pro-word standing for some antecedent. Note also that reference resolution is easy when the implicit host is a general-human participant; moreover, there are several clues in the context. More traditionally-minded linguists, however, are unlikely to accept that an article can be used independently and represent a fused substantive. Instead, the articles, as part of the larger class of the determiners, are treated as dependents by definition, while the independently functioning elements are pronouns. Thus *some* is a determiner in (13), but an indefinite pronoun in (14):

- (13) Some rolls have been eaten. [determiner]¹⁵
 (14) Some (of the rolls) have been eaten. [indef. pronoun] (Quirk et al. 1985: 383)

¹⁴ Judging from the examples, Kucarov seems to differentiate the indefinite pronouns from the indefinite article in terms of the opposition *specific* vs. *generic*. Note that specific reference here allows for pronominal substitution of *edin* by the indefinite pronoun *njakoj* (N) or *njakakāv* (Adj.) – *Njakakāv* čovek otvori vratata, but generic reference does not – **Njakakva* pisatelka ne bi kazala takova nešto. This is only to be expected with nouns in the singular because in a generic context the quantifier has to be universal, not existential – Compare: **Some* woman-writer would never say .../No woman-writer would ever say such a thing. Note, however, that the familiar equivalence *not -some = all-not* gives us the fully acceptable *Edva li njakoja pisatelka bi kazala njakoga takova nešto*, ‘It is highly unlikely that X would ever say Y’. Note also, that the Bulgarian *edin* parallels the special faculty of the English indefinite article *a/an* to be used in certain (not all!) generic contexts.

¹⁵ The question which remains unanswered is what exactly is the PoS assignment of *some* in this case. As was pointed out earlier, strictly speaking the term *determiner* is not a PoS description but is used to designate a functional/syntactic megacategory, which includes the articles, various pronouns and the negative particle *no*. Quirk et al. (1985: 256) have labelled *some* ‘an assertive determiner’, which leaves them open to the criticism of inconsistency in that *determiner* is used both as an umbrella term and as a designation for a subcategory. Duškova (1997: 43) is of the opinion that the unstressed *some* should be included in the article system of English.

Another syntactic test, besides checking the ability of an item to function independently, is based on distinctive collocations. In English, for example, the use of *one* with the definite article is treated as a sign of substantivity; whether this substantivity results in a PoS recategorization is a separate issue. In Bulgarian the use of the suffixal definite article on *edin* present us with some interesting problems. Presumably the use of the definite article should eliminate from the list of possible PoS choices the two indefinites, i.e. the indefinite pronoun¹⁶ and the indefinite article, leaving us with the numeral as the only choice. In one type of context, just as in English, *one/edin* is perceived as definite because it represents one member in a two-member set, typically *edinijat-drugijat* ‘(the) one – the other’:

- (15) *Ednata buza na deteto beše červena.*
 One.DEF-F. cheek of the child was red
 ‘One of the child’s cheeks was red.’

Note that each member in a correlative pair is definite in one sense, by virtue of representing one side in a binary contrast, but it is still indefinite in another, by not specifying which of the two sides it represents. The use of the definite article with such correlatives is quite varied. The article is omitted in a more general context such as *ot edna strana ... – ot druga strana*, ‘on (the) one hand – on the other hand’¹⁷, but is non-omissible in *Ednata strana obvinjava drugata v korupcija*, ‘The one side accuses the other of corruption’. Another interesting case can be illustrated by the following example, *Tja go celuna po buzata* (= *po ednata buza*), ‘She kissed him on the cheek’, where the use of the definite article obviously does not suggest that the recipient has one cheek only. What has not been said so far, and has largely been overlooked or ignored by Bulgarianists (except for Hauge 1999:51), is that *edin* can also be categorized as a **reciprocal pronoun** when paired with *drug* ‘another’. The situation is not very different from that in English, where the pair can be used both non-reciprocally and reciprocally:

- (15) We overtook *one* car after *another*. [nonreciprocal] (Quirk et al. 1985: 387)
 (16) Nie izprevarvahme kolite *edna* sled *druga*, dokato nakraja ni sprja KAT.
 ‘We overtook one car after another until we were stopped by the traffic police.’

¹⁶ Some of the indefinite pronouns, denoting indefinite quantity or number, can be articulated in anaphoric or cataphoric use – *njakolko* – *njakolkoto*, *nekolcina* – *nekolcinata* (for more: Nicolova 1983:36), but not the one indicating identity – *njako* – **njakojto*. Compare with English: *a few* – *the few*, but *someone* – **the someone*.

¹⁷ Our search in the Corpus of Contemporary American English produced 1488 occurrences of this expression without the article as opposed to 5420 articulated ones.

Perhaps a good way to illustrate reciprocity is by citing three lines from a well-known nursery song about the two little hands that have to wash one another to achieve the best cleaning effect:

- (17) te se mijat naj-dobre
 they REFL. wash best
 ednata mie *drugata* [reciprocal in context]
 one the washes other.the
 i dvete – liceto.
 and two.the – face.the
 ‘They wash each other best
 and together they wash the face.’

It may be asking too much from a nursery song to be very precise on reciprocity – in this case, partly due to the reflexive verb, we assume that the action takes place in both directions. The problem, to the extent that there is one, comes from the fact that on the one hand in instructions to young children the tasks need to be segmented into stages and that the situation requires use of the definite article with reference to body parts; on the other hand, if we are to achieve reciprocity, we need a reflexive verb in the plural + the unarticled forms, e.g. *mijat se edna druga*.

The discussion above has shown that some syntactic distinctions which are valid for the English *one* are also valid for the Bulgarian *edin*: independent use rules out determiner/article status¹⁸ and collocation (suffixal in Bulgarian) with the definite article rules out the two indefinites (article and pronoun)¹⁹. Bulgarian and English are also similar in that the determinatives precede the premodifiers, e.g. *edna mnogo seriozna greška*, ‘one very serious mistake’. Our interest, however, is not centered so much on the distinction between determinatives and modifiers, but on the differentiation between three subclasses within the determinatives – *edin* as a numeral, an indefinite pronoun or an indefinite article. In English, the numeral *one* may be “a slightly emphatic equivalent of the indefinite article”, e.g. *a mile or two* = *one or two miles* (Quirk et al. 1985: 273–274); when *one* functions as a substitute form, the difference between the numeral and the pronoun is also one of stress – the numeral being stressed and the pronoun – unstressed (Quirk et al. 1985: 869); the identification of the indefinite article is unproblematic, because it is a distinct form (*a* or *an*). In Bulgarian stress definitely plays a role, but the distinctions do not seem to be all that clear-cut. More on this will be said below. Our final point on the

¹⁸ However, in H&P’s theory “the determinative *one*, like cardinal numerals in general, can occur as a fused head” (H&P 2002: 1513).

¹⁹ Just a reminder of a point made earlier: *Toj počti ne čuva s ednoto uho*, ‘He is nearly deaf in one ear’, does not specify which of the two ears is affected.

treatment of *one* in English has to do with the distinction between polysemy and homonymy. Reference to three major modern English grammars shows that the authors are all keen to make a clear distinction between the various manifestations of *one* (Quirk et al. 1985:386; Longman Grammar 1999:71; H&P 2002:1513). Quirk et al. seem to be more inclined to treat the different functions of the “versatile word” *one* as a case of polysemy, without explicitly saying so; the other grammars distinguish between two (LG) or three homonyms (H&P).

§ 1.3. Review of opinions on the status and uses of *edin*

A brief look at the References will show that *edin* is mostly discussed in connection with the category **definiteness/indefiniteness (D/I)**. Some surveys of this category are more historical (Pärvev 1975) and (Kucarov 2007), the first of which makes only a passing reference to *edin* (ibid., p.70), while the second is much more up to date, strikes a good balance between objective presentation of the views of various authors and Kucarov’s own running commentary, and most importantly for us, devotes several pages on the treatment of *edin*. Many of the other references are valuable because they are not general D/I discussions, but are focused entirely on *edin*. Perhaps we should single out (Stankov 1995) as one of the most extensive discussions, but even very short papers, like (Hauge 1981/1983), may represent important contributions. Our review will start with a presentation of some minority views; the rest will be devoted entirely to the differentiation between numeral, indefinite pronoun and indefinite article.

A good point of departure for this review of opinions is a quotation from (Jespersen [1924]1965: 113), stating a well-known fact:

Whenever an indefinite article is developed, it seems always to be an unemphatic form of the numeral *one*.

The origins of the indefinite article may be undisputed, but the question whether the numeral *edin* has developed into a fully-fledged indefinite article is a matter of debate. What is very much a single voice in this debate is (Šamraj 1989:87), whose only comment on *edin* in this book is that “it is a lexical means for expressing the meaning of limitedness”. Unlike this brief comment, contained in a footnote, an earlier publication, (Šamraj1987:157), has a whole subsection (§ 1.1.2) devoted to *edin*. Limitedness is discussed in some detail, but the grammatical status of *edin* remains unspecified – usually the appositional categorization is “the **form** *edin*” and on one occasion (ibid., 160) – Jespersen’s “the unemphatic numeral” *edin*.

Another minority view, this time advanced by Georgiev ([1967] 1978 and 1993), is that *edin* is **an indefinite particle** when included in a triangular relationship with the definite article and the zero article. The very inclusion of *edin* in this triad would

normally suggest that it should be treated as an article, and it seems that Georgiev's position has shifted somewhat in this direction from his earlier publication in 1967 to that in 1993. (Georgiev 1967) is important in that it is one of very few proper argumentative discussions on the status of *edin*. From the very beginning, he points out that the numeral *edin* (ѣДЬНЪ – ѣДННЪ) was developing new meanings, besides its quantitative one, already in Old Bulgarian. As a result of this development Modern Bulgarian has several homonyms, which need to be distinguished. Georgiev (1967) claims that these have the status of an indefinite particle (which has not acquired all the characteristics of an indefinite article), an indefinite pronoun and a numeral. As might be expected there are lists of criteria distinguishing each homonym from the rest. What is missing, however, is a justification for treating *edin* as a particle in the first place. Judging by the reference to (Andrejčin 1942: 140), it is quite obvious that (Georgiev [1967] 1978: 397) has adopted Andrejčin's position without realizing its vulnerability. One need not refer to (Gilin 1982) to see something that should be patent to anybody – the term *particle* is used rather indiscriminately to free forms, i.e. words belonging to a particular PoS category, to elements showing various degrees of adhesion to a host word²⁰, and even to morphemes, which may be word-formative or form-formative (Andrejčin 1942: 140, Gramatika 1983: 473, Nicolova 2017: 666–667). Particles, in the Bulgarian tradition, which is very different from that of say English grammars, constitute an extremely heterogeneous class. The following quotation is indicative of some very serious problems:

Particles are very difficult to define and to distinguish from other word classes, especially interjections and adverbs and most often the distinction is made intuitively, without any explicit criteria. (Nicolova 2017: 661)

The only formal criterion Bulgarianists seem to agree on is that particles are invariable. But so are prepositions, which is why some English grammarians, e.g. (Quirk et al. 1985: 1150)²¹, divide the particles into prepositional and adverbial. As far as Georgiev's position is concerned, it cannot be accepted because morphologically *edin* is variable, and syntactically it functions as a determinative. However, many points which are part of Georgiev's (1967) argumentation for not treating *edin* as an article have become central to the subsequent debate.

²⁰ Starting with morpheme-like comparative and superlative proclitics *po-* and *naj-* in Bulgarian, which do not allow insertion, and moving to the relatively freer postfixes in the English “phrasal verbs” which allow insertion, e.g. ‘They *brought* them *up* as Christians’. Note that the presence or absence of hyphenation in Bulgarian does not reflect differences in cohesion but the systemic/grammatical nature of *po-* and *naj-* with adjectives, as opposed to the more restricted occurrence with other parts of speech: *po-visok* ‘taller’, *po muzikant* ‘better musician’.

²¹ There are some partial similarities between the Bulgarian *particles* and the so called *inserts* (Longman Grammar 1999: 1082).

Georgiev follows standard procedures to check whether grammaticalization has taken place: he checks whether *edin* has been integrated in a system of formal oppositions, and whether its use as part of these oppositions has become obligatory. As usual in triangular oppositions, *edin* is contrasted to the other two members – the zero article and the definite article. *Edin* is shown to be interchangeable with the zero article in some syntactic functions but not in others; moreover, there are additional factors involved, affecting the presence or absence of *edin* (Georgiev [1967] 1978: 400–1). Interchangeability with the zero article essentially means that in some of the contexts *edin* is nonobligatory, which leads Georgiev, and many other authors, to conclude that the process of grammaticalization has not run its full course. Quite predictably, the contrast of *edin* with the definite article shows that, apart from in some generic contexts, substitution of one for the other brings about a semantic change. We would also like to consider Georgiev’s attempt to distinguish “the particle” *edin* from the homonymous indefinite pronoun. This is by no means an easy distinction to make and the attempt is not very successful. First, the indefinite pronoun is said to express “lexical indefiniteness”, while the particle expresses “syntactico-communicative indefiniteness”, the latter being more abstract (Georgiev [1967] 1978: 407). It is true that we expect the meaning to be more abstract when *edin* functions as an indefinite article, but in practice semantically-based distinctions can be very elusive. What is expected to help out in this situation is a lexical substitution test, which involves the replacement of *edin* with the typical indefinite pronoun *njakoj* ‘someone’, *njakakáv* ‘some (kind of)’. The possibility for *edin* to be successfully replaced by *njakoj* is taken as an indicator that the lexical meaning of indefiniteness has not been weakened, hence *edin* should be treated as an indefinite pronoun (Georgiev [1967] 1978: 406) – *Gledaše go edno (njakakvo) oko, goljamo, prepáľneno ot máka*, ‘A (*Some) big eye, full of sadness was looking at him ...’. We consider this substitution significant, unlike Georgiev’s other tests for distinguishing the “particle *edin*” from the indefinite pronoun *edin* (ibid., 1978: 407)²². We need to expand the discussion a bit, despite restrictions on space. Perhaps, what should be noted first is that, if we broaden the context of the example above, the substitution of *edno* for *njakakvo* becomes very problematic. Here is the original text from Yovkov’s story *Drugoselec*²³ and the corresponding English translation:

²² Surely, we cannot take seriously a test, the first and most important one, that states that *edin* is an indefinite pronoun because it cannot be followed by articulated modifiers or an articulated head-noun. As is well-known, Bulgarian is peculiar in having the so called affix-hopping, so that the definite article is moved to the front-most position in the NP, unless it is a modifying adverb – *mojat dobár prijatel*, ‘my.the good friend’, *mójata mnogo stara kola*, ‘my.the very old car’, *mnogo starata mi kola*, ‘(Lit.) very old.the to me car’.

²³ The English title of this story is *Stranger*.

- (18) Toj klekna do padnalija kon. Posle sedna, vze glavata mu i ja turi na kolenete si.

Gledaše go *edno* oko, prepáľneno s máka i vátre v nego sveteha láčite na zvezdite.”
(Yovkov 1956, v. 3, 395)

“[...] He sat down, took the horse’s head and laid it on his knee. A big eye, full of pain looked at him, and in it the light of the stars was reflected.” (Yovkov 1965: 40)

The scene describes a specific event and the referent (the horse) is fully recognizable to its owner. A much more appropriate context which would normally allow substitution of *edin* by *nja*-pronouns often involves some change, resulting in reduced recognizability or total unrecognizability. Consider the following example:

- (19) *Pred men stoeše edna/njakakva páľna žena, kojato njamaše ništo obšto s momičeto, koeto bjah običal.* ‘In front of me stood a (Lit. one/some kind of) stout woman who had nothing in common with the girl I used to love’.

The context that is more revealing is not the one where substitutability is possible, as in (20) below, but rather, where it is not, as in (21). Someone standing by my kitchen window may observe that:

- (20) *Edna/njakakva kotka se peče na slánce várhu pokriva na kolata ti.* ‘A/Some cat is sunbathing on the roof of your car.’
(21) *Njakoj/*Edin čovek maj se e opitval da razbie ključalkata.* ‘It seems someone has been tempering with the lock’

First note that in (20), where we have direct visual evidence²⁴, both *edna* and *njakakva* are acceptable – specific reference may be typical of *edin*, but it does not preclude *njakakav*. However, in (21), where the evidence is inferential, only *njakoj* is acceptable. So if we take the opposition between *edin* and *njakakáv/njakoj* to be in terms of specific vs. nonspecific, *njakakav* is the unmarked member of a privative opposition. This also comes to show that the indefiniteness of *edin* has been weakened when compared to that of *njakakáv*, i.e. inferential evidence requires the stronger indefinite form. Note also that *njakoj* is far less common than *njakakáv* with specific reference, though not entirely impossible²⁵:

²⁴ Note that second hand information, which in Bulgarian is expressed by special non-witness verbal forms, is treated as direct evidence in this case: *Na pokriva na kolata imalo edna/njakakva kotka.*

²⁵ Ro Hauge (1981: 115) claims that “the attributive *njakoj/njakoja/njakoe*” cannot be used to express specific indefiniteness. However, the Bulgarian National Corpus provides examples: E.g., *Istinski monah li e tozi pát ili pak njakoj mošenik?*, ‘Is this a real monk or once again some kind of imposter?’

- (22) *Vidjah njakoj (njakakāv čovek) da vliza v kâštata i se obadih na policijata.* ‘I saw someone/some man enter the house and I called the police.’

The comparison of *edin* with the indefinite pronoun *njakoj/njakakāv* is interesting in more than one way. So far the logic of the usual argumentation has been that intersubstitutability of the two shows that *edin* should be treated as an indefinite pronoun. What we have argued is that the indefiniteness has been weakened and that there is a connection between *edin* and visuality. In what follows we shall make a connection between visuality and intensification.

§ 1.3.1. Intensification, discreteness, physicalism and visuality

Stankov (1995: 126–129) distinguishes between two types of intensifying function of *edin* – (1) with concrete nouns, and (2) with abstract nouns. We shall consider each one in turn.

Several authors receive due credit for their contribution to the discussion of intensification – (Nicolova 1978: 182), (Maslov 1981: 163; 1982: 171) and (Stamenov 1987: 430–431; 2000: 73–76). Stamenov deals with the intensifying function of *edin* quite extensively, so let us consider briefly some of his main points. First he picks up Maslov’s idea (1981: 163) “that the indefinite article *edin* can attribute exclusiveness to the host noun”, which has become known as the “*eminent use*”, and elaborates on it in a pragmatic vein, pointing out that besides the positive connotation of excellence and exclusivity, the interpretation of some utterances could be ironic. Consider the following example, which is a modification of one of Stamenov’s examples:

- (23) A v stajata na sina mi, edna čistota, edin red –
 And in the room of son Poss. one cleanliness one tidiness –
 edva možeš da stigneš do prozoreca.
 hardly can-2P to reach-2P. to the window
 ‘And in my son’s room it’s so clean and tidy – you can hardly get to the window.’

Stamenov introduces the term **ironic-eminent** for this kind of use. The focus is similarly on the negative connotations of *edin* when it is contrasted to the zero article in predicative use. Note, by the way, that this type of opposition is an acknowledgement that *edin* is treated as an article. The battery of examples includes minimal pairs of kernel SVC_s sentences such as *Ivan e učitel/glupak*, ‘Ivan is a teacher/a fool’ and ones with *edin* added – *Ivan e edin učitel/glupak*, ‘He is not much of a teacher’. Crucially, the interpretation of the latter sentences depends on the intonation, which of course is a well-recognized factor in ironic statements. As has been pointed out by Nicolova (1978: 182), and many others, the negative connotation is due to a specific intonation pattern; another factor which is obvious from some of the examples, but

has not been sufficiently recognized is the role of various particles (here they are again!), which, small as they are, can radically change the meaning:

- (24) *Toj pák e edin mošenik* (ne može nikogo da izlâže). Stamenov 2000: 73)
He hardly is one cheat (he can't take anybody in)
'He is hardly a cheat – he cannot take anybody in.'

Similar reversal of meaning is observed in English when we add the idiomatic expression *my foot*, as in *Your prices are the best in town, my foot*. Consider also the negative connotation imparted by the interjection *i* in Bulgarian:

- (25) *I toj e edin učitel*. 'He is not much of a teacher.'

One word that has caught Stamenov's attention is *samo* 'only', and as is common in discussions related to pragmatics, *samo* is examined in the context of scalarity. Thus, *Toj e samo edin učitel*, 'He is only a teacher', presupposes some hierarchy of professions in which the teaching profession occupies a relatively low rank (Stamenov 2000: 75). We shall try to stay focused on *edin* without going too much into semantic subtleties – what should be clear from this last example is that *edin* besides its intensifying function, which is less obvious in some cases, also performs a classifying function – it assigns the subject-referent to the class of teachers, which is typical for articles. To conclude this subsection, let us ask the most fundamental question: How can we account for the intensifying (expressive) effect of *edin* when used with concrete NPs functioning as subject complements? On the whole the generally accepted position is that predicative expressions are ascriptive²⁶, i.e. the communicative purpose is attributive rather than referential; it is not accidental therefore that nouns alternate with adjectives in this position. The predicative default then is one of non-salient referentiality. Bulgarian seems to behave perfectly in that predicatively used NPs take the zero article. What is more, Bulgarian disallows referentiality in a neutral ascriptive context, such as (26), but is flexible enough to remove the restriction when this becomes necessary, as is the case with a postmodifying restrictive clause [as in (27)]:

- (26) *Stojan Grigorov e (*edin) učitel*. 'Stojan Georgiev is (*one) a teacher.'

- (27) *Stojan Georgiev e edin učitel, kojto na vremeto mi davaše častni uroci*.

'Stojan Georgiev is a teacher who used to give me private lessons.'²⁷

Sentence (27) is marked both formally and semantically in relation to (26). Basically what we have in this case is foregrounding of referentiality in a predicative context,

²⁶ We shall not discuss the equative at this point.

²⁷ The two examples are slightly modified versions of the ones given by (Stamenov 2000: 71.). For similar distinctions in English, see also (H&P 2002: 383).

where it is normally backgrounded. We believe therefore that there is a correlation between the foregrounding of referentiality and the intensifying effect of *edin* in certain contexts. The precise mechanism for this type of foregrounding will be explained below. The contexts can be varied – some are explicitly evaluative, e.g. *Toj e glupav/glupak/edin glupak*, ‘He is foolish/lit. fool/lit.one fool’, others depend more on the broader context and the intonation, as has already been explained (e.g., *Toj e edin učitel ... čudo* (Stamenov 2000: 79) – ‘He is the kind of teacher who works miracles’). The introduction of *edin* may be linked to exclusivity, when the noun-predicative is unattended by premodifiers (compare the emphatic forms of the indefinite article in English – *He is a [ei] man!*), or it may be emotionally neutral or otherwise when premodifiers are present – *Toj e edno obiknoveno momče*, ‘He is just an ordinary boy’, or *Toj e edno tápo kopele*, ‘He is a stupid son of a bitch’. Ascriptive predicative complements behave as third-order entities, which in the words of J. Lyons (1977: 445), “are unobservable” (unlike first-order and second-order entities), and they are “such that ‘true’, rather than ‘real’ is more naturally predicated of them”. Thinking of the intensifying function of *edin*, we believe that expressivity is typically associated with what is real and observable, rather than otherwise. When functioning as an article, *edin* is basically selectional²⁸, and the intensification is achieved either by selecting an individual that is very prominent within the class/set to which he/she/it belongs, or by selecting an individual that is the result of some kind of partitioning – (1) qualitative: due to modification of the head noun or (2) quantitative: due to partitioning of a mass noun. The visualization of a scene is enhanced not only by adding modifiers to the head noun, but also by deictic adverbs, as in this mock conversation between Winnie-the-Pooh and Piglet:

(28) Mečo Puh: – *Prasčo, kakvo praviš?* Pooh: ‘Piglet, what are doing?’

(29) Prasčo: – *Ami ništo, Mečo, jam tuka edni portokalovi korički.*
Well nothing Pooh eat-1P here one-PL orange peelings

Piglet: ‘Nothing much, Pooh, I’m just here eating these orange peelings.’

(<http://forum.muzikant.org/topic/29955-%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8/page-117>)

²⁸ Selection presupposes that the head noun denotes a set consisting of at least two members, which should preclude the use of *edin* with nouns having unique reference. However, as is well-known, there are a number of cases, where *edin* does occur with proper names. Some are the result of semantic shifts, i.e. recategorization, e.g. from person to people sharing his/her name, where *edin* is a numeral rather than an article; others are cases of exemplification, e.g. *edin Vapcarov* in a conversation about talented Bulgarian poets who have been killed.

It should be said that there are native speakers of Bulgarian, who, if asked over the phone what they were doing, would not use *tuka* in their response. Some of my respondents said that they would not use a modifier, instead they “would simply say”: *Jam portokal*, ‘I am eating an orange’, and when pressed to use a modifier, they prefer to use the indefinite pronoun *njakakâv* – *Jam njakakva tvârda pâržola*, ‘I am eating some tough steak’. Both *edin* and *njakakâv* introduce an entity, and the combination of a specifier and modifier brings out the physicality of the referent; in addition, *njakakâv* also has a pejorative connotation²⁹.

After dealing with the intensifying function of *edin* with concrete nouns, we shall briefly look at combinations with abstract nouns. Stankov (1995:128) claims that in some cases where *edin* and *njakakâv* are omissible and are used as intensifiers, they should be considered indefinite pronouns and not indefinite articles. First, it is important that we keep the omissibility criterion apart from the semantics. Given that grammatical categories are obligatorily expressed, omissibility will always be considered a strong argument against the treatment of *edin* as an article. Looking at the semantic aspect of *edin*, Stankov is keen to emphasize the indication of indefiniteness. Consider his example:

- (30) *Njakakvo neobjasnimo vâlnenie izpâlvaše sârceto j.*
 Some kind of inexplicable excitement filled the heart her
 ‘Some inexplicable excitement filled her heart.’

In Stankov’s example the indefiniteness expressed by *njakakvo* is further reinforced by the adjective *neobjasnimo*. But we can easily provide an example where indefiniteness is not prominent at all:

- (31) *Edno sâvsem objasnimo čuvstvo na gordost ispâlni sârceto j.*
 One thoroughly explicable sense of pride filled the heart her
 ‘A thoroughly understandable sense of pride filled her heart.’

The function of *njakakvo* in (30) and *edno* in (31) are identical – they flesh out a feeling, an abstract concept, and in a way make it more tangible. We fully agree with Burov’s analysis of Stankov’s example when he points out that that *edin* in this case “has a specifying function” and that “the abstract continuum can be specified as an event” (Burov 2004:363).

²⁹ Note that while *njakakâv* often expresses pejorativeness, that connotation is context sensitive. Consider: *Šte ti zvânna po-kâsno, če v momenta gledam njakakâv/edin mnogo interesen film. Žalko će izpusnah načaloto*. ‘I’ll call back later, O.K? I am watching some very interesting film right now. Pity, I missed the beginning.’

§ 1.3.2. The grammaticalization of *edin* – from numeral to indefinite article

On the whole, synthetically expressed grammatical categories receive automatic recognition, while analytically expressed ones are subjected to further scrutiny and have to prove their grammatical credentials. Modern Bulgarian has *mixed system determination*, a term which we have borrowed from (Lyons 2003: 77), but which will be employed here in a rather different way. Lyons uses the term to describe languages which “have both a bound definite article and a free-form one; in most cases the two are complementary to each other”. In other words, what Lyons has in mind are alternative ways of expressing a **sub-category**, that of the definite article; in contrast, we shall operate with the term *mixed system categories*, in which some subcategories are expressed synthetically and others – analytically. The tense system of Bulgarian is a good example, with some synthetic tense forms and an analytical future tense. As is well-known, whether a given heterogeneous category will be described as two-member or three-member depends on the assessment of function words (grammatical vs. lexical)³⁰ and often on how much weight is given to various competing factors. If we assume that the Bulgarian D/I category makes a three-way distinction between a suffixed definite article, a zero and an indefinite article (*edin*), it is only the last one that has its grammatical credentials contested. Comparisons of Bulgarian with languages such as German and French have shown that the process of grammaticalization of the singular numeral to indefinite article is not as advanced as in the other two languages. The contrasts between the D/I members seem to be more obvious in some contexts, and less so in others. The impression that the contrasts are not as systematic as they should be, that they are too context-dependent, and most importantly, the total paradigmatic homonymy should account for the considerable diversity of opinions among Bulgarianists.

We shall attempt a brief summary of these opinions, being fully aware of the risks of some misrepresentation in cases where the author’s position has not been explicitly stated. Due care is taken to be as precise as possible by including quotations and qualifications. Note that except for (1) below, all page reference are to non-numeral categories.

1. **Numeral only** (stressed or unstressed): “**lexical** means for expressing limitedness” (Šamraj 1989: 87) and “unemphatic numeral” (Šamraj 1987: 160).

2. **Numeral and indefinite pronoun**: (Andrejčin 1942: 368; 1978: 299) – *only dependent use of IP; (Stojanov 1964: 290) – “the numeral *edin* is used as IP”; (Stojanov 1987: 10) – Num. or IP; (Gramatika 1983: 204); (Rå Hauge 1999: 68); (Pašov 1978: 386) – “semantically a numeral, but morphologically a pronoun-adjective, which agrees in gender and number with the host-noun”.

³⁰ For example, a reappraisal of the status of *will* has led to a reduction of the simple tenses in English from three to two.

3. **Numeral, indefinite pronoun, particle:** (Georgiev [1967] 1978) – it is also “a special indefinite lexeme, which is functionally diverse and is partially similar to the indefinite article in other languages” (ibid.: 398); (Georgiev 1993: 274–275) – “lexico-morphologically diverse, lacking specialization only as marker of indefinite specification/individualization, fails to qualify as an indefinite article, even though occasionally acquires such status”.

4. **Numeral and indefinite article:** (Nicolova 1978: 437) and (Nicolova 1986: 172) – *Edin* is not included among the indefinite pronouns because “the question about the status of *edin* as an article still remains unresolved”; there is no equivocation, however, in (Nicolova 2008: 79) and Nicolova 2017: 123) – “Bulgarian has an indefinite article *edin/edna/edno/edni*”.

5. **Numeral, indefinite pronoun, article:** The authors’ commitment to the existence of an indefinite article in Bulgarian varies considerably, which requires some differentiation.

(a) high commitment: (Maslov 1981: 161–3 /Maslov 1982: 169–171) recognizes the existence of an indefinite article, but points out that in contrast to West European languages its use is optional. Kucarov (2007: 453 and 2011: 50) includes the “so called “indefinite article”” in two grammatical oppositions. Penčev (1984: 26) differentiates between *edin*₁, the numeral, and *edin*₂, which is a quantifier that “is not a notional word, but a marker for the category definiteness”. Burov (2004: 353) differentiates between specific indefiniteness, expressed by the article *edin*, and non-specific indefiniteness, expressed by the zero article. (Lakova 1995: 20) – “the indefinite pronoun-adjective *edin* when used adnominally has developed into an indefinite article”; also (Lakova 2002: 195); (Stankov & Ivanova 1989: 22), (Stankov 1995: 104 and elsewhere).

(b) tentative commitment: (Ivančev 1957: 516 and 1978: 203) – while some uses are indicative of the appearance of an indefinite article, the process is still not sufficiently comprehensive, which shows that it is still at a rudimentary stage; (Scatton 1983: 168) – “numeral [...] used as IP and perhaps as an indefinite article”; (Koseska-Toszewa 1990: 154); (Bojadžiev, Kucarov, Penčev 1998: 470) and (Kucarov 2007: 451) – “there is no logical justification for the claim that contemporary Bulgarian has developed an indefinite article”³¹, the indefinite article’s position is still “in the periphery of the functional-semantic field of the category”; (Revzin 1978: 208) – insufficient regularity of usage points to incomplete grammaticalization, hence intermediate status – “pronoun-article”.

The list should be extended with two more authors, who may not have made very explicit statements about their stand on the status of *edin*, yet the main thrust

³¹ On the basis of this statement, Kucarov should be excluded from this group – clearly, he does not find the process of grammaticalization complete. Yet, he suggests a system of oppositions [(def. vs. **indef.**) vs. zero](Kucarov 2007: 453), which is presented as “an alternative variant”.

of what they have argued is that in certain types of context *edin* functions as a typical article and is in contrast with the definite article and the zero – (Stamenov [1984]2000, 58–70; and [1985]2000: 71–80), (Guentcheva 1987).

On the whole, the eighties mark a trend towards greater recognition of *edin* as an article. The shift in thinking is reflected in more recent dictionaries, e.g. BTR-2004, but not in vol. 4 of the multivolume RBE (1984), because the guidelines for the latter were laid down in 1966.

Not all of the authors in the list above have found it necessary to justify their PoS categorization of *edin*. Often information has to be gleaned from occasional status indicating appositions³² or separate PoS differentiations (Stankov 1995: 128). Among the authors who have discussed status issues in greater or lesser detail are: (Georgiev [1967] 1978), (Revzin 1978), (Penčev 1984: 25,75), (Stojanov 1987), (Kucarov 2007: 407–451). We shall take into account the existing contributions, but instead of commenting on each of a number of authors we propose to provide a more systemic and coherent assessment of the process of grammaticalization of *edin* from numeral to article. Both PoS assignment and grammaticalization follow the same well-established procedure of looking for specific features at each of the linguistic levels. The specific model to be followed here is that (Croft 2000: 157), whose grammaticalization processes are of three major types – phonological, morphosyntactic and functional; each of these is further subdivided into paradigmatic and syntagmatic.

Table 2. Grammaticalization processes of *edin* modelled on (Croft 2000: 157)

Phonological

Paradigmatic: *attrition*: **Yes (partial)** – Loss of stress and some vowel reduction, but no material erosion (no contraction).

Comment: Following (Jespersen 1965 [1924]:113), loss of stress has been given considerable weight when contrasting the numeral *edin* and the article. See (Penčev 1984:75) and (Revzin 1978:199) among many.

Syntagmatic: *coalescence*: **No** – Word (free form).

Comment: It is easy to appreciate the significance of this process when we consider the transformation in Bulgarian of the postposed demonstrative pronoun to a suffixed definite article.

Morphosyntactic:

Paradigmatic: *obligatorification*: **Yes (partial)** – only in certain contexts.

Comment: This criterion has assumed crucial importance for the recognition of *edin* as an indefinite article. Omission is unacceptable, for example, in the following sentence:

³² Sometimes they are not PoS appositions at all, e.g. “the word-form (BG. *slovoformata*) *edin*” (Grozeva 1979: 15).

- (32) *Edno dete si ima nužda ot bašta.*
 One child DAT has need of father
 ‘A child needs a father.’

However, omission is perfectly acceptable in the following example, which is a shorter version of one provided by Kabakčiev (1990: 45):

- (33) *V kabineta mi me čaka (edin) pacient.*
 In the surgery my me wait 3Pers. (one) patient.
 ‘I’ve got a patient waiting for me in the surgery.’

We are trying to keep the *Comments* in this table as brief as possible; more will be said on grammatical obligatoriness below.

paradigmaticization: open class > closed class > invariant meaning – **Yes**

Comment: *Edin* is part of a three-member closed set with the definite article and the zero article. Paradigmaticization suggests that the contrast between the members of the set is maintained most of the time and is only occasionally suspended (neutralized); however, the absence of total obligatoriness, comes to suggest that the process has not established sufficiently deep roots everywhere.

Syntagmatic: *rigidification* [word order] – **Yes**

Comment: The position of *edin* is fixed to that of a determinative – initial position within the NP³³. Postnominal position is rare and is largely restricted to poems – e.g. *pesnička edna* ‘one little song’. There is also certain rigidification within the group of determinatives – *edni moi*/**moi edni prijatelj* ‘some friends of mine’, *edni sedem*/**sedem edni godini* ‘one-PL. seven years’³⁴.

loss of independent syntactic status > morphological fusion > loss – **Qualified No**

Whatever changes have taken place, they are still at the initial stage, i.e. there is no morphological fusion. Typically, numerals, indefinite pronouns and articles

³³ Postnominal position is rare and is largely restricted to poetry.

³⁴ Note that translating *edni* by *some* will not be correct because *some* tends to be approximative in such cases – *some* (=about) *seven years ago*. Agreement patterns are rather different in the two languages: English disallows a plural when *one* is a dependent, and the singular in such contexts is not all that common either – e.g., *If I could shake off but **one seven years** from these old arms and legs* [enTenTen13]. Besides the plural *edni*, Bulgarian allows a singular neuter *edno*, which is approximative semantically and adverb-like morphosyntactically – e.g. *Sigurno ima **edno dvadeset godini** otkak ne sâm hodil na more*, ‘It must have been some twenty years since I last went to the seaside’.

function as dependents, but they are sufficiently independent to be treated as words. Note that even in cases where *edin* is obligatory, and consequently is treated as an article (in a prepositional phrase – Stankov 1984:198), omission of the noun may be possible:

- (34) A: Hodiš li ošte po selata? ‘Do you still go round villages?’
- (35) B: Včera bjah v edno. (bjah v *edno selo*/**selo*)
Yesterday was-IP in one

The examples which are of greater interest to us, however, are the ones where the cohesion between article and host noun is so strong, that neither can function on its own. Consider the following example:

- (36) *Edna nošt* si legnah rano. ‘I went to bed early one night.’

Functional

Paradigmatic: *extension of semantic range > loss of function* – **Yes**

Comment Generally speaking grammatical meanings are broader and more abstract than lexical ones. If we consider the path of grammaticalization – numeral>indefinite pronoun>indefinite article, each stage marks greater degree of abstraction: from indication of singularity to indefiniteness and finally to individuality (classification)/property ascription/genericness. As far as the ‘loss of function’ is concerned, the meaning is definitely not numerical in the example *One night I went to bed early*, but there is often backgrounded numericity that can be easily foregrounded. Consider the following conversation between two witnesses of an ATM robbery and a police inspector:

- (37) A: Vidjah *edin* visok máž pred bankomata.
Saw-1SG one tall man in front of the ATM
‘I saw this tall bloke by the ATM.’
- (38) B: *Dvama* bjaha – drugijat stoeše na âgâla na bankata.
Two (men) were – the other stood at the corner of the bank
‘There were two – the other bloke was standing at the corner of the bank.’

B’s reaction clearly shows the presence of backgrounded numericity in A’s use of *edin*.

Syntagmatic: *idiomaticization*: compositional & analyzable > noncompositional & analyzable > unanalyzable – **SOME**

Comment: Compositionally *edin* is a simple form and moreover, it is not the result of a collapse of some more complex syntactic structure. The extension of the semantic range, noted above, suggests some degree of idiomaticization; when used referentially, to express specific indefiniteness, the original numeric meaning is still transparent; it seems to be less transparent in nonreferential generic use, i.e. in cases where *edin* is equivalent to *any*, not *one*:

- (39) *Edin politik trjabva da znae kak da se dârži na obštestveni mesta.* ‘A politician should know how to behave in public’.

This type of transposition, whereby a singular numeral-turned-article develops a generic use, is not uncommon, but what is specific to Bulgarian is that such statements are exclusively modal. In a more general sense, we may look at the various modalizations of *edin* as examples of idiomaticization. Sometimes lexical selections are linked to specific grammatical structures. For example, one fact, which seems to have remained unnoticed, is that the selection of *edin* vs. *njakoj* in *da*-questions distinguishes conducive (bias-encoding) from open (neutral) questions:

- (40) *Da me e târsila edna žena s kučence?* ‘Has a woman with a puppy been looking for me?’

- (41) *Njakoj da me e târsil?* ‘Has anyone been looking for me?’

One final point on modalization. *Edin* is involved in all three types of quantification – unique, existential and universal. Most Bulgarianists mention modality explicitly only in connection with the use of modal predicates in generic statements, as in (39) – *Edin politik trjabva da znae kak da se dârži na obštestveni mesta*. But *edin* occurs also in existential statements to express possibility:

- (42) *Edna pnevmonija može da ti dojde ot ništo.*
One pneumonia may to you-DAT come of nothing
‘You can catch pneumonia just like that.’

We shall also argue that the use of *edin* for intensification, or the so called “eminent use”, discussed in §1.3.1., should also be treated as modal. The effect in this case is due to a combination of unique quantification and a particular intonation pattern. This is part of a broader understanding of modality which also includes emotional attitudes towards the predication.

Summary of results from Table 2: Yes (3), Yes –Partial (3), No (2).

The processes of grammaticalization are well-developed in certain areas, such as extension of semantic range, rigidification of word order and formation of paradigmatic oppositions; they are only partially developed in two different senses – in terms of degree of maturation and in terms of scope of operation. Maturation is still at a very early stage with regard to phonological attrition (no material erosion) and at some more intermediate stage of idiomatization, with distinct functional specification, yet quite transparent original meaning. Scope of operation concerns the obligatorification of *edin* as an article – the use of *edin* as an indefinite article is obligatory in certain contexts (Revzin 1978: 201–5, Stankov 1984: 198), which are determined by syntactic function, lexical selection and information structure (FSP); as has been pointed out by many, the scope of operation is narrower than in some west European languages, and not only that – in some areas it is not as systematic. Finally, there are two negative answers in Table 2, referring to similar processes on different levels – the first concerns the absence of phonological coalescence between *edin* and the host word, the second – the absence of morphological fusion. Looking at the combination of parameters, **the total picture is one of uneven grammaticalization.**

§ 1.3.3. *Edin* vs. zero article – arguments, some statistics and explanations

In the context of Bulgarian linguistics “uneven grammaticalization” means that when it comes to taking a stand whether Bulgarian has an indefinite article or not, some authors do not feel confident enough to express an opinion, while those who do, focus either on the *yeses* or the *noes* to arrive at opposite conclusions. As Stankov (1995: 87) rightly points out, “the question occupying central position in the debate is about the **facultative vs. nonfacultative** use of the forms *edin*, *edna*, *edno* as part of the NP in certain types of context”. Strong support for the recognition of an indefinite article in Bulgarian was expressed as early as 1957 by Ivančev (1957: 516), who specifies the contexts where an indefinite article is obligatory – “where the unarticled form [i.e. the zero – A.S.] is void of meaning and therefore unusable, or where the unarticled form cannot indicate a single indefinite object”. Ivančev, however, goes on to say something which is to become a recurrent theme in the argumentation of the “*no* camp”: “all sorts of qualifications need to be taken into account, because the phenomenon lacks the necessary all- inclusiveness”. Mayer (1988), whose article deals with only one type of generic sentences, notes the following:

...the infrequent use of *edin* as an indefinite article in non-specific and generic meanings means that the semantic range of the Bulgarian indefinite article is far narrower than that of the English indefinite article. (Mayer 1988: 244)

The narrower range of the Bulgarian *edin*-as-article is a fact recognized by many authors contrasting Bulgarian with English, French and German. At the same time, there seems to be considerable agreement among Bulgarianists on the point that *edin* has become mainly specialized in expressing “specific indefiniteness”³⁵. Does this mean that specific indefiniteness is obligatorily expressed by *edin*? The short answer is: ‘No’. Stankov (1995: 132) points out that it is often the zero article that “has an affinity for rhematically used nouns introducing a new object on the scene – e.g. *Toj postroi kašta* ‘He built a house’”, because the meaning in this case is more qualitative (i.e. indicating properties of the class) rather than referential. Similarly, in a contrastive context, the logical stress “underscores the signifying aspect of meaning”, not the referential aspect – e.g. *Na dârvoto kacna vrana, a ne gâlâb* ‘The bird that perched on the tree was a crow, not a pigeon’. Such contrastive contexts are rather special in that on the one hand the situation involves specific reference, while on the other, the identification of the rhematic participants involves class distinctions. The complexity of this utterance comes from the fact that the communicative intention of the speaker is to make a generic contrast, i.e. between two species, while the sentence itself contains spatial (*na dârvoto*) and temporal (Past tense marking on the verb *kacna*) specification. The reason why *edin* cannot be used in this context is that its primary function is to single out individuals and not to refer to classes; when used generically, *edin* is transposed, and transpositions are contextually conditioned³⁶. There are numerous cases where the omission of *edin* from a sentence does not lead to ungrammaticality, which is seen as clear evidence for non-obligatoriness; what Stankov, as well as other proponents of the indefinite article in Bulgarian, have been keen to point out, however, is that *edin* and the zero article are not in free variation. *Edin* is typically referential and mainly used to express specific indefiniteness, while the zero expresses merely “significativeness” (Stankov 1995: 109) and although this presupposes nonreferentiality, the spatiotemporal markers in the context may induce referential (specific) interpretation. The aim is to justify the existence of *edin* and the zero, by assigning functional/semantic territory to each of them, while allowing transpositions in both directions³⁷. The same idea is expressed much earlier by Ivančev (1957)1978: 207), who claims that “whenever a name is used without an article, it is essentially abstract, general and indefinite”, yet the overall meaning of the sentence is often concrete and pointing to something particular, which “may cast a shadow of particularity over the unarticled rhematic word:

³⁵ A different position is taken by (Penčev 1984:76), who distinguishes between two types of definiteness – “individualizing”, expressed by the definite article –*ât*, and “nonindividualizing”, expressed by *edin*.

³⁶ One type of context disallowing generic use of the indefinite article in English and of *edin* in Bulgarian is “when attributing properties which belong to the class or species as a whole: *A tiger is becoming almost extinct.” (Quirk et al. 1985: 281–282). “In its generic function *alan* picks out ANY REPRESENTATIVE MEMBER OF THE CLASS.” (ibid.)

³⁷ For a discussion on directions of substitution see (Stoevsky 2013: 309).

(43) Toj hvârli *kamâk* . – Lit. “He threw stone.” → ‘He threw a stone.’

(44) Udarih go s željazo. Lit. “Hit him with iron.” → ‘I hit him with an iron bar.’”

Despite being unarticled, *kamâk* and *željazo* are construed as referential, which is also helped by the discreteness of the objects. Compare (43) above with (45) below, where the referent is not discrete and the context is ascriptive:

(45) Naj-rannite sečiva sa bili praveni ot *kamâk*. ‘The earliest tools were made from stone.’

Note that if we are to insert *edin* before the italicized nouns in (43)-(45) above, the meaning will remain largely unaffected in (43) and (44), while in (45) the meaning will change substantially, suggesting that all tools were made from one particular type of stone (e.g. flint).

The picture that emerges from this part of the discussion on the facultativeness of *edin*-as-article shows that **we need to distinguish three different situations: (1) omission of the article results in ungrammaticality, (2) omission brings about a semantic change, (3) omission is functionally unimportant, i.e. *edin* and the zero are in free variation.** The next important question is this: Given the total distribution of *edin*-as-article, how large is the segment of each of the three groups? To give an accurate answer to this question would require composing an inventory of all contextual factors affecting the selection of *edin*. The next step would be to assess the interaction between the different factors, i.e. competing motivations. And the final step would be to examine the statistics provided by corpus linguistics. A lot has already been done in assessing the role of TAM categories – correlation between tense and referential vs. nonreferential use, correlation between verbal aspectuality and object boundedness (i.e. aspectual harmony³⁸), correlation between the use of *edin* and modality in generic statements. Other distinctions which also bear on the use of *edin*, include concrete/abstract, discrete/nondiscrete, singular/plural, lexical deictics. One category which seems not to have received much attention is voice. Our own rather impromptu search of a passive which is common in describing traffic incidents, “aux. + *blâsnat ot* ‘knocked down by’” produced some rather surprising statistics. Strictly speaking, the search was aimed at finding out the frequency of *edin* in a context where its use is facultative – e.g. *Beše blâsnat ot (edna) kola* ‘(X) was knocked down by a car’. The result is as follows:

³⁸For more on lexicogramatical harmony and disharmony see Stoevsky 1983.

Table 3. Frequency of use of *edin* in a PP after *blâsnat/a/o/i (ot)* ‘knocked down by’

Corpus: <u>Bulgarian Web 2012 (bgTenTen12, TreeTagger v2)</u>				
Search Engine: Sketch Engine Date: 10 May 2018				
	Total	Def.	<i>Edin</i>	Zero
Aux. + <i>blâsnat ot</i> (masc.)	383	25	1	357
Aux. + <i>blâsnata ot</i> (fem.)	221	23	1	197
Aux. + <i>blâsnato ot</i> (neut.)	133	3	0	130
Aux. + <i>blâsnati ot</i> (pl.)	111	9	0	102
Total	842	60	2 (0,24%)	780

(Note: Aux. → *e/sa/beše/bjaha/e bil(-a,-o)/sa bili/bil(-a,-o)/bili*).

The results in Table 3 convincingly show that even though *edin* may be grammatically acceptable as part of the prepositional phrase, it is hardly ever used to indicate the causer of a traffic incident in this type of passive structure and with this particular verb. To some extent this may seem surprising, given that traffic incidents, unless we are hypothesizing about the risks of one, are typically specific events and *edin*-as-article is said to primarily indicate specific indefiniteness. The 780 occurrences of the zero lend further support to Stankov’s observation, mentioned earlier, about the affinity of the zero for the rhematic internal arguments. The traffic scene above may have turned out to be somewhat idiosyncratic, so before making any further comments on the significance of the figures in Table 3, let us consider the additional evidence in Table 4, where *edin* is also facultative and the prepositional phrase once again occupies the end-focus position.

Table 4. Frequency of use of *edin* in a PP after *zapoznahme se(na)* ‘We first met at + NP’

Corpus: <u>Bulgarian Web 2012 (bgTenTen12, TreeTagger v2)</u>				
Search Engine: Sketch Engine Date: 10 May 2018				
	Total	Def.	<i>Edin</i>	Zero
<i>Zapoznahme se na</i> + NP	69	25	17(24%)	27

E.g. *Zapoznahme se na moreto (def.)/kupon (o)/edna konferencija*.

‘We first met at the seaside/at a party/at a conference.’

It would be totally unscientific to make any sweeping generalizations on the basis of the data presented in the last two tables, yet there are some conclusions to be made. First, a comparison of Table 3 and Table 4 shows that percentage-wise (and purely incidentally!), *edin* is 100 times more common in Table 4, which is partly due to verbal (lexical) licensing, but may also have something to do with the different semantic roles of the prepositional complements. What is of primary importance to us, however, is not so much the fact that lexical selection affects

the use of *edin*, but the fact (most obvious in Table 3) that the presence of *edin*, where it is grammatically facultative, is less than 1%. In many cases therefore, it is misleading to claim, simply on the grounds of acceptability, that *edin* and the zero are intersubstitutable without pointing out the overwhelming preponderance of the zero in usage. Sometimes the contrast between *edin* and zero is one of referentiality vs. nonreferentiality respectively, as in (46) and (47) below, in other cases the zero is nominally nonreferential but is construed as referential due to deictic markers (both grammatical and lexical) in the text, as in (48):

(46) Târsja edin prijatel. ‘I am looking for a friend of mine’.

(47) Târsja si prijatel(ka). ‘I am looking for a friend.’

(48) Toj se obadi na prijatel. ‘He phoned a friend.’³⁹

Several important conclusions can be drawn on the basis of (46) – (48) above. First, when we compare the Bulgarian sentences with their English translations, we find that Bulgarian is much more sensitive to the contrast between referentiality and nonreferentiality; by contrast, English uses the indefinite article in all three sentences; note also that ‘I am looking for a friend’ is ambiguous. Second, the zero is used both nonreferentially, which is predictable, but equally, can be construed referentially with the help of the context. This is significant in two ways – (1) the zero covers a lot of ground, (2) it functions as a default, as unmarked. There seems to be nothing particularly remarkable about that – it is both morphologically and semantically unmarked. What is remarkable is not the morphology, but what looks like a disproportionately large segment of the usage covered by the zero. Usually, the neutralization of privative oppositions is carried out under some fairly restricted conditions. However, the use of the zero in referentially specific contexts (presumably the preserve of *edin*) is widespread. In a discussion on the competition between *edin* and the zero, Nicolova (2017: 151) gives examples of contexts where *edin* is either non-omissible, or is becoming more common than the zero, which is taken as “an indication of a **certain degree of grammaticalization**”. This seems to be very much in line with our own conclusions about the rather patchy picture of grammaticalization presented in Table 2. Given that all natural languages are dynamic systems and partial grammaticalizations are universal, one would expect

³⁹ Important insight can be gained about *edin* as a specifier from the pro-drop variant of (48):
(48¹) Obadi se na prijatel.

In the written language (48¹) is ambiguous. In the spoken language the ambiguity is resolved due to different stress placement:

(48²) O’badi se na prijatel. – ‘He phoned a friend’.

(48³) Oba’di se na prijatel! – ‘Phone a friend!’

If we insert *edin* in (48¹) and google *Obadi se na edin prijatel*, all six results turn out to be preterital. By contrast, contestants in a popular TV game show have as one of their options to seek help “Oba’di se na prijatel!”, which is non-specific (=na njakoj prijatel) and allows them to phone one of three preselected friends.

general linguistics to have developed a standard solution about the status of partially grammaticalized analytical forms, yet practices vary from language to language. Let us consider the argumentation of two Bulgarianists for whom *edin* cannot be denied the status of an indefinite article on the grounds of partial grammaticalization. Nicolova's position is "that the competition between the noun phrases with *edin* and with zero article does not deny the existence of an indefinite article since the competition between two members of a particular category is not at all uncommon, cf. for instance the competition between perfective and imperfective aspect in some cases, or between some tenses"⁴⁰ (Nicolova 2017: 151–152). Stankov (1984: 203) insists that "the fact that *edin* has become specialized in expressing only part of the meanings of the category of indefiniteness⁴¹ cannot be considered a substantive argument to deny *edin* the status of an indefinite article. In the uses that it has, *edin* is grammaticalized, i.e. it is void of lexical meaning and expresses relations, forming a semantic opposition with the definite article". Stankov basically reiterates Ivančev's (1957) position, discussed earlier (at the beginning of § 1.3.3). We believe that a lingering numerical meaning of oneness should not be seen as an impediment to recognizing the functioning of *edin* as an indefinite article⁴². There are numerous examples of anaphoricity where an article NP has as its antecedent an NP introduced by *edin*⁴³, a fact which legitimizes the article status of *edin*. What has been seen as a problem is not that *edin* has become specialized in expressing only specific indefiniteness, but that it does not do so obligatorily. In contexts where semantically possible, the main reason for suspending the contrast between specific and nonspecific indefiniteness and using the unmarked zero seems to be economy. First, as was already indicated in Table 2, attrition in Bulgarian is only partial – the forms may be unstressed but they remain disyllabic; in English and French they are monosyllabic, and in German all forms of the definite article are monosyllabic, while some indefinites are disyllabic because of case (and, of course, gender) marking. A native speaker of Bulgarian will certainly find the presence of *edin* obtrusive in a sentence such as *V edno sofijsko učilište edna učitelka nakazala edin učenik da stoi v edin âgâl edin čas* 'A teacher in a Sofia school punished a

⁴⁰ For a good discussion of the suppression of feature contrasts of multi-member categories see (Gerdzikov 1974: 35; 2013: 63; 2013: 107).

⁴¹ Stankov (1984: 203) distinguishes between *general indefiniteness*, expressed by the zero article, from *concrete indefiniteness*, expressed by *edin*. Note the difference in bracketing between Stankov and Kucarov – [(*edin*)_{con} : (zero)_{gen}]_{indef} : [(-ât, -jat, -ta, -to)_{def}], [(def. : indef.)_{con} : (zero)_{noncon}] (Kucarov 2007: 453).

⁴² Note that both in English and in Bulgarian the use of the indefinite article is dependent on the countability of the head noun – E.g. *Imaš (*edin) šokolad na nosa*, 'You've got chocolate on your nose'; *Kupih i edin šokolad*, 'I bought her a bar of chocolate'.

⁴³ Consider the following child-parent discourse: *Tate, može li edin vâpros?* 'Daddy, can I ask you a question?', *Kazvaj si bârzo vâprosa, če trjabvaše otdavna da si v legloto*. 'Be quick with the question because you should have been in bed long ago.'

student to stand in the corner for an hour'. Note that *edin* can be totally eliminated from that sentence: Ču li za *onazi učiteljka v Sofia, kojato nakazala njakakâv učenik da stoi v âgâla na stajata cjal čas*, 'Did you hear about that teacher in Sofia who punished some student to stand in the corner of the room for a whole hour'. The use of the zero may be due not only to the insufficient attrition of *edin*, but also to the fact that the contrast between specificity and nonspecificity is suppressed and the zero as unmarked member is used in its generic sense to simply indicate indefiniteness, while the indication of specificity is left to the heavily marked Bulgarian verb. This distribution of the information load means that *edin* can become more involved in marking rhematic focus at the level of the sentence (most conspicuously in cases of intensification), rather than necessarily marking specific indefiniteness at the phrase level, even though the two intersect. One issue which we would like to discuss at this point is the claim that when *edin* has specific reference the entity that has been introduced into discourse is identifiable to the speaker but **not to the hearer**.

§ 1.3.4. Discourse-new and hearer-new information

As Chvany (1983: 71; 1996: 128) succinctly puts it, "D/I [definiteness/ indefiniteness –A.S.] is closely bound with the information-bearing structure of discourse". What is peculiar though, is that it is not uncommon for authors to ignore the role of discourse and define indefiniteness solely as speaker-new information (Penčev 1984:75, Stankov 1987:412). According to Stankov (ibid.), "with regard to the opposition D/I, indefinite are objects that cannot be identified by one of the two participants in the speech act/ speaker or hearer/, or by both of them simultaneously." A very similar explanation of indefiniteness is given by Hawkins (1991:417), who discusses the indefinite NP in the following sentence:

"(1) I met a professor yesterday.

Even though the entity described by *a professor* may be quite 'definite' for the speaker, in the sense that it exists in his cognitive environment, it does not exist in the mutual cognitive environment shared with the hearer."

So why is it that the distinction discourse-new/discourse-old is eclipsed from the explanations of indefiniteness? The answer seems to be simple – because of implicational relations. The information that is new to the hearer is intended to be such by the speaker, i.e. it is also discourse-new, therefore, reference to discourse is seen as redundant. On the other hand, as has been explained by Ward & Birner (2006:156), "Information that is discourse-old but hearer-new is predicted not to occur, on the grounds that a speaker typically believes that the hearer is paying attention and thus what has been evoked in the discourse is also known to the hearer." Now, note that while hearer-new information implicates discourse-new, the converse is not necessarily true, i.e. it is possible to have discourse-new information which is intended to evoke

hearer-old information. Typically, the hearer-old information will be expressed by an articulated NP, yet the use of *edin* is not completely excluded. Thus in a conversation about monuments and ideology the audience may be reminded of the following fact:

- (49) Predpolagam vsički si spomnjate mnogo dobre *edin pametnik/pametnika* na Lenin točno v centâra na Sofia. ‘I suppose all of you remember very well a certain monument/the monument of Lenin right in the centre of Sofia.’

Examples such as the one above may not be all that common, but they are important in showing that *edin* is not entirely restricted to introducing hearer-new information; occasionally, *edin* may be used merely to introduce a discourse-new entity, the entity itself being familiar to the hearer. To put it in Strawsonian terms: In the vast majority of cases, *edin* underscores the application of the Principle of the Presumption of Ignorance, i.e. when the information conveyed is presumed to be new to the hearer; far less commonly, e.g. in reminders, *edin* underscores the Principle of the Presumption of Knowledge.⁴⁴

§ 1.3.5. On the POS and syntactic status of remnants

The question about the status of remnants after ellipsis has exercised the minds of many. Given that *edin*-as-article and its host noun will be treated as an analytical way of expressing the D/I category, our special interest will be in the remnants after the heads of analytical forms⁴⁵ have been elided. Earlier we discussed a pair of sentences from (Quirk et al. 1985), which will be repeated here for convenience:

- (50) Some rolls have been eaten. [determiner]⁴⁶
 (51) Some (of the rolls) have been eaten. [indef. pronoun] (Quirk et al. 1985: 383)

Note that in this case, in the theory of Quirk et al., the status of *some* has changed after the ellipsis of the parenthesized phrase. We shall refer to such remnants as *class-changing*.

⁴⁴ Generally speaking, the two principles operate simultaneously (Strawson 1971:76); however, the context may give greater prominence to one or the other.

⁴⁵ We shall not get into a discussion of what constitutes an analytical form. Assuming that *edin* can function as an indefinite article, a distinction is being made between synthetically expressed definiteness and analytically expressed specific indefiniteness.

⁴⁶ The question which remains unanswered is what exactly is the PoS assignment of *some* in this case. As was pointed out earlier, strictly speaking the term *determiner* is not a PoS description but is used to designate a functional/syntactic megacategory, which includes the articles, various pronouns and the negative particle *no*. Quirk et al. (1985: 256) have labelled *some* ‘an assertive determiner’, which leaves them open to the criticism of inconsistency in that *determiner* is used both as an umbrella term and as a designation for a subcategory. Duškova (1997: 43) is of the opinion that the unstressed *some* should be included in the article system of English.

Consider now the following example of reduction:

(52) He asked me if I *had seen his wife*. I answered that I *had* not.

Note that in its function as a propredicate *had* preserves its status of an auxiliary verb. We shall refer to such remnants as *class-preserving*. Ideally, what we would have liked, for the sake of consistency, is identical treatment of remnants from analytical forms, regardless whether they are denominal or deverbal. However, a number of factors get in the way of uniform solutions after ellipsis. The first factor is that often the pro-words are not remnants from analytical forms, but substitutes, as in (53):

(53) I asked them if they liked school. They said, they did not.

When we consider the substitutes of noun phrases however, we are already dealing with a separate word class, that of pronouns. Another factor, which was mentioned earlier, is that even when articles can be seen as remnants, as in (55) below, the traditional view is that they cannot preserve their status of articles, but should be treated as pronouns:

(54) A: Da si viždal *edin čuk*? ‘Have you seen a hammer anywhere?’

(55) B: Maj vidjah *edin*, ama kâde beše. ‘I think I saw one, but where.’

Not all authors adhere to the traditional view, however – some, such as Payne et al. (see Table 1) will treat *edin* in (55) as a noun, rather than a pronoun.

The principle of consistency in science, which we consider fundamental, seems to have some unfortunate consequences when it comes to recognizing the article status of *edin*. Since, traditionally, pronouns are said to be used both “attributively” and as independents, some authors (Pašov 1989: 80 and others in Group 2 under §1.3.2) presumably prefer to treat *edin* as an indefinite pronoun, which allows class preservation – i.e. the antecedent parallels the anaphor in terms of POS status. We find this kind of analysis unsatisfactory, because it obliterates the distinction in the antecedent between *edin* as an indefinite article and as an indefinite pronoun. The picture would not be complete, of course, without a reminder that *edin*-as-numeral can also be used both as a determinative/quantifier, as well as independently (as in the German example *Einer hat gefehlt*, ‘One is absent’ (DG 2002: 280)). Given that in all cases of ellipsis the antecedent should be recoverable, we would expect the unhosted *edin*, the remnant, to be treated as a substantivized X, where X corresponds to whatever the status of *edin* is in the antecedent. There is, however, one notable exception: a ‘substantivized article’, which at the moment sounds like a very exotic idea to many, the standard presumption being that the articles are by definition dependents. As Huddleston and Pullum put it:

A pro-form is an anaphor with little inherent semantic content of its own; the interpretation derives from the antecedent. (H&P 2002: 1461)

Semantically the interpretation of an anaphor may derive from its antecedent, but what about its POS status? The term *a substantivized X* is preferable to simply *noun* or *pronoun* in that the X provides information about the status of the antecedent. However, the combination ‘*substantivized* + (*cardinal*) *numeral/pronoun/article*’ proves problematic. First the term *substantivized* itself is used in two different ways: first, to refer to nominal status achieved morphologically (e.g. *your* → *yours*), and secondly, to refer to nominal status resulting from performing a syntactic function typical for nominals, which may be further reinforced by typical collocations (e.g. *the gap between the rich and the poor*)⁴⁷. It is worth noting that some authors find the syntactic substantivization of numerals problematic. Thus the authors of *Deutsche Grammatik* 2002 insist that:

...a distinction should be made between cases where some **numerals are used as nouns**, as in *Einer hat gefehlt* ‘Bul. – *Edin* otsâstva’, also *Der eine hat gefehlt* ‘Bul. ‘*Edinijat* otsâstva’ ‘One of them is absent’ and cases where **the numeral has been substantivized**, [...], as in *Ihr Mann hat die Fünfzig schon längst überschritten* ‘Her husband is well on the wrong side of fifty’. When substantivized the numeral declines as a noun and is capitalized. (DG 2002: 280–281)

Our own position is that remnant numerals when used as anaphors for NP antecedents are substantivized. We do not support the position of Gramatika (1983: 180), where the numerals *edno*, *dve*, *tri*, *četiri*, *pet* etc., as used in mathematics, are treated as substantivized – for us these cardinals have some inherent nominal features, although historically *edin* and *dva* are derived from adjectives.

Conclusion

The question which we asked at the beginning of this article was about the POS status of *edno* in the sentence *Edno ptičence mi kaza, če dnes imash rožden den*. The short answer to this question is that *edno* is an indefinite article. Some Bulgarianists think that *edin*-as-article is on the periphery of the DI functional-semantic category (Kucarov 2007:451). This may seem justifiable statistically and when we draw comparisons with the use of the indefinite article in a number of west-European languages. At the same time what is undeniable is that *edin* has traversed a certain distance along the path of grammaticalization, as a result of which it has acquired functions such as classifying, intensifying and generic, which distinguish it from the homonymic numeral and the indefinite pronoun. What is peculiar about *edin*-as-article is that the process of grammaticalization

⁴⁷ For a discussion on the degrees of nominalization of the adjectives in English and Bulgarian see (Stoevsky 2013: 312).

is both incomplete and uneven when assessed by the criteria in (Croft 2000) (see Table 2). We believe that the low frequency of use of *edin* most likely is due to insufficient attrition – it is a disyllabic word. In Bulgarian the competition between *edin* and the zero is often won by the zero for reasons of economy, but even more importantly, because much of the specifying information is carried by the verb. The use of *edin* in object NPs is occasionally required because perfectivity in the verb has to be matched by boundedness in the object. On the whole, there is nothing unique in that the numeral *edin* in Bulgarian has developed into an indefinite article – this is a general tendency observed in languages that may be related or unrelated to Bulgarian, many IE languages, Turkish and Chinese (Jespersen [1924] 1965: 113, Givon 1995: 48). The reason for this lies in the abstract nature of numerals, which favours grammaticalization, but also in the semantics of the number *one*, which favours individualization and specification. What is unique about Bulgarian is the relative distribution of the zero and *edin* in cases where the reference is specific. An interesting peculiarity of *edin*-as-article is the intensifying use in certain contexts, the so called “eminent use”, where *edin* and a specific intonation pattern join forces to indicate that the referent is in some way exceptional. There are non-generic contexts in which distinguishing the indefinite article *edin* from the homonymous indefinite pronoun and the numeral remains problematic. This is due to the fact that all three function as determinatives, hence the decision is often based on semantics. A commonly used substitution test with the indefinite pronouns *njakoj* or *njakǎv* proves helpful in showing not only that the indefinite article has not fully emancipated itself from the indefinite pronoun, but equally, where substitution is impossible, that *edin* has acquired distinctive characteristics. The contrast between *edin*-as-article and the indefinite pronoun is most obvious where specificity is due to visual perception and in cases of generic reference.

At various points in this discussion we have raised issues which are debated in general linguistics. Obviously, the POS status of *edin* cannot be determined without taking a broader look on the categorization of words as parts of speech. Reference to three of the most comprehensive modern English grammars, (Quirk et al. 1985), (Biber et al. 1999), (Huddleston and Pullum 2002), has shown diversity not only in what word classes are isolated, but also in the way these are grouped into megacategories. There are also terminological differences – for example, in the use of the terms *determiner* and *determinative* by Quirk et al. (1985) and Huddleston and Pullum (2002). We have adopted the term *determinative* both as an adjective to describe a certain syntactic function (indicating “what kind of reference an NP has” (Quirk et al. 1985: 64)), and as a noun, to refer to a large class of words which perform that function. The traditional label “attributive” has been abandoned when applied to *edin*, which is in line with making a distinction between *determination* and *modification*. While on the subject of breaking from tradition, the recognition of *edin* as an indefinite article represents one of the breaks from

tradition which took place mainly in the 80-ies. Support for *edin*-as-article remains qualified in varying degrees. The problems that have arisen are typical for hybrid categories (e.g. tense in English, D/I in Bulgarian), which include both synthetic and analytical oppositions. While the synthetic part is uncontroversial (past vs. nonpast in English), the analytical part, involving the expression of futurity (tense or not tense) remains debatable. For many Bulgarianists, when it comes to recognizing the grammatical status of *edin*, the make-or-break criterion remains obligatoriness of expression. However, when the expression of a grammatical category involves a separate word, not a morpheme, even obligatoriness may not be sufficient. Consider the following quotation from (Comrie 1985):

“However, obligatoriness is not in itself a sufficient criterion for assigning an opposition a grammatical status. In Norwegian, for instance, expression of the subject by means of a noun phrase is obligatory, as in *jeg kommer* ‘I come’, *du kommer* ‘you come’, *han kommer* ‘he comes’, but it would be a gross distortion of the traditional concept to argue that Norwegian thereby has a grammatical category of person and number.” (Comrie 1985: 10–11)

This quotation from Comrie 1985 is not meant to downplay the importance of obligatoriness for assigning grammatical status to function words; what should have become obvious though, is that in cases where there are competing motivations, some take the upper hand and become established in the description of a particular language. The indefinite article *edin* may be something of a niche grammatical subcategory in contemporary Bulgarian, but it is a D/I subcategory nevertheless. Given the dynamics of languages, some categories will die out and others will become established. Linguistics simply has to catch up.

REFERENCES

- Abbott 1997: Abbott, B. Definiteness and existentials. – *Language* 73/1997, 103–109.
- Andrejčin 1942: Андрейчинъ, Л. Д. *Основна българска граматика*. София: Хемусъ, 1942.
- Andrejčin 1978: Андрейчинъ, Л. Д. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Andrejčin, Popov, Stojanov 1977: Андрейчин, Л., К. Попов, Ст. Стоянов. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1977.
- BTR 2004: Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Хермес, 1977.
- Biber et al. 1995: See *Longman Grammar* 1995.
- Bojadžiev 1970: Бояджиев, Т. Значение и употреба на един в рупските говори. – В: *Известия на ИБЕ*, XIX/ 1970, 743–750.
- Bojadžiev, Kusarov, Penčev 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон, 1998.
- Burov 2004: Буров, С. *Познанието в езика на българите*. В. Търново: Фабер, 2004.

- Chvany 1983: Chvany, C. On 'Definiteness' in Bulgarian, English and Russian. In: M. Flier (ed.), *American contributions to the ninth international congress of Slavists, 71, Kiev, September 1983. Vol. I: Linguistics*, 71–92. Columbus, OH: Slavica. [Also included in: Yokoyama, O., E. Klenin (eds.). 1996: *Selected essays of Catherine V Chvany*. Columbus, OH.: Slavica, 1996, 128–147.
- Comrie 1985: Comrie, B. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Croft 2000: Croft, W. *Explaining language change. An evolutionary approach*. Harlow: Longman, 2000.
- Deutsche Grammatik 2002: Petkov, P., A. Dimova, D. Slivkova-Steinkühler, E. Dentscheva, B. Igla. *Deutsche Grammatik im Vergleich mit der Grammatik der bulgarischen Sprache*, P. Petkov (Herausgeber). B. Търново: Faber, 2002.
- Duškova 1997: Duškova, L. Expressing indefiniteness in English. *Acta Universitatis Carolinae –Philologica 5. Prague Studies in English XXII/1997*, 33–50.
- Fodor and Sag 1997: Fodor, J. D., I. Sag. Referential and quantificational indefinites. In: *Readings in the philosophy of language*, 1997, 475–521.
- Georgiev [1967] 1978: Георгиев, С. Лексико-морфологическа модификация на първичното числително един в съвременния български език. – В: Rašov, ed. Папшов (съст.) *Помогало по българска морфология. Имена*. 1978, 397–410. София: Наука и изкуство.
- Georgiev 1993: Георгиев, С. *Българска морфология*. В. Търново: Абагар, 1993.
- Gerdžikov 1978: Герджиков, Г. За системно обусловените значения на граматическите категории. – В: *Славистични изследвания*, 4, 1978, 73–78. [Also in: Gerdžikov 2013, 55–66.]
- Gerdžikov 2000: Герджиков, Г. Отношения между членовете на езиковите корелации. – *Съпоставително езикознание*, XXV/1, 2000, 56–69. [Also in Gerdžikov 2013:100–12.]
- Gerdžikov 2013: Герджиков, Г. *Избрани студии и статии по езикознание*, съст. К. Алексова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Gilin 1982: Гилин, Р. Морфологична класификация на определителния член в българския език. – *Съпоставително езикознание*, VII/3, 1982, 16–22.
- Givon 1995: Givon, T. *Functionalism and grammar*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 1995.
- Gramatika 1983: *Граматика на съвременния книжовен български език*. Т. 2 – Морфология. София: Изд. на БАН, 1983.
- Friedman 1982: Friedman, V. The questions of a Bulgarian indefinite article. – In: T. Butler (ed.), *Bulgaria – Past & Present*. Columbus, OH: American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1982, 334–340.
- Guentchéva 1987: Guentchéva, Z. *Edin «Un» et l'indetermination en bulgare*. – *Revue des études slaves* LIX/3, 1987, 571–583.
- Hawkins 1991: Hawkins, J. On (in)definite articles: implicatures and (un)grammaticality prediction. – *Journal of Linguistics*, 27/2, 1991, 405–442.
- Huddleston 1984: Huddleston, R. *Introduction to the Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Huddleston & Pullum 2002/H&P 2002: Huddleston, R. and Geoffrey K. Pullum. *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Ivančev 1957/1978: Иванчев, Св. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. – *Български език* VII/6, 1957, 499–524. [Also in: Rašov (ed.) 1978, 186–211.]
- Jespersen [1924] 1965: Jespersen, O. *The philosophy of grammar*. New York: Norton, 1965.

- Kabakčiev 1990: Кабакчиев, К. Отново за разновидностите на неопределеността в българския език: Концептуална неадекватност, терминологична непоследователност и други проблеми. – *Съпоставително езикознание*, XV/6, 1990, 41–49.
- Kisarov 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Kisarov 2011: Куцаров, И. *Актуална морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011.
- Lakova 1987: Лакова, М. Синтактични позиции на неквантифицираните именни фрази в българското изречение. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Съвременен български език. Доклади*, т. 3, 1987, 420–429. София: БАН.
- Lakova 1995: Лакова, М. Конверсия при словоформи в съвременния български книжовен език в съпоставка с руския, полския и българския език. – В: В. Станков (съст.), *Проблеми на граматичната система на българския език*, т. 1, 6–50. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1995.
- Lakova 2002: Лакова, М. *Принципът на конструктивизма в граматичната семантика на българското просто изречение*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Longman Lexicon 1981: *Longman lexicon of contemporary English*. McArthur, T. (author). Harlow: Longman, 1981.
- Longman Grammar 1995: Biber, D., S. Johanson, G. Leech, S. Conrad, E. Finegan. *Longman grammar of spoken and written English*. Harlow: Longman, 1995.
- Lyons 2003: Lyons, Ch. *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Lyons 1977: Lyons, J. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Maslov 1981: Маслов, Ю. С. *Грамматика болгарского языка*. Москва: Высшая школа, 1981.
- Maslov 1982: Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Mayer 1988: Mayer, G. Article use in generic *be*-sentences in Bulgarian and English. – In: A. Schenker (ed.), *American contributions to the tenth international congress of Slavists, Sofia, Sept. 1988. Linguistics*, 243–256. Columbus, OH: Slavica.
- Nicolova 1978: Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: Раšov (ed.) *Пашов (съст.) Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, 1978, 384–396. 435–44.
- Nicolova 1978: Ницолова, Р. Интензифициращите местоимения в славянските езици. – В: *Славистични изследвания*, 4, 1978, 181–189.
- Nicolova 1983: Ницолова, Р. Общото и специфичното в българската местоименна система в сравнение с другите славянски езици. – В: *Първи международен конгрес по българистика, София 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Исторически развой на българския език*, т. 3, 34–40. София: БАН, 1983.
- Nicolova 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Nicolova 2017: Nicolova, R. *Bulgarian Grammar*. Translated by Ch. Stamenov. Berlin: Frank & Timme, 2017.
- Pârvev 1975: Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика*. София: Наука и изкуство, 1975.
- Раšov (ed.) 1978: Пашов, П. (съст.). *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, 1978.

- Rašov [1964]1978: Пашов, П. По някои въпроси на числителните имена като части на речта. – В: Rašov (ed.) *Пашов (съст.) Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, 1978, 384–396.
- Rašov 1989: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Народна просвета, 1989.
- Rašov 1990: Пашов, П. Наблюдения върху българския определителен член в плана на изрази. – *Език и литература*, XLV/5–6, 1990, 6–22.
- Payne et al. 2013: Payne, J., G. Pullum, B. Scholz, E. Berlage. Anaphoric *One* and Its Implications. – *Language* 89/2013, 794–829.
- Pearl & Mis 2016: Pearl, L., B. Mis. The Role of Indirect Positive Evidence in Syntactic Acquisition: A Look at Anaphoric *One*. – *Language* 92/1, 2016, 1–30.
- Penčev 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство, 1984.
- Quirk et al. 1985: Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. *A Comprehensive grammar of the English language*. Harlow: Longman, 1985.
- Ra Hauge 1981/1983: Ра Хауге, Х. За семантиката на неопределителното местоимение някой. – В: *Първи международен конгрес по българистика*, София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Исторически развой на българския език, т. 2, 1983, 111–116. София: БАН.
- Ra Hauge 1987: Ра Хауге, Х. Опит за тълкуване на генеричната употреба на един в българския език. – В: *Втори международен конгрес по българистика*. Съвременен български език. Доклади, т. 3, 1987, 442–446. София: БАН.
- Ra Hauge 1999: Ra Hauge, K. *A Short grammar of contemporary Bulgarian*. Bloomington: Slavica, 1999.
- Rečnik na bǎlgarskija ezik [RBE 1977-]: Речник на българския език. София: Изд. на БАН, 1977-, т. 4 (1984). [Dictionary of the Bulgarian Language].
- Revzin 1978: Ревзин, И. И. *Структура языка как моделирующей системы*. Москва: Наука, 1978.
- Rilski 1835: Рилски, Неофит. *Българска граматика*. Крагуевац, 1835.
- Robins 1966: Robins, R. H. *General linguistics*. Bloomington: Indiana University Press, 1966.
- Šamraj 1987: Шамрай, Т. Типологична характеристика на категорията определеност/неопределеност (върху материал от български и фински език). – В: *Годишник на Софийския университет, ФСФ*, Езикознание, т. 80–81/1987, 126–177.
- Šamraj 1989: Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език*. София: Народна просвета, 1989.
- Scatton 1984: Scatton, E. *A Reference grammar of modern Bulgarian*. Columbus, OH: Slavica, 1984.
- Stamenov 1984: Стаменов, Х. Някои наблюдения върху употребата на един за изразяване на неопределеност /в сравнение с английски език/. – В: *Втори колоквиум по български език*, 20–24 август 1984. Научни материали, част II/1984, 63–76. София. [Also in Stamenov 2001: 58–69.].
- Stamenov 1987: Стаменов, Х. Показателят за неопределеност един и предикативната именна фраза. – В: *Втори международен конгрес по българистика*. Съвременен български език. Доклади, т. 3, 1987, 430–441. София: БАН.
- Stamenov 2001: Стаменов, Х. Показателят за неопределеност един и предикативната именна фраза. – В: Stamenov, Ch. *Papers in English contrastive linguistics*, [1985]2001, 71–80.

- Stankov 1984: Станков, В. За категорията неопределеност на имената в българския език. – *Български език*, XXXIV/1984, 195–205.
- Stankov 1987: Станков, В. За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – В: *Втори международен конгрес по българистика*. Съвременен български език. Доклади, т. 3, 1987, 410–419. София: БАН.
- Stankov 1995: Станков, В. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в българския език. – В: В. Станков (съст.) *Проблеми на граматичната система на българския език*, т. 1, 1995, 87–150. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Stankov, Ivanova 1989: Станков, В. и М. Иванова. За неопределените именни синтагми, изразяващи специфичност/неспецифичност. – *Български език*, XXXIX, 1989, № 1, 14–27.
- Stoevsky 1983: Stoevsky, A. The use of lexical additives in the elicitation of grammatical meanings. – In: *University of Sofia English Papers*, v. II/1983, 238–266. Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Classical and Modern Philologies.
- Stoevsky 2013: Stoevsky, A. Transposition: terminological status and scope. – In: Младенова, М., Р. Железарова (съставители). *Славянските езици отблизо*. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 295–330.
- Stojanov 1964/1977: Стоянов, С. *Граматика на българския книжовен език*. София: Наука и изкуство, 1964/1977.
- Stojanov 1987: Стоянов, С. По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език. – *Език и литература*, XLII, 1987, № 6, 3–10.
- Strawson 1971: Strawson, P. F. Identifying reference and truth-values. – In: *Logico-Linguistic papers*. London: Methuen, 1971, 75–95.
- Ward & Birner 1997: Ward, G., B. Birner. Response to Abbott. – *Language* 73/1997, 109–112.
- Ward & Birner 2006: Ward, G., B. Birner. Information structure and non-canonical syntax. – In: *The handbook of pragmatics*, L. Horn and G. Ward (eds.). Oxford: Blackwell, 2006, 153–74.

Electronic corpora and literary sources

- Bulgarian Web 2012 (bgTenTen12, TreeTagger v2). <https://www.sketchengine.eu/bgtenten-bulgarian-corpus/>
- English Web 2013 (enTenTen13). <https://www.sketchengine.eu/ententen-english-corpus/>
- Corpus of Contemporary American English. <https://corpus.byu.edu/coca/>
- Yovkov 1956: Йовков, Йордан. *Събрани съчинения*, т. 3. София: Български писател, 1956.
- Yovkov 1965: Yovkov, Yordan. *Short stories*. Sofia: Foreign Languages Press, 1965.

Note on translations

With few exceptions, the English translations are my own. Example (18) is translated by Marguerite Alexieva. i would like to tank Prof Michael Holman for some last-minute improvements to the translation of some of the examples.

Reviewers: Professor Lilyana Grozdanova
Associate Professor Alexandra Bagasheva

ВЪНШНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ИЛЯ ЗЛАТАНОВ, ПАЛМИРА ЛЕГУРСКА

Секция „Етнолингвистика“

Иля Златанов, Палмира Легурска. ВЪНШНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Българският заема особено място в семейството на славянските езици. Той е първият писмен славянски език. В ранния си период старобългарският е общ книжовен език на славяните, откъдето и алтернативното му име в чужбина – старославянски. По-късна форма на езика, приета в Московското княжество, става богослужебен език на православните славяни и носи името църковнославянски.

Деветнайсети век заварва българския език драстично променен. За разлика от останалите славянски езици, именното склонение е изчезнало. В глаголната система, също обратно, се е развила сложна система от времена и наклонения. Речниковият състав изобилства със заемки и чуждоезикови изрази. Но съзнанието, че България е родина на славянската писменост и книжнина, помага на книжовния език да възвърне славянския си речник.

Студията представлява опит да се разгледа развитието на българския език през призмата на историята на българите и България. Първата част обхваща периода до XIV в. Втората част е посветена на взаимодействието между балканските езици и възникването на новобългарския език.

Ключови думи: преславянско наследство, Римска империя, славянско заселване на Балканите, редакции на старобългарския език, плурицентричен език, балкански адстрат, опростяване на словоизменението, Балкански езиков съюз, църковнославянски суперстрат

Bulgarian holds a special place in the family of Slavic languages. It is the first written Slavic language. At its early stage Old Bulgarian served as a common standard language of the Slaves, hence its alternative name abroad – Old Slavonic. A later form of the language adopted in the Duchy of Moscow, became a liturgical language of the Eastern Orthodox Slaves, known as Church Slavonic.

The 19th century found the Bulgarian language dramatically changed. Unlike the other Slavic languages, the declension of nouns was completely lost. In contrast, quite an intricate system of tenses and moods evolved. In the vocabulary, borrowings and foreign expressions were abundant. However, the consciousness that Bulgaria is the homeland of the Cyrillic script and Slavic literature helped the standard Bulgarian language to recover its Slavic lexicon.

The study is an analytical essay to examine the evolution of Bulgarian language from the perspective of the history of Bulgarians and their state. The first part covers the period up to the 14th century. The second part is devoted to the interaction between the Balkan languages and the emergence of the modern Bulgarian language.

Keywords: pre-Slavic heritage, Roman Empire, Slavic settling in the Balkans, variants of the Old Bulgarian, pluricentric language, Balkan adstratum, inflectional simplification, Balkan sprachbund, Church Slavonic superstratum

Историята на езика е тясно свързана с историята на неговите носители. Възможно е да се разглежда и само вътрешната история на даден език: промените във фонетиката, речника и граматиката, без оглед на общността, която е говорела на този език. Но външната история обрисова една по-пълна картина и очертава факторите, довели до езиковите промени.

Външната история е разказ за това, как историята на обществата рефлектира върху езика, на който говорят. Тя включва такива фактори, като обитаваната територия и нейния релеф, миграциите, успехите и провалите в политическата история, религията, стопанския живот и обичаите на народа – всеки един аспект от техния живот. Увеличаването на земеделските земи води до изсичане на горите в ниските места и думата гора ‘планина’ в български променя значението си на ‘лес, пространство покрито с дървета’. Пасищата се изнасят по високите поляни и планина, дума сродна на поле, добива значение ‘възвишение, бърдо’ (за разлика от чешкото *planina*, което означава ‘равнина’). Езикът е толкова съществен елемент от човешкото поведение, че практически няма дейност, която да не намира отражение в него.

Разказът за външната история на езика ни се базира върху исторически и езикови изследвания, посочени в края като ИЗТОЧНИЦИ.

Българският език принадлежи към славянската група на индоевропейското езиково семейство. Но дълго преди индоевропейците да се появят на историческата арена, през територията на България преминават редица пле-

мена и народи, които са оставили генетични и езикови следи у по-късните заселници.

Пред-славянска България

През неолита и каменно-медната епоха на Балканския полуостров съществуват редица цивилизации, генетично свързани с Мала Азия. През ранния неолит (VII–V хилядолетие пр.н.е.) е разпространена Старчевско-Кришката култура, известна у нас като Караново I. Културата Винча (VI–III хилядолетие пр.н.е.) на север достига средното течение на Тиса, на юг – Скопското поле, а на изток – Софийското поле. Винчанската култура е известна с първата европейска протописменост, разпространена на големи територии от Северна Гърция до Словакия и от Хърватска до Румъния. Популярни образци са известната Плочка от Градешница, печатите с писмени знаци от Караново, плочките от с. Тартария в днешна Румъния, откритата в Егейска Македония Табличка от Дупяк и др. Знаците са удивително стандартизирани на тези огромни територии, което говори за културен обмен и богат духовен живот (Merlini 2009).

Също през средния неолит в Добруджа е разпространена културата Хаманджия. Към късния неолит и халколита се отнасят културите Боян–Марица (Караново V) и Гумелница (Караново VI). Последната култура е известна с най-старото златно съкровище в света – Варненското. Предвид факта, че тези култури се появяват в резултат на миграции от Мала Азия, а според привържениците на макро-компаративистиката езиците на малоазийските неолитни и енеолитни култури (хатски и хуритски) са сродни на севернокавказките, езикът на онова население ще да е бил близък към пра-севернокавказкия и е останал като субстрат в индоевропейските езици. Тези субстратни следи се откриват в редица изследвания (Николаев 1984; Старостин 1988).

Едно свидетелство за тези ранни контакти е думата *кон*. Тази дума се намира в родствени отношения с думите *кобила* и староруското *комонь*. Изходният корен се реконструира като **kottъ* от по-старото **kobъ*. Древните предстани свързват коня с растението *комоника* или *комонига* – сладка детелина. Предполага се, че източникът на тези думи се корени на Балканите и в Мала Азия (Фасмер/кобыла). В района на река Меандър е засвидетелстван етнонимът *Καβαλεῖς*, *Καβηληες*. Изконният индоевропейски корен **ekwo-* в много езици е заменен с други синоними: вероятно е съществувало табу за произнасянето на името на това животно, което е играело важна роля в индоевропейската религия.

През гръцки в българския са проникнали и други заемки от пра-севернокавказкото езиково семейство: *зефир*, *демон*, *кипарис*, *кокичка* ‘костилка’, *дракон*. Миграционният термин **bhurgh-* със значение ‘кула’ е отразен в арменски като *burgn*, германски **burg-*, арамейски *burgin*, *burgon*, арабски *burǧ*. Предполагаемият му произход е хурито-урартски и в гръцки влиза като *πύργος*, откъдето е в крайна сметка името на *Бургас* (Николаев 1985).

Към средата на IV хилядолетие пр.н.е. в Европа настъпва „вторична продуктова революция“, знаменуваша началото на бронзовата епоха на Балканите и в Мала Азия (Sherratt 1981, 261–305). През този период се осъществяват такива иновации като появата на плуга, впрегатните животни, дългорунните овце и използване на вълната им, одомашняване на коня, разпространение на виното и др. Към края на III хилядолетие пр. н.е. настанва пълното господство на бронзовата култура в почти всички територии в Югоизточна Европа, Близкия изток и Египет. Важни свидетелства за бронзовата епоха в България се откриват при с. Езеро, Новозагорско и Плоската могила при с. Юнаците, Пазарджишко. Появата на бронзовата култура в България се свързва и с най-стария културен пласт на Троя.

Бронзовият век е епоха на индоевропейската експанзия. Миграцията на палеобалканските народи в началото III хилядолетие е свързана с Баденската култура в средното течение на Дунав. Между Троя и Баденската култура се откриват редица аналогии. Според Ю. В. Откупщиков палеобалканските езици – тракийски, фригийски, карийски и македонски – са се говорили от население, което идва на Балканите преди гърците. По-късно предците на тези народи на няколко вълни и по различно време се отправят на юг, където индоевропеизират неиндоевропейската култура, като усвояват значително количество неиндоевропейска лексика. Но основната маса на фригийците и част от траките тръгват на югоизток, към Мала Азия. А гърците се спускат на юг заедно с палеобалканските племена, но основно – след тях (Откупщиков 1988, 39).

Тракийски и дако-мизийски субстрат се открива в съвременния български, както и в другите балкански езици – румънски и албански. Звукът /ъ/, който не фигурира като самостоятелна фонема в славянските или романските езици, се среща в български, румънски и албански. Някои виждат в това „тракийски акцент“. Към субстратната тракийска лексика се причисляват такива думи, като *буза* рум. *buză* и алб. *buzë* ‘устна, бърна’, *грив*, *гривест* ‘сив или пъстър (за очи, за птици)’ рум. *griv* ‘пъстър, петнист’ гр. *grivas* ‘сив кон’, *левурда* ‘див чесън’ рум. *leurdă* и алб. *hurdhë*, *катун* ‘временно селище, стан’ рум. *cătun* и алб. *katund* ‘село’, *мургав* рум. и алб. *murg*, *катерица*, рум. *a se cățara* ‘катеря се’ алб. *kërcej* ‘подскок’, *карпа* ‘скала’ алб. *karpë*, от където и името на Карпатите. В Античността са засвидетелствани около 400 топонима от тракийски произход, от които до наши дни са достигнали имената на реките *Вит*, *Искър*, *Лом*, *Места*, *Струма*, *Тимок*, *Тунджа*, *Янтра*, и др. В някои случаи славянските речни имена са семантични дублети на тракийските: *Арда* се извежда от значението *бял*, а в най-горното си течение Арда носи името *Бяла река*; названието *Вардар* се извежда от *swordo-wori* ‘черна вода’ и най-големият приток на Вардар е *Црна река* (Георгиев 1977).

Запазването на древната хидронимика е свидетелство за относително мирните контакти между древните траки и по-късните заселници. Противово-

положен пример откриваме в Северна Индия (Пенджаб), където топонимиката и хидронимиката са изцяло арийски и не съдържат дравидски черти. Ако отношенията към старите заселници са враждебни или ако старото население е прогонено или унищожено, старата топонимика се сменя с нова. Ригведа съдържа редица сведения, че ариите са презирирали своите съседи и предшественици. Санскритските термини *даса* и *дасю* означават първоначално ‘диваци, смутители, врагове’, а след покоряване на местното население – ‘слуги, роби’. Думата продължава да живее в езика на българските цигани, където *дасикане рома* означава ‘цигани-християни’.

В труда си „За лечебните средства“ Диоскорид дава тракийските и дакийските имена на някои билки (Murray 1884: 68; Nutton 2004: 177). От тях може да съдим, че съвременните им български названия представляват семантични паралели или калки от тези езици: *сладка напрат*, *волски език*, лопен с местно име *свецилка*.

През 342 г. пр. н.е. Филип Македонски превзема тракийския град Евмолпия и го преименува в своя чест *Philippo-polis*. Това название е преведено на тракийски като *Pulpu-deva* ‘Филипов град’ и през старобългарското Пълдннъ живее и до днес във формата *Пловдив*.

През II век пр.н.е. тракийските територии са част от елинистичния свят, чиито богатства привличат келтските племена от Централна Европа. Галатите нахлуват в Тракия през 278 г. пр. н.е. и основават свое царство със столица Тиле. Следи от пребиваването на келтското племе галати на Балканите са топоними, носещи името Галата – село в Ловешка област, квартали във Варна и Истанбул, нос на Черноморието на изток от Варна.

На много места келтите строят укрепления, оградени със заострени колове. Те се наричали *dūnon* и до сега на ирландски *dūn* означава ‘крепост’, а уелското *dinas* е ‘град’. Редица европейски градове дължат името си на тези крепости: Лион (*Lugdunum*) и Вердюн (*Verodunum*) във Франция, Уимбълдън и Лондон в Англия. *Lugidunum* в Полша сега се казва Легница, съвременното име на словенския *Neviodunum* е Дърново, а *Singidunum* е станал Белград. В България келтската крепост *Дудония* през римско време става *Бодония*, което преминава в славянското название Бъдѣнѣ, сега *Видин*¹.

В резултат на четвъртата македонска война през 146 г. пр. н.е. Македония е завладяна от Рим, а Гърция попада под властта на македонския префект. Окончателното завладяване на Тракия става през следващото столетие. Земите край Дунава са покорени след голям поход на римския пълководец Марк Лициний Крас през 29–27 г. пр.н.е. В крайдунавските земи първоначално е създаден военен окръг под командването на македонския префект. Към 15 г. н.е. завладените крайдунавски земи са официално оформени в римска провин-

¹ Това е закономерен фонетически преход, отразен и в други названия – *Nona*, *Salona* и *Scardona* в Далмация сега звучат като Нин, Солин и Скрадин, а *Roma* е Рим.

ция, наречена Мизия, по името на племето мизи. Земите на гетите на изток от река Янтра чак до Черноморското крайбрежие били предадени на съюзното Одриско царство. Одриското царство съществува до 46 г. н.е., когато император Клавдий го анексира и създава от територията му римската провинция Тракия. Така седем века преди идването на славяните земите на днешна България са част от Римската империя.

В Римската държава съществена част от инфраструктурата са пътищата, осигуряващи ефективни комуникации за придвижването на армии и чиновници и за транспортирането на стоки. В Западна Европа постланният с камък римски път *via strata* става нарицателен за път или за улица – ит. *strada*, англ. *street*, нем. *Strasse*. Но на Балканите и в Южна Италия, където предприемските традиции са още силни, се настанява гръцката дума *δρομος* (йонийски *δρομος*) – бълг. *друм*, рум. *drum*, сицил. *drom*, калабр. *dromi*. Затова пък такава важна част от римския обществен живот, като градските бани, навлиза като термин в български: *баня* от *balneum*, нар. *bāneum*.

В периода на хунските нашествия през V в. император Теодосий II издава заповед, в който за първи път думата *clausura* се споменава в значение „крепост, охраняваща важен проход“ (Madgearu 2016). Думата е производна от глагола *claudere* ‘затварям’ и във фонетичен облик *clusa* дава началото на думата шлюз (старофр. *eschuse*, хол. *sluis*). Но на Балканите планинските проходи имат ключовата стратегическа роля и думата се преосмисля под влияние на гръцкото *κλειδιον* ‘ключ’. Сега думата *клисура* освен в прякото си значение ‘дефиле, теснина, планински проход’ фигурира и като топоним на много места в България, Гърция, Сърбия и Албания.

Римската власт до голяма степен нивелира езиковата разпокъсаност на па-леобалканските племена и в крайна сметка се утвърждават два основни езика: латински на Север и на Запад и гръцки на Юг, т.нар. Иречекова линия (Jireček 1911). Латинският остава официален език на империята до началото на VII в. От народния латински на Балканите произлизат източно-романските езици: румънски, аромънски, мегленитски (влахомъгленски) и истро-румънски. Албанският език отразява силно латинско влияние. Българският език контактува с романската стихия през цялото си съществуване и ние не винаги знаем със сигурност през кой период дадена латинска дума е заета в български. Например по облика на думата *клеърѣтъ* ‘другар’ може да съдим, че е заета още в старобългарски и че не идва директно от латинската книжовна форма *collibertus* ‘освободен заедно с някого’, а от народната *collivertus*. За ранни заемки могат да се приемат такива думи, като *ракла* от *arcula*, vulg. *arcla* ‘съндъче’, *оцет* от *acetum*, *хурка* от *furca* ‘разклонен прът, чатал’. Думата *кофтор* ‘печка’ и *коптор* ‘неугледна паянтова къща’ произлизат от **coctorium* и в италиански съществуват думи като абруц. *kottora* ‘котел’, калабр. *cuttuori*, ит. *cottoio*. Но третирането на консонантната група *ct-* е типично за балканския латински – рум. *cuptor*, алб. *koflor*.

Четвърти век е белязан с две епохални събития. Константин I пренася столицата във Византион, наречен в негова чест Константинопол. Сердикийският едикт на Галерий от 311 г. и Миланският едикт на Константин през 313 г. провъзгласяват християнството за равноправно на другите религии. За Балканския полуостров обаче най-голямо значение имат нашествията на варварските племена – бастарни, карпи, хуни, готи. В резултат на тези нашествия и опустошения градският живот замира. Характерно е, че в румънски практически няма латински думи, свидетелстващи за урбанизирано общество. Самата дума за град – *oraș* – е заета от унгарското *város*. Глаголите за движение *pleca* ‘тръгвам’ и *merge* ‘отивам’ произлизат от такива латински думи като *plicare* ‘сгъвам палатките’ и *mergere* ‘потаям се, спускам се’ и навеждат на мисълта за номадски планински бит.

Интервалът между VI–VIII в. е ключов за европейския етногенезис като цяло. А на Балканите, след успеха на романизацията през първите векове на хилядолетието, славянската експанзия внася значителни етнолингвистични промени.

Славяните и българският език

Българският език принадлежи към южната група на славянските езици.

Към V в. като главно направление на славянските миграции се очертава Ромейската империя, изобилстваща с богатства, които са могли да бъдат придобити като плячка по законите на войната. Славянските миграции променят завинаги облика на Ромейската империя. За разлика от по-ранни заселници като готите, славяните трайно се настаняват на Балканския полуостров.

Ранните славянски заселници имат силни връзки със старите си племенни съюзи. Като спомен за старото единство етнонимът *сърби* се носи както от сърбите в Сърбия, така и от лужишките сърби в Саксония и Бранденбург; *словенци* и *словаци* наричат себе си с едно и също име.

Антите пазят спомен за северната си прародина чрез няколко собствени имена. В района между сегашните Смоленск и Псков обитава племето на *кривичите*. Техните съседи, латвийците, разпростират името им върху цяла Русия – *Krievija*. В Пелопонес пък те се споменават под името *Κρίβησκαν*. Името на първата българска столица *Плиска* има същия произход като *Псков* (<Пльсков) и полския град *Pszczyna* (старо *Plszczyzna* от **Pľščina*). На 30 километра от Плиска се изгражда втората българска столица *Преслав*, чието име е съзвучно с *Переяславль* – име на няколко града в Древна Русия.

Сред многобройните племена на смоляни, ринхини, сагудати, велегезити, ваюнити, езерци, милинги и други липсва военно и политическо единство. Парадоксално, но точно на това се дължи техният демографски успех. Славяните прилагат партизанска тактика на внезапни набези и бързи бягства, с кои-

то ромейската армия трудно може да се справи. И така към средата на VII в. голяма част от Балканския полуостров се пославянчва.

На Балканите се формира южен праславянски диалект, в който се срещат както източнославянски, така и западнославянски черти.

Общи с източнославянския са преходът на консонантните групи **kv* и **gv* в *cv* и *dzv > zv*: български: *цвят, звезда*; сръбски и руски: *цвет, звезда*. В западнославянския тези групи остават непроменени: чеш. *květ, hvězda*, пол. *kwiat, gwiazda*. Друга особеност е развитието на *jъ* в *i*: *имам, игра*, докато в западнославянския съчетанието изпада: *mám lmam, и hral gra*. В южно- и източнославянски групите **tl* и **dl* се опростяват, а в западнославянски се запазват: бълг. и рус. *ишло*, чеш. *šidlo*, пол. *szydło* и бълг. *дошъл*, рус. *пришел*, но пол. *przyszedł*.

Западнославянски характер има промяната на съчетанията *tōrt, tērt, tōlt, tēlt*, напр. бълг. и сръб. *злато, сребро*, словашки *zlato, striebro*, но в руски с пълногласие – *золото, серебро*.

В края на VII в. Константинопол официално признава българската държава. През лицето на тази нова сила, която е на път да обедини славянските племена, имперската политика към славяните се променя. Ромеите предпочитат да включват славяните в своята сфера на влияние, отколкото да им позволят да помагат на българите. Наред с това, за да намалят славянското присъствие в Европа, властите преселват към четвърт милион славяни в Мала Азия и ги интегрират в имперската система. Откъснати от основната славянска маса, към началото на IX в. те вече са почти асимилирани (Graebner 1975: 195–198).

В Елада асимилацията на славяните значително се забавя. Близостта до българската държава и създаването на писмен език през IX в. отслабва културното влияние на Византия: наред с гръцката вече има и славянска литература. Реелинизацията на Пелопонес и континентална Гърция продължава с векове, а до Македония достига чак през XX в.

Езиковите процеси свидетелстват за сложните миграции и прегрупирации на славянските племена. Историята на Славиниите на Балканския полуостров сочи, че славяните са били лоялни на своето военно-политическо обединение, но за обща съгласувана политика не може да се говори. Едни Славинии са воювали с империята, докато други са търгували с ромейските градове, а понякога са се наемали и в армията. Така например Прокопий Кесарийски съобщава, че византийските военачалници са вербували за операции в планините войници от антите, „защото тези варвари са най-пригодни за битки в трудно проходими места“ (ГИБИ II: 128).

В групата на южните славяни съществувало племенно раздробяване, започнали да се формират различни междуплеменни и езикови връзки. В резултат на това доста рано се оформят различни диалектни ареали. Един от най-ярките диференциални признаци е съдбата на звуковите съчетания *tj* и *dj*. В източната и южната част на Балканския полуостров тези групи се развиват в

št и *žd* (*машеца, гражданин*), докато на запад те дават *k'* и *g'* > *č*, *đ* /*j*/ (*mašeha, građanin*). Ние не знаем точните граници на тези изоглоси в миналото, можем само да твърдим, че ареалът на *št* и *žd* се е простирал доста по-западно, отколкото е сегашното му разпространение. Така например въз основа на славянските заемки в унгарски можем да съдим, че в Трансилвания и Източна Унгария е бил разпространен *št-žd* диалект: *mostoha* ‘машеца’, *rozšda* ‘ръжда’, град *Пеца* < стб. Пашъ. В днешната Западна Унгария е бил разпространен диалектът на панонските славяни, който представлява преходна форма между езиците на сегашните хървати-кайковци и словенците, от една страна, и моравците и словаците – от друга. От тези говори са заети такива форми като *ragya* ‘раничка на кожата’ < прасл. **rъdjа*, хърв. *rđa* и *lencse* ‘леща’ < прасл. **lętja*, хърв. *leća*, словен. *lěča* (Zoltán 2013).

Разпределението на някои изоглоси в съвременните южнославянски езици подхранва идеята за двуфазно заселване на Балканския полуостров (Стойков 1963). Първата славянска вълна заселва почти целия полуостров, а една по-късна вълна се вклинява между ранните заселници и ги разсича на два фланга: източен, обхващащ голямата част от съвременните български говори, и западен в чакавски хърватски и словенски. Централният клин е представен от щокавските говори в Сърбия и Босна, както и в част от западнобългарските говори. Така например групата *чр-* се запазва в повечето български говори, в това число и крайни западни – Дебърско, Стружко, Охридско (*черен, червен, черво*) и в чакавски (*črŕivo*), но се променя в щокавски (*crevo*), както и в редица западнобългарски и рупски диалекти (*црън, цървен, църво, цървул*). Лексемата *klasti* ‘слагам, поставям’ в централния ареал е изместена от други лексеми (*sъložiti, postaviti, turiti*), но е запазена в латералните говори – в някои словенски и чакавски край Адриатическото крайбрежие и в южните български говори във Вардарско, Беломорието, Родопите и на изток до Странджа (*Кладоха темеля* ‘сложиха основите’, *То хляб не клава в устата хич* и др.). В българската езикова територия се вклинява област, в която личното местоимение за 3 л. ед. ч. е *он* (Северозападна България, преходните говори, северни вардарски говори). Както на изток, така и на запад от нея (Прилепско, Кичевско, Ресенско и Стружко) се употребява личното местоимение *той*.

В новите културно-исторически условия се осъществява консолидиране на диалектите и образуване на нови диалектни общности. С възникването на общи иновации разнородните диалекти се свързват в единно цяло, като образуват териториални общности. В Северна Далмация и Истрия се обособяват чакавските диалекти. „Алпийският славянски“ обединява словенски и кайковски хърватски. На изток от чакавците и кайковците живеят носителите на щокавски, които се подразделят на икавци (на север до река Дрина), йекавци (в сегашна Черна Гора, Южна Далмация, Херцеговина и Босна) и екавци на изток от Дрина, в земите, които са влизали основно в състава на първата българска държава (Сотирович 2014).

Езикът на славяните от българската група се характеризира с лесно разпознаваеми уникални характеристики. Това са широкото произношение на ъ като ‘а или ѧ, и съчетанията *št* и *žd* на мястото на старите *tj и *dj. Особеностите на този славянски диалект са засвидетелствани из цялата източна и южна част на Балканския полуостров и околните земи: в Румъния, Панония, Албания и Гърция. Запазените славянски топоними в Гърция имат несъмнен български характер. Те са отразени както чрез якавото произношение (*Πράδαλλα* < Прѣдѣла, *Δριάνοβον* и *Δράνοβον* < Дрѣнове, *Βρυάζα* < Брѣза), така и чрез застъпниците *иц* и *жд* – *Μπεστενίκα* < Пецынникъ, *Ρεκίστιανα* < Ракыцане, *Γράσδανι* < Граждане, *Ραδοβύσσι* < Радовнждъ. Гръцките топоними отразяват и по-късното българско изясняване на ер малък в /e/ – *Λιασκοβέτσι* в Епир < Лѣсковыць (Vasmer 1941).

В своя труд „Славянское население в Албании“. А. Селищев посочва, че „лингвистичният анализ на топографските славянски названия в Албания, както и някои други данни, показват, че славяните, населявали южна и средна Албания, са били от същата езикова и етническа група като славяните в басейна на южна Бистрица, в Епир, Македония, Тракия и Мизия – групата на българските славяни“ (Селищев 1931: 54). В корчанския говор и досега е запазено якавото произношение: *бр’ѧк, п’ѧна, чов’ѧко*. Българско-гръцкият речник, писан в Костурско през XVI в., съдържа само форми с *иц* и *жд* – *кашта, вяжда, рожда* и отразява старинния широк ятов гласеж в думи като *коляно, невяста, мляко*.

Българският език се формира и запазва върху териториите, свързани с българската държава. Сродните диалекти на отделните племена, образували българската народност, постепенно започват да се сближават. Единството на българите се гради върху съзнанието за самостоятелен владетел, равен по достойнство на византийския император, за независима национална църква и за собствен писмен национален език. Фактът, че България е единствената европейска държава, която не е променяла името си от основаването до наши дни, затвърждава етнонима „българи“.

От основаването си до царуването на хан Крум България е разположена между Карпатите и Стара планина. Земите отвъд планините се наричат *Загорье* – на север това е Трансилвания (*Trans-silvania* – „отвъд горите“), на юг – Тракия. Дългото ромейско владичество над Тракия е запомнено и чрез названието *Романя*: – „ходене на романя“ е ходенето на жътварки от Северна България в Тракия. Сходна историческа аналогия е отразена в названието на италианската област *Romagna*, която остава под византийска власт, докато Северна Италия под властта на лангобардите стават Ломбардия.

През средата на българската държава тече Дунав, на запад са владенията на аварите, отвъд реките Искър и Олт. Покрай реката Олт още от римско време съществува *Limes Transalutanus*, защитаващ римската провинция Дакия. На изток България се простира до Днепър, където граничи с хазарите и маджарите.

При Тервел към България е присъединена областта Загоре, и българо-ромейската граница се установява по Еркесията (Големия окоп) – системата от укрепени валове, свързваща Черноморското крайбрежие с долината на река Марица. Но в Сюлейманкьойския надпис, който описва определянето на границата, става дума и за „славяните, които са под василевса“, както и за „останалите славяни, които не са подчинени на василевса в крайбрежната област“ (Бешевлиев 1981: 103–113). Това славянско население по-късно става част от българския народ.

При Крум и неговите наследници аварският хаганат е разгромен и към България са присъединени редица области по средния Дунав. България и Франкската държава стават съседи. Областта между Дунав и Тиса на север граничи с Галиция, Рутения и Полша. Завоеванията на българите предизвикват недоволството на местните славянски племена, които се оплакват на император Лудвиг Благочестиви от „безмилостните нападения на българите“ (Royal Frankish Annals (year 824), p. 116). Експедиционният корпус на Омуртаг връща размирните тимочани, браничевци и ободрити под контрола на българската държава, като назначава български управители (rectores) на мястото на местните славянски вождове (duces).

В края на IX – началото на X в. маджарите проникват в Карпатския басейн и изтласкват оттам българите. Под българска власт остава белградското бори-тарканство, което обхваща земите между р. Колубара на запад и Морава на изток. Български е и комитатът между реките Марош и Дунав, който включва и земи на юг от Дунав – град Видин с неговата област (Венедиков 1979: 74).

По времето на Крум в България е включена и Средецката област, а при Пресиян са овладени Родопската област и земите на запад от Струма. При Симеон към тази територия са присъединени и земите между Беласица и Бяло море. Югозападните земи са организирани в три комитата – Средецки, Скопски и Деволски.

Така в българската държава се включват различни славянски племенни групи. При създаването на България участват северите и седемте славянски племена. С присъединяването на земите по средния Дунав в България влизат браничевци, моравци и тимочани. Около Солун живеят ринхините, на изток от тях са струмлянците и смолянците. Между Солун и Бер са драговитите, а между Охрид и Велес – берзитите.

Североизточните земи, където е столицата, представляват „вътрешната област“, управлявана лично от хана. Когато българската власт се разпростира въвн от тази област, владетелят изпраща свой представител – таркан – който упражнява властта си от името на хана. Отделните области са се ползвали със значителна самостоятелност.

През целия период на съществуване на Първата и Втората българска държава Византия не се отказва от амбициите си да си върне загубените територии. Към началото на X в. под българска власт са повечето европейски

владения на империята. Но половин век по-късно България търпи поражение от Византия. След десетина години обаче си връща загубените територии и даже завоюва нови. След това започва продължителна борба, докато най-накрая Първата българска държава е завоювана от Византия.

През X–XIII в. центърът на общественно-политическия и културен живот на страната неколkokратно се сменя от североизток към югозапад и обратно. След като Йоан Цимисхий завоюва Преслав, на югозапад поемат инициативата комитопулите. След близо 40-годишна война България пада под властта на Византия. През XII в. въстанието, което довежда до възстановяване на българската държавност, избухва на североизток, в Търново. И десетина години след възкресението си българската държава отново си връща южните, западните и югозападните земи.

През цялата българска история се извършват преселения. През византийския период в Тракия са заселени павликяни от сирийски и арменски произход. С течение на времето те възприемат българския език, но поради затворения характер на тяхната община павликянските говори развиват особености, които ги отличават от съседните български говори.

Географското и административно обособяване на българските територии обуславя диалектното членение на българския език. Още първите изследователи на старобългарския език са поразени от „изключителното диалектно разчленение“ на езика (Щепкин 1899: IV). Разликите между старобългарския Североизток (Преслав) и Югозапада (Охрид) могат да се илюстрират със следните лексикални съответствия:

КААЪ БРЪННІЄ
ВЕАНКЪ ВЕАНН
ТОКЪ ГОУМНО
ЖРЪДЪ ДРЪКОЛЬ
КААДАЗЪ СТОУДЕНЬЦЪ
ЛЪВЪ ШОУН

Все пак до нас не са достигнали много старобългарски паметници, които да са достатъчно изразителни в диалектно отношение. Но съвременните български диалекти, както и топонимията, предоставят ценни сведения.

Преди масовата урбанизация, хората от различни краища са имали развито чувство за своите езикови особености. Специфичният говор на даден регион често може да прерасне в прозвище, нарицателно за цялата етнографска група. *Ваяците* в Източна Стара планина са наречени по частицата *ва* вместо *бе* или *бре* (*Къдя отиваш ва?*). Преселниците от съртовските села се сдобиват с прозвището „*шиковци*“ по частицата за бъдеще време – *шъ идима, шъ види-*

ма. В Странджанско етнографската група на *тронките* е наречена по характерната за говора дума *тронка* ‘малко’. Населението на областта Мала Река в Дебърско носи името *мияци*, поради изговора на местоимението *мие* вместо *ние*. Жител на Битолско, който казва *пули вака* вместо *гледай тука*, получава прозвището *пуливак*. Стефан Салгънджиев, който в края на XIX в. учителства в Солун и в Сяр, описва езиковите представи на мърваците – жители на Неврокопско и Сярско, които се занимават с добив на желязо:

Според мърваците р. Мѣста, която прѣсича на двѣ половини Неврокопската и Драмската каази, е служила за прѣдѣлъ мѣжду тѣхъ (мървацитѣ) и тѣй наричанитѣ помаци. Мървацитѣ твърдятъ, че до кѣдѣто въпросителното мѣстоимение *кой*, *коя*, *кое*, слѣдва да се изговаря на *кутри*, *кутра*, *кутро*, до тамъ е границата на помацитѣ; а отъ дѣто тѣ захваща да се замѣнява съ *кена* за мъжки и женски родове и *кено* за срѣдний родъ, отъ тамъ захващала границата на рупцитѣ, на които, така изговореното мѣстоименне, било изключително тѣхна собственост (Салгънджиев 1906: 110).

Първите опити за класификация на българските диалекти са от средата на XIX в.

Една от най-рано установените изоглоси е ятовата граница, според застъпниците на звука *ѣ*: произношението *няма хляб* в Източна България и *нема хлеб* в Западна. Ятовата граница в много български говори се установява сравнително късно. Широкият изговор на *ѣ* е отразен в многобройни румънски, гръцки и албански заемки от български. В румънския до възприемане на латиницата през XIX в. буквата *ѣ* се използва за предаване на дифтонга *ea* (*deal*, старо д.ѣл ‘хълм, бърдо’). В екавите български говори широкото произношение е запазено след рано затвърдели съгласни: *цадим* < цѣдѣтн, *цатим* < цѣпѣтн, *сакам* ‘искам’, източно *сякам* ‘мисля’ от сѣкж, *цаливам* < цѣловатн. Първите сигурни случаи на екавизъм по паметниците не са по-ранни от XIII в.

Без да съвпадат напълно с нея, но успоредно и близо до ятовата изоглоса минават и други диалектни граници. Още в началото на XX в. (Miletič 1903) са описани такива особености на източнобългарските говори, като редукция на неударените гласни (*зилѣну*, *дърувѣ*, *бѣштѣ*), силно смекчаване на съгласните пред предни гласни, смесване на носовките (*шѣтам*, западно *шетам*), преглас на етимологичното *а* (*жаба–жеби*), окончание за 1 л. сег. вр., произлизащо от *ж* (*бера* срещу западно *берем*), окончание в мн. ч. – *м*, а не – *ме* (ние *берем*, западно *береме*) и др. Езиковите изоглоси до голяма степен се припокриват с редица етнографски граници като разделението между белодрешковци и чернодрешковци, еднопрестилчена и двупрестилчена носия, разпределението на музикалните инструменти дудук или гусла, и др. (Митова-Джонова 1989).

Тези изоглоси са особено ярко изразени в Северна България, като за граница служи зоната между реките Искър и Осъм. На юг от р. Марица и Еркесията, традиционните тракийски и рупски говори в много отношения приличат

на западните говори. Характерна рупска и западнобългарска особеност е премеът на ударението към началната сричка на думата, напр. *водда, ко̀за, жѐна, то̀рба, мо̀ре, ѝди, пла̀ти, ѝлезѝ*. Премеът на ударението обхваща и префиксалните глаголи от свършен вид: *ѝзбриѝща, ѝткрадѝща*. В рупските говори, за разлика от североизточните, неударените гласни имат слаба или никаква редуция. Такава архаична особеност, като тройният определителен член, се среща в някои родопски и македонски говори, както и в трънски, но е непозната в Североизточна България. Книжовните ни форми *ръце* и *нозе*, базирани на балканските говори, произлизат от старото двойствено число; на юг и на запад вместо тях се използват старите форми за множествено число *ръки* и *ноги*. Лексикалните изоглоси, обединяващи Юга и Запада, са многобройни: *немой* (с-и. *недей*), *кина/къна* (*късам*), *доѝ* в значение ‘давам да суче’ (*кърма*), *чувам* в значение ‘отглеждам’ и мн.др.

Може би най-яркият признак, противопоставящ североизточните говори на всички останали, е рефлексът на *ѣ*. В североизточните говори, в зависимост от фонетичните условия, *ѣ* се реализира като *‘а* или *е*. Това обуславя редувания от типа *л‘ато – летен*. В рупските говори такива редувания липсват, там *ѣ* се реализира независимо от фонетичните условия като */‘а/* или */‘ă/*. На запад наследникът на *ѣ* във всички позиции е */е/*. В това отношение западните говори представляват единство с екавите говори на Сърбия, които от своя страна се противопоставят на ѝекавите говори с редуване на гласните според различните фонетични условия: *dijete*, но *djeca, brijeg*, но *bregovi, grijeh*, но *grehota, htio* (<* *hŷtělŷ*), но *htjela*. Така на Балканите се очертава една типологически консервативна централно-южна зона без редуване на гласните: в най-архаичното езиково състояние редуването е непознато.

Различното третиране на *ѣ* отразява най-древното административно деление на България. Североизточният диалект до голяма степен се припокрива с така наречената вътрешна държава. Това дава основание на Ст. Стойков да нарече североизточния диалект „централен“ (Стойков 1963: 313). С консолидирането на българската народност редица особености на североизточните племена се разширяват и обхващат присъединените комитати.

В голямата част от българските говори старобългарският звук *ж* се произнася като */ъ/*: мизийските, балканските, из Беломорието, в Преспанско, Дебърско, както и в центъра на Климентовата книжовна школа – Охрид.

Голямата носовка преминава в */о/* или */ѡ/* в някои говори с изолирано географско положение: смолянски, чепински, на югоизточния бряг на Преспанското езеро, в областите Дримкол и Голо бърдо по левия бряг на Бели Дрин. Подобно развитие има гласната *ж* и в словенски език.

Още по-ограничени са говорите, където рефлексът на голямата носовка се реализира като широко */ĕ/* или */ă/*. Това са сравнително затворени микро-райони: еркечкият говор в Източния Балкан – български оазис сред турски села, в периферните стружки села Вевчани и Радожда, в Тетевен по долината

на река Вит, заобиколена от планински върхове. Тетевенският говор се илюстрира с примера *На зѣбера кѣшта, на кѣштата комин – пуши, та се кѣса*.

В някои южни краища, които са влизали в състава на многонационалното Епирско деспотство – в Солунско, Костурско и Корчанско – следи от старите носовки се пазят във вид на разложен назализъм с различно качество на гласната: *замби – зѣмби – зѡмби – зѣмби*. Малката носовка се реализира като *ен/ем* или *ѡн/ѡм* – *коленда, гов'ѡндо, пендесе, пент'* (педя).

В една доста голяма зона, обхващаща пределите на съседните средечки и скопски комитати, застъпникът на голямата носовка е */a/*: *кашта без маж не бива, болат ме забите* и подобни. Средечкият и Скопският комитат са присъединени към България по времето на Крум и Пресиян. По-късно те стават ядро на Самуиловата държава, а през византийския период само те влизат в темата България. По време на Второто българско царство големи територии от тези комитати стават част от Душановата държава. Своеобразната им история допринася за развитието на регионални черти.

В крайните западни говори, голяма част от които остават извън пределите на България, рефлексът на *ж* се реализира като */y/*: *унутре* 'вътре', *знају* 'знаят', *путѣ* 'пътче, малък път' и др. По този признак те приличат на повечето славянски езици, без лехитските и словенски.

Териториалният обхват на диалектите до голяма степен зависи от релефа. В големите открити пространства, където комуникацията между жителите е улеснена, отделните говори се разпростират върху голяма площ. Например подбалканският говор се говори в обширен ареал в Сливенско, Ямболско, Бургаско, Новозагорско, Старозагорско и Чирпанско. Разложкият говор е ограничен до Разложката котловина в горното поречие на река Места, между планините Рила, Пирин и Родопите. Дължината на котловината е 21 км, а средната ѝ ширина 12 км. Областта Полог в горното течение на Вардар според пътешествениците е „10 часа път дълга и 2 часа широка“. При такава дължина (към 40–50 километра) и трудна проходимост единството ѝ трудно може да се поддържа. И тя действително се дели на Горни Полог с гостиварския а-диалект (*рака, заб*) и Долни Полог с тетовския у-диалект (*рука, зуб*).

При цялото си диалектно многообразие, българският език е единен в основните си черти. Изработването на книжовни стандарти на различна диалектна основа (банатски през XIX в., македонски след Втората световна война) не води до комуникативни трудности и пречки в разбирането. В това отношение българският контрастира с такъв южнославянски език като словенския. Изолирани в труднодостъпни алпийски долини, словенските диалекти достигат до 50 регионални говора, обединявани в седем основни групи. Тази диалектна пестрота е отразена в словенската пословица *Vsaka vas ima svoj glas* – *Всяко село има свой глас*. Освен това словенците са били разпокъсани между различни държавни обединения (Унгария, Венеция, Австрия), което допълнително е допринесло за фрагментацията на езика. Българите

през по-голяма част от историята си са живеели в рамките на една държава. Първото българско царство очертава основните граници на българския език. След победата на Василий Българоубиец всички българи са част от Византийската империя. В края на Второто българско царство съществува феодална раздробеност, след което българите пак живеят заедно в Румелийския еялет на Османската империя.

Прабългарите

Със своята силна военна организация и държавност българите променят коренно облика на Балканите. След Византия, те за пръв път създават голяма многонационална империя.

Езикът на прабългарите е засвидетелстван в няколко кратки текста: Преславския надпис, надписа върху съкровището от Нагъ Сент Миклош, българските елементи в Именника на българските ханове, надписи от Волжка България с арабско писмо, Кубанско-българските рунически текстове. Сведения за прабългарския език се извличат и чрез съпоставителен анализ с други езици и най-вече чрез многобройните прабългарски заемки в унгарски – около 400 корена.

Прабългарският език спада към огурската група на тюркското езиково семейство. Единственият съвременен наследник на тази група е чувашкият език. В древността освен прабългарски тук са спадали езиците на аварите и на хазарите. Тази група твърде рано се обособява от останалите тюркски езици и съдържа някои особености, които я сближават с монголските езици. Най-ярките черти на огурските езици са т.нар. ротацизъм и ламбдаизъм. В пратюркски е имало особени съгласни /t/ – ламинален вибрент и /l/ – беззвучен латерален спирант. В „стандартните“ тюркски езици тези звукове преминават съответно в /z/ и /š/, докато в прабългарски дават /r/ и /l/. Например прабългарската дума *колобър* ‘жрец, вожд’ съответства на турската *kılavuz* ‘водач; който показва пътя’. Типични съответки са името на рибата *шапан* – тур. *sazan*, и наследникът на пратюркската дума *sil* (1. зъб 2. заострена пръчка), която в турски става *şiş*, а в български – *шиле* ‘животно с млечни зъби, агънце’ (Turkic etymology / *sıl̥). Тези уникални характеристика правят много прабългарски думи лесно разпознаваеми.

Прабългарите дълго време пазят своя език и в българската държава са управляващ елит, което значи, че по отношение на славяните са били културни донори. Това определя и кръга от думи, които са заети от техния език. На първо място това са понятия, свързани с управлението на държавата и войската: *боил* и *болярин*, *сан* (**sān* ‘число, чест, почит’), длъжността *самънн* (‘началник на хазната’), производно със суфикс -чий от *sām* (‘число, сметка’), т.е. ‘сметководител’, *хоругъ*, род. п. – *ъве* ‘знаме’ (<*urugū*), сега *хоругва* ‘църковно знаме’ и (*х*)*оруглица* ‘сватбарско знаме’, *бирник* от **bēr-* ‘давам’ (и в унгарски *bér* ‘заплата’), *чертог* ‘дворец’.

Общопотребителни думи са *верига* (<**ǵrūk*), *квар* ‘поквара’ (тюрк. **kōr* ‘вреда’ с прабългарска дифтонгизация, отразена в началното /в/), *тояга* (ср. тур. *dayak*), *белег* ‘знак’ (от корена **bil-*, татарски *bel-* ‘зная’).

С религията са свързани *кап*, *капище* ‘храм’ (от **kāp* ‘образ, изображение’), *кумир* ‘идол’, *балван/болван* ‘каменен идол, голям камък’, *ковчег* (< *kapirčak* ‘сандък, ковчег’). Едно от най-значимите културни понятия е думата *книга*, заета във всички славянски езици. Старобългарската дума *къннга* и унгарската *könyv* са заети от езика на дунавските българи (**kūinik/g*), на свой ред ранна заемка от древната китайска *kwen*, съвременна *juan* ‘свитък’ (Дыбо 2007: 70).

Черти на прабългарски жрец-шаман се откриват в образа на Боян магесник, който можел да се превръща във вълк и в орел. Руският Вещий Боян или Баян в „Слово о полку Игореве“ също „растекашется мыслню по древоу, сѣрым вълком по землн, шнзъм орлом под облакы“. В тюркските езици коренът **bōgü* означава мъдрец и вълшебник. Той е запазен в турски като *böjü* и сред гагаузите като *bî*, а от прабългарски е зает в унгарски като *bü* ‘магия’. Под българско влияние славянският глагол *бати*, *баати* ‘говоря, разказвам’ претърпява семантично развитие – *бая* ‘произнасям заклинания’, *обаяние* ‘омагьосване’.

За прабългарите, както и за другите тюркски народи, е характерна особена цветосимволика, при която географските посоки се свързват с определен цвят. Северът е черен, югът – червен, западът – бял, а изтокът син или зелен. Названието „бял“ се използва за редица населени места, разположени на запад от първата българска столица: Белград на Сава, наричан от унгарците *Nándor Fehérvár* – Български Бял град, Белград Албански, сега Бераг, трансилванския Белград, на унгарски *Gyula Fehérvár* или съвременната *Alba Iulia*. Цветовият код навлиза и във византийската традиция. Докато романоезичното население на Епир и Тесалия се обозначава просто като „власи“, живеещите по на север от тях се определят като „черни власи“, *Μαυροβλάχοι*. Обозначаването на румънците като черни или „каравласи“ се държи чак до XX в.

Притоците на някои реки също се квалифицират като „бели“ и „черни“ (Места, Вит, Искър, Лом, Дрин). Но реките често сменят посоката си, и противопоставянето „черен – бял“ трудно може да се тълкува като посока на компаса. В хидронимиката притоците често се обозначават спрямо това, дали се вливат отясно или отляво в голямата река. У прабългарите е било прието делението на войската на ляво и на дясно крило. Това деление се прилага и върху административно-териториалното устройство на държавата. При ориентация на юг, с лице към Византия, надясно се пада Западът, който се обозначава като „бял“. Десни притоци са Бела Места, Бели Вит, Бели Лом, Бели Искър, Бели Дрин в Косово, а черни са левите притоци (Черна Места, Черни Вит, Черни Лом, Черни Искър, Черни Дрин в Македония и Албания). Това обаче невинаги е така. Като Бяла река са наречени левите притоци на Луда река, Струма, Тунджа, Хаджийска река. Ляв приток е и Бели Осъм. Този привиден разнобой отразява различни хронологични пластове в назоваване-

то. Както показва Н. И. Толстой, сега определяме притоците по течението с лице към устието на реката, докато в древността е било тъкмо обратното – против течението, или с гръб към устието. Има многобройни свидетелства, които сочат, че реките с име Десна всъщност са леви притоци, което отразява тази древна гледна точка (Толстой 1997: 432).

Езиковите контакти между славяни и прабългари продължават доста дълго. При това дунавско-българският език също изпитва славянско влияние. Типичен пример за него има в Преславския надпис, изпълнен на прабългарски с гръцки букви. Там се открива следната фраза: ΕΣΤΡΩΓΗΝ ΧΥΠΕ 427 ΤΟΥΛΑΧΣΗ 854 означаваща „427 закопчалки (токи) се умножиха до 854“. Думата *estroGin, estriGin* ‘обица, закопчалка’ съответства на тюркската *isirga*. В прабългарската форма има метатеза на гласната *isrigV* с типичното славянско вмъкване на /t/ между проходната съгласна и /r/, както и досега в диалектите (*стребро* вм. *сребро*). Налице е фонетична изоглоса, усвоена от славянския език в прабългарски. В тюркските езици съчетание на повече от две съгласни е невъзможно (Мудрак 2005: 86). Наред с други примери, като славянизирания форма *уѣгѣуѣмѣ* (< *ичиргу боила*), това е свидетелство за период на активно двуезичие, преди прабългарите да възприемат окончателно славянския език.

Езикът на прабългарите оставя отчетливи следи в съвременния български. Властта на прабългарите е могла да заличи славянския елемент и езиковите ни връзки с другите славяни да се прекъснат. Това не е хипотетична ситуация – два века по-късно маджарите, макар и малобройни, налагат езика си над славянските си поданици. Прабългарите обаче създават многонационална империя, в която славянският език вече е функционирал като средство за общуване между отделните етнически елементи. Славянските заемки в източно-романските езици датират отпреди разпадането на прарумънския език преди 1200–1300 г. (Саенко 2015: 377). Друго свидетелство е названието *шкел*, с които румънци и албанци наричат българите. *Шкя* в балкано-романско произношение произлиза от латинското *Slavus* – славянин.

В крайна сметка славянският език се налага, макар и силно да се променя. В един момент той започва да се нарича български. Известна историческа аналогия е случаят с франките, които дават името на Франция, но възприемат местната романска реч. Все пак езикът на франките оставя потомци (фламандски, нидерландски, франконските диалекти в Германия), докато езикът на дунавските българи няма преки наследници.

Старобългарски период

Българският език получава писменост благодарение на книжовната дейност на Кирил и Методий. Ранната форма на езика се базира на солунския говор, който съдържа най-важните характеристики на диалектите от българската група: *щ* и *жд* на мястото на *tj* и *dj*, широко произношение на *ят* – тогава пов-

семестно сред източната част на балканските славяни. В най-ранната азбука, глаголицата, Ѣ и Ѧ дори се бележат с един и същ знак – Л. А такава особеност на солунския говор, като окончанието *-ии* във 2 л. ед. ч. (зашн, можешн) става характерна черта на всички книжовни варианти, базирани на старобългарски.

Кирил и Методий извършват огромна дейност, за да превърнат разговорната реч на солунските славяни в обработен книжовен език, способен да изразява сложни абстрактни понятия. За тази цел те често пресъздават гръцките образци със славянски материал. Например взимат за основа славянската съответка на гръцката дума *μορφή* – *образъ* и понятието *μετα-μόρφωσις* получава славянския еквивалент *прѣ-ображенне*. По сходен начин *ἀ-μορφος* става *без-образънъ*. Понеже славянският еквивалент на *φωνή* е гласъ, *σύμ-φωνος* става *съ-гласъно*.

Разговорната реч се характеризира с относително опростен синтаксис. Но необходимостта гръцките оригинали да намерят съответствие в славянските преводи дава тласък за развитието на синтактичната организация на старобългарския език. В някои случаи това се постига, като гръцките изрази просто се калкират. Така например съюзните конструкции нже аще, ѿелнко аще, ндеже аще представляват буквален превод на съответните гръцки *ὅς ἄν*, *ὅσον ἄν*, *ὅπου ἄν*.

По-силно е обаче косвеното влияние: гръцкият модел активизира конструкции, които в разговорния език са били редки и непродуктивни. Така например в старобългарски съществува малобройна група отглаголни прилагателни (от типа на *вѣдомъ*), въз основа на които се развива сегашното страдателно причастие (*преснмъ*, *знаемъ*). Чрез тези форми старобългарският език успешно предава значенията на гръцкия страдателен залог и медопасивното причастие.

За предаване на гръцкия *genetivus absolutus* се използва конструкцията дателен самостоятелен: *дошѣдъшоу же вѣѣмѣнн бракоу а когато настана времето на сватбата* (Супр. 25.1–2). Тази конструкция няма аналогии в другите славянски езици, но се поддържа в църковнославянски.

Определена трудност е представлявало предаването на категорията определеност, която в гръцки се изразява чрез членна форма. В езиците, в които няма определителен член, определеността може да се изразява чрез словоред и фразово ударение. В редица случаи обаче това е било недостатъчно и в старобългарски се прибегва до други техники. Гръцкото членувано причастие се предава чрез причастни конструкции с нже във функцията на подлог. Този модел не получава развитие в по-късната история на българския език, но се запазва в църковнославянски. Типичен пример за това е херувимската песен: *Нже Херувѣмѣ тѣнно образѹюще – [Ние], които тайнствено избразяваме херувимите*, като нже образѹющие съответства на гръцката форма *Οἱ εἰκονίζοντες* „изобразяващите“.

Още в най-ранните текстове се среща и друг начин за предаване на гръцките членни форми: съчетание от съществително име и следващо показателно

местоимение, напр. н възѣтъ праведьникѣу н оученикомѣу него гробѣу пештера та, където словосъчетанието пештера та съответства на гръцката членувана форма *το σπήλαιον*. Енклитичните неударени форми на показателните местоимения са образували акцентна цялост със съществителните и крайната ерова гласна на имената е могла да се вокализира в о, тъй като се е намирала в силна позиция в рамките на именната синтагма: *редѣтъ* (от *редъ* тѣ). Така по-късно в български език се образува *постпозитивният определителен член* – характерна балканска особеност, възприета и в румънски и албански.

Славянската писменост възниква в резултат на византийската дипломатия за постигане на външнополитически ѝ цели в Моравия. След изгонването им от Моравия учениците на Кирил и Методий получават сърдечен прием в България и именно тук старобългарският език намира благодатна почва за развитие. Наред със столицата Преслав се създава второ културно средище в противоположния край на държавата – Охрид. Книжовната дейност обхваща цялата страна. В България книжовният език се изгражда на широка диалектна основа – солунски, преславски и охридски говор. По такъв начин книжовният език става общобългарски не само по функция, но и по състав: той се базира на южни, североизточни и югозападни диалекти на българския език. В книжнината навлизат езикови особености от различните ни говори.

Важно е да се подчертае, че през старобългарския период в книжнината проникват нови явления, последица от естествения му развой, тъй като през този период писменият език запазва връзката си с говоримата реч. В старинните паметници като Мариинското евангелие, Синайския псалтир и Клоцовия сборник, а и в останалите глаголически паметници все още се срещат архаични формите на минало свършено време (аорист). В кирилските паметници тези форми все повече се заменят нови аористни форми и така остават в новобългарски: *рѣхъ* > *рекохъ*, *вѣхъ* > *ведохъ*, *басъ* > *бодохъ*. Процесът е протичал от североизток на запад (Старобългарски 1991: 548), а архаични форми са запазени в някои западни български диалекти като трънския: *паде*, *стаде*, *трже*, *побеже*, съответстващи на книжовните *падна*, *стана*, *тръгна*, *побягна*.

Още преди да се установи като официален писмен език в България, старобългарският език започва разпространението си сред други славянски народи. Всеки народ, използвал създадения вече славянски писмен език, оставя следи от своя жив говор. Така старобългарският език от самото си възникване е плурицентричен език, а отделните му локални варианти са известни като негови „редакции“. В периода до XIV в. съществуват великоморавска, българска, сръбска, хърватска и древноруска редакция. Поради употребата му като общ литературен език на славяните през Средновековието, в някои чужди школи книжовният старобългарски език се нарича *старославянски* или *старо-църковнославянски*. Тези названия отразяват функциите на езика, но не и неговата народностна основа, която несъмнено е българска.

Християнството и българският език

В областите, които по-късно ще влязат в българската държава, от I до VI в. съществува интензивен църковен живот. През периода IV–VI в. Константинополската патриаршия активизира мисионерската си дейност и отбелязва значителни успехи. Постепенно укрепва църковната организация – увеличава се броят на епископските катедри, на духовниците, храмовете и манастирите. Християнството прониква дори в планинските райони.

Провинция Мизия става прародина на готската държавност и на старогерманската християнска култура. Това се случва през 376 г., когато вестготите се заселват в Мизия със съгласието на император Валент. Заедно с голяма група вестготи епископ Улфила се заселва в района на Никополис ад Иструм. Улфила създава готската азбука, превежда на готски език Евангелието, както и части от Стария завет.

Запознаването с християнството става много преди покръстването на българите. Най-старите ни християнски термини са от германски произход. Думата *църква*, стб. *църкы*, род. п. *църкъве*, е заемка от готската дума **kirikō*, която на свой ред е адаптация на *kirikón* от *kirjakón* ‘господен [дом]’. *Кръст*, стб. *кръстъ*, отразява германското *Krist* – името на Христос, по-късно в значение ‘разпятие’ (лат. *crucifixus*). Името Исус Христос в езика на банатските българи звучи като *Исукръст*.

Гръцкият термин *ευχαριστία*, букв. ‘благодарност’, сред латиноезичните християни често се предава чрез думата *communio* ‘споделяне, приобщаване’. В християнството това е тайнство, при което вярващият вкухва тялото и кръвта Христова във вид на хляб и вино и така мистично се приобщава към Христос. Наред с преводния еквивалент на *communio*, *при-частие*, думата е заета от латински и директно във формата *комка*.

Думата *поганец*, нарицателно за *езичник*, а също и като евфемизъм за *миши-ка* е заета от латинското *paganus* с първоначално значение ‘селянин, селяндур’.

Териториалното разширение през първата половина на IX в. поставя българската държава в по-непосредствен досег с християнския свят на юг и на северозапад. Хан Борис се съобразява с това обстоятелство и въвежда християнството като официална религия. Първоначално Българската църква е автономна архиепископия под върховната юрисдикция на Константинополския патриарх. Оскъдните известия не дават възможност да се определи точно съставът на българските епархии през IX–X в. За безспорни се считат епархийските центрове Плиска, Преслав, Морава, Охрид, Брегалница, Проват, Дебелт и Белград. Не прекъсват съществуването си и основаните по-рано Средецка, Филипополска, Дръстърска, Бдинска, Скопска, Нишка и др. епархии. След първия църковно-народен събор в Преслав (893) в богослужението се въвежда славянският старобългарски език. За „първ епископ на български език“ е избран св. Климент Охридски.

Въвеждането на християнството и славянското богослужение ускорява процеса на интеграция на разноплеменните поданици на българската държава. Принадлежността към една и съща конфесия консолидира народа и създава усещане за етническо единство.

За разлика от България, в Западните Балкани различната конфесионална принадлежност прераства в етнообразуващ фактор. Така например до късно Дубровник и околностите му са били населени от сърби „и от двете вери“ (Ванас 1983: 448–474). По-късно принадлежността към римокатолическото вероизповедание се асоциира с хърватска етническа принадлежност. През втората половина на XIX в. се похърватват Славония и части от Далмация. По време на австро-унгарското владичество, между 1878 и 1914 г., като хървати се идентифицират католическите жители на Босна и Херцеговина. През XX в., след Втората световна война, хърватско самосъзнание изповядват католиците в Бачка, албанците от католическото племе Клементи в Сремската област и крашованите в Румъния, говорещи на тимочки диалект (Сотирович 2014).

След победоносната битка при река Ахелой (20 август 917) Симеон е провъзгласен за „цар на българи и ромеи“. Според тогавашните разбирания положението на Църквата трябва да отговаря на високото достойнство на българската държава. В самата Византия е създадена теорията за тясна връзка между царство и патриаршия („*Imperium sine patriarcha non stare*“ – „Царство без патриарх не бива“). По силата на това правило, към 919 г. на Църковно-народен събор официално е провъзгласена църковната автокефалия и българският архиепископ получава титлата патриарх.

По-късно, когато Византия завоюва България, с императорски указ е учредена Охридската автокефална архиепископия, начело на която стои „архиепископ на цяла България“. Василий II Българоубиец запазва социално-правния статут на Българската църква, като постановява епископите сами да избират архиепископа и да го утвърждава императорът, а не вселенският патриарх в Константинопол.

И всички Стратези на България, и останалите Стратези и Архонти, да почитат високо и да слушат думите и наставленията на Архиепископа. Да не се месят в делата нито на Български манастир, нито на Църква, нито в каквато и да е църковна работа. И да не се бъркат нито нему, нито да пречат на подчинените му, боголюбиви епископи, за да не получат голямото и безмилостно наказание на Царството ми.

Така Църквата остава крепост на българския дух до XVIII в. През 1767 г. султанът издава указ, с който Охридската българска архиепископия е изцяло премахната, а епархиите ѝ – присъединени към Вселенската патриаршия. Предишната 1766 г. е закрыта и Печката патриаршия, в която е влизал Рилски-

ят манастир. Печките патриарси се титулуват „Отецъ и оучитель Сръблемъ и Българмъ“.

Покръстването оказва силно влияние върху българския език. Понятия, свързани със старите езически култове, изчезват или се изтласкват в периферията. Култът към славянския бог Перун се пази като спомен в имената на планината *Пирин* (стб. *Перынь*), град *Перник*, растението *перуника* и обичая за дъжд *неперуда*. Славянският бог *Чернобог* е бил противник на светлия *Белобог* и е господар на злото и смъртта, причинител на страдания, болка и скръб. Името му живее в заканата „*Черна бога ще ти покажа!*“. Шаманските пътувания из света на духовете, небесни или подземни, намират отглас в израза „*по друг свят ходи*“ – за човек без връзка с реалността. Като цяло в българския език, както и в езиците на другите християнски народи, трайно се настаняват думи и изрази с библейски произход.

Умивам си ръцете „свалям отговорността от себе си“ идва от евангелския разказ за Пилат Понтийски, който символично сменя от себе си вината за разпъването на Христос. Името *Юда* става синоним на предател. *Глас в пустиня* – „мнение, което няма да бъде чуто“ е употребено в Евангелието от Матей (3 глава, 3 стих). *Напасть божия* означава бедствие, пред което хората са безсилни. Изразът идва от бедствията, които Йехова докарал върху Египет. Думата *напасть* се среща още в Остромировото евангелие: *Н не въведи нас в напасть, но избави нас от неприятни*.

Насъщният хляб се споменава в молитвата „Отче наш“ – *Хлѣбъ нашъ насъщный даждь намъ днѣсь*. На-сѣщный е калка от гръцкото *ἐπι-ούσιος* (ср. *οὔσα* – същити – *съща, съществуваща*) и придобива значение ‘жизненоважен, поддържащ живота, от първа необходимост’. В латинския текст на молитвата стои думата *quotidianus* ‘всекидневен’, затова в езиците с латинска църковна традиция понятието няма точен еквивалент. Насъщният хляб на английски е *daily bread*, нем. *tägliches Brot*, фр. *pain de ce jour*, хърватски *svagdanji kruh*.

В Евангелието от Йоан, глава пета, се казва „А в Йерусалим, при Овчи порти, се намира къпалня, по еврейски наричана Бетезда. Ангел Господен от време на време слизаше в къпалнята и раздвижваше водата, и който пръв влизаше след раздвижване на водата, оздравяваше, от каквато болест и да бе налегнат“. Кръстоносците наричат къпалнята **овча купел**. През 1909 г., когато в покрайнините на София бликва минерален извор, той е наречен именно Овча купел – по аналогия с целебната сила на библейската къпалня. Също в чест на библейската къпалня редица болници в християнския свят носят името *Bethesda* (от арамейското *beth hesda* ‘дом на милосърдието’).

Християнската фразеология претърпява развитие в езика. Изразът *довълѣтъ днѣви злоба* него се среща в евангелския текст и в новобългарския превод звучи „доста е на деня злото, което му се намери“. Дълго време изразът „злобата на деня“ (всекидневни грижи, неприятности) функционира само

в църковен контекст. В публицистиката на XIX в. изразът придобива значение ‘въпрос от голямо обществено значение’ и от него се ражда прилагателното *злободневен* – ‘актуален, наболял’.

Често срещаните изрази *мракъ*, *бъсовскин*, *бъсованне* *мрака* лежат в основата на думата *мракобесие* – еквивалент на френския израз *manie de ténèbres*.

В народния език библеизмите също претърпяват развитие. Изразът *аврамов дом* (Битие, 18-та глава) първоначално е синоним на гостоприемство. В съвременния български обаче се използва неodobрително за дом, в който свободно влизат и излизат всякакви външни хора.

В библейския разказ за строежа на Вавилонската кула е употребена думата *стълпотворение* (стб. стълпъ – ‘кула’). В съвременния език *стълпотворение* е синоним на хаотично множество, тълпа, блъсканица.

Библейският мотив за спасяването на Моисей в кошница намира отражение във фолклора. В песента „Крали Марко и три наречници“ крал Вълкашин „си зеде Марка малечкао и го кладе во една кошница, кошница со смола намачкана, та го върли по бела Вардара“.

Библейската легенда за сътворяване на жената от ребро Адамово в разговорната реч се обиграва с изрече „в ребро мозък има ли?“ – обида към глупава жена.

Заемки и парафрази от Библията се срещат както в книжовния език, така и в разговорната реч и мнозина ги употребяват, без да си дават сметка за произхода им. *Да отделиш зърното от плевата, Който не работи не трябва да яде, ехиден смях, египетски труд, мед и мляко, огън и жупел* са все изрази, първоизточник на които е библейският текст.

Среднобългарски език

През 971 г. Йоан Цимисхий превзема българската столица Велики Преслав и я прекръщава на Йоанополис. Източна България е присъединена към Византия. След дълга борба между Самуил и Василий II, през 1018 г. България пада напълно под властта на Византия. Завоюваните области са реорганизираны в теми, начело на които стоят стратегии.

По време на византийското владичество темата България обхваща териториите на западните и югозападните български земи, части от Северна Гърция и Източна Сърбия. „Вътрешната българска държава“ е организирана в тема Паристрион с център Дръстър. Южните области са поделени между темите Дирахий, Стримон и Салоники, а Тракийската низина с център Одрин е тема Македония. Крайните източни територии до Черно море стават Тракия, а крайният северозапад – Сирмиум.

След повече от 170 години българската държавност се възстановява и Втората българска държава върви към възход. Но след смъртта на Иван Асен II през втората половина на XIII в. в България наставя вътрешна дестабилизация.

ция и политическа криза. Епирското деспотство отхвърля българското покровителство. По времето на Стефан Душан (XIV в.) към сръбската държава са присъединени редица български и ромейски земи и Душановата империя обединява сърби, гърци, българи, албанци и власи. Освен ранните балкански заселници, към етнолингвистичния пейзаж на България през IX–XII в. се присъединяват и пришълците от степите: най-напред печенези, после кумани.

Съвременното едноезичие е рядкост в човешката история. То настъпва късно, с появата на държави с единен стандартизиран език. Векове наред ситуацията е била различна. Ония български области, които остават в Османската империя след Освобождението, са многонационални и многоезични. Според Л. Милетич, българите в Одринския вилает са били 30%, наред с гърци – 20% и турци – 40% (Милетич 2003). Васил Кънчов сочи големи разлики в отделните области на Македония. Българите са над 90% в Разлог и Тиквеш, повече от 80% във Воден, Прилеп, Неврокоп и Горна Джумая и под 50% в Дебър и Тетово, където вече е имало доста албанци. В най-южните области и в Саръшабан са преобладавали гърци, власи и турци (Кънчов 1996).

Езиковите контакти в многоезичните общества имат различен характер. В някои ситуации се научават езиците на съседите, в други – съседите взаимно си учат езиците. Понякога за комуникация се използва трети език, обикновено езикът на доминиращата социална група. При сродни езици, каквито са български и сръбски, всеки говори на езика си, но комуникацията е успешна.

Българският език се усвоява като втори от различни неславянски народности. Това неизбежно води до промени в езика. Тъй като през късната фаза на старобългарския език, след XII в., настават редица промени във всички нива на езика, този период условно се нарича среднобългарски.

Праславянският език се е характеризирал с липса на фонологично меки съгласни, богата система от гласни и с музикално ударение. На по-късен етап вокалната система на българския език се опростява: броят на гласните намалява.

В старобългарския език опозицията мекост–твърдост при съгласните не е била развита. Възникването на опозицията мекост–твърдост е процес, който не е обхванал еднакво всички български говори. В източните говори почти всички съгласни имат по две разновидности – твърда и мека. В западните български говори старото разграничаване между меки и полумеки съгласни е било запазено и там не се е стигнало до възникване на цялостна опозиция мекост–твърдост. В тези говори са запазени само две меки съгласни – л` и н`. По-късно възникват още две меки съгласни – к` и г`.

През среднобългарския период е завършен преходът от музикално към силово ударение. Разколебаването на старите акцентни норми води до практиката ударението да се отразява и в графиката – практика, която в старобългарския период е рядка. Преходът от музикално към силово ударение повлича след себе си и друго явление: разлика в качеството на ударените и

неударените гласни. И тук картината в отделните български диалекти е различна: от пълна редукция на неударените гласни в североизточните говори, слаба редукция в рупските говори до липса на редукция в западните говори (Стойков 2002: 211).

В типологично отношение българските говори представляват преход между ситуацията в руския език (корелация по твърдост–мекост, редукция на неударените гласни) и говорите на сърбохърватския език (ограничаване на меките съгласни, липса на редукция). Общобългарска особеност, разпространена и далеч на запад, е динамичното и свободно ударение – за разлика от шокавското музикално ударение, което не може да пада на последната сричка.

Освен фонологичните промени, в среднобългарския език настъпват и редица изменения на морфологично и синтактично ниво.

Съществени промени настават и в областта на имената. Старобългарският език наследява от праславянски изключително разнообразие на склонителни типове. В среднобългарски се появяват нови окончания и се извършва прегрупирането на склонението по родов признак. Този период се характеризира и с голяма вариативност, например успоредно съществуват форми като *сынове*, *сыновн*, *сыны*. В по-нататъшната история на българския и сръбския окончанието за множествено число *-ове* придобиват предимно едносрични съществителни (*волоче*, *хлябове*).

С пълна сила действа законът на аналогията, особено в рамките на парадигмата на думата. Така например въпросителното местоимение *ѹто* в старобългарски има родителна форма *ѹесо* или *ѹе҃го*, творителна *ѹнмь* и в местен падеж е *ѹемь*. В среднобългарски вече срещаме формите *ѹю*, *ѹю҃го* и *ѹю҃м*. Покрай *нощнѹ* се явява форма *дъннѹ* *вм.* *дъннѹмь* (бълг. *нощя* и *деня*, също и в сръбски *ноћу* и *дању*).

Балканска черта е използването на дателния вместо родителен падеж в посесивна функция (*храмѹ молнтѹѹъ*, *врътѹпѹ разбоннѹкомѹ*). Като следствие дателните форми на личните местоимения започват да се използват вместо притежателни местоимения (...*да хѹдѹаѹѹ пѹ всен хѹрѹѹ царства мн*). Посесивно значение е характерно и за сръбските дателни местоимения: *Je li њему земља Босна?* В съвременния български косвеното допълнение при глагола и притежателя при името се изразяват с един и същи предлог (*давам книгата на Иван* – *книгата на Иван е интересна*).

Като цяло среднобългарският период се характеризира, от една страна, със засилена употреба на предложно-падежни конструкции за сметка на безпредложните падежи, а от друга – с появата на винителен падеж в синтагми, които семантично не предполагат употреба на акузатив. Отмирането на разликите между *ubi* и *quo* (стб. *камо* – *къде*) води до смесването на винителен и местен падеж след предлозите *в* и *на*: *въ домѹ* (*вм.* *домѹ*) *бѹа моего обнтѹелн многѹ сѹтѹ*. Различаването на падежите за място и посока сега е една от трудностите, с които се сблъскват българите при изучаване на руски език

(родился в Софии – поехал в Софию). Съчетанието „на“ + винителен падеж е предпоставка за бъдещото налагане на акузатив след всички предлози, което от своя страна предхожда преминаването на конструкцията в т.нар. обща форма (Радичева 2013).

Особена съдба в българския имат показателните местоимения – съ, тъ, онъ, овъ. Местоимението тъ има и сложна форма тън подобно на сложните прилагателни, която проявява тенденция да приеме значението на лично местоимение 3 л. ед.ч. Така в новобългарски се налага личното местоимение *той*. В другите славянски езици за третолично местоимение се обобщава показателното местоимение онъ.

Показателните местоимения често се употребяват в енклитична форма, образувайки с предходната дума единна синтагма. Местоимението за близки предмети съ се превръща в морфема в такива думи, като *днес, лятос, есенес*, означаващи исторически *този ден, това лято, тази есен*.

В руски местоимението тъ дава началото на усилително-отделителната частица –*то*. В северните руски говори тази частица, когато се употребява след съществителни, се изменя по род, падеж и число: *Грибы-те белые на нитке купила; У нас хлеб-от хорошо растёт*. Такова функциониране на частицата –*то* много прилича на употребата на показателните местоимения в среднобългарски, на базата на които по-късно се развива постпозитивният определителен член. В диалектите, в които се пазят падежни остатъци, членът също се скланя, например в трънски *закла петлатога, улезе у ижуту (закла петела, влезе в къщата)*.

Под формата на неизменяема частица –*то* показателните местоимения участват в образуването на новите относителни местоимения в български. Началото на този процес започва в среднобългарски, където се появяват форми от типа на нжето ‘който’. Паралелизмът между определителен член и относителни местоимения добре личи например в родопските диалекти, където наред с тройния член има и тройни форми на относителните местоимения:

Какну е текла рекана прес каменес,
ноай да ти текот парите в кисьоата;
и каксу ми тежи каменес в ракисе
соай да ти тежот парите в кисьоата.

За среднобългарски и другите южнославянски езици е обща засилената употреба на *хотѣти* като спомагателен глагол, чрез който започва да се образува бъдеще време. На тази база в новобългарски ще се развият нови глаголни времена: бъдеще в миналото (*щях да тиша*), бъдеще предварително (*ще съм тисал*) и бъдеще предварително в миналото (*щях да съм тисал*).

Като алтернатива на *инфинитива* зачестява употребата на конструкцията *да плюс лична форма на глагола* – *мое брашньо ъсть, да сътвориѣ воляѣ посла-*

вишаго ма. По-късно в българския пълните форми на инфинитива се запазват само в особено консервативни жанрове като епичната поезия (*Може бити арати убити/ нело чеме роби утепати*). В някои говори пълният инфинитив се използва като отглаголно съществително (*вода за пити, сапун за мити*). Такава тенденция има и в разговорната сръбска реч в наши дни (*за понети, за појести, за попити, за не веровати, за полудети*). Интересна аналогия предоставя румънският език, в който нормативни са само формите на съкращения инфинитив, а старият пълен инфинитив има значение на отглаголно съществително (*îubi* ‘обичам’, *îubire* ‘обич’). В новобългарски да-конструкцията измества инфинитива, а старият съкратен инфинитив функционира в ограничен брой конструкции (*не мога ти каза, недеј вика, до-ще мачка за погачка*).

Причастията, които в старобългарски се изменят по род и падеж – сегашно (*рѣкы, рѣкѣцѣ*) и минало (*рѣкъ, рѣкъши и вѣдѣвъ, вѣдѣвъши*) започват да се употребяват в неизменяема форма на –ше и –ше. В новобългарски миналото деятелно причастие изчезва, а сегашното деятелно причастие се превръща в деепричастие, с различни облици в отделните диалекти (*играещи, играещи, играцим, играейки, играечи*). Генетично свързани с деепричастията са и отглаголните наречия (*тичешком, мълчешката* и др.)

Ограничаването на неличните форми на глагола (инфинитив, деятелни причастия) в новобългарски води до засилената употреба на финитни глаголни форми, ср. да сътвориѣ волеѣ пославшаго ма – да върши волята на онзи, който ме е пратил; Охъзда царь юудниѣ вѣдѣвъ се побѣже – Юдовият цар Охозия, като видя това побягна.

Иновативните промени през среднобългарския период се срещат предимно в текстове, които не са свързани жанрово с църковно-богослужебната литература: грамоти, разпоредби, приписки, в чергедските молитви на седмиградските българи, писани на латиница. Въмъкването на изрази и форми от живия език не се е гледало с добро око. Така например монахът Григорий, комуто била дадена за препис хрониката на Зонара, не одобрил предадения му от игумена на Хилендарския манастир текст, „понеже грѣбѣымн нѣкымн поселаным прѣписна се“ (Трифонов 1940: 41).

Традиционните писмени текстове са съзнателно архаизирани и отдалечени от народния говор. За разлика от писателите и преводачите от Преславската книжовна школа, които предпочитат свободния и смислов превод, търновските книжовници се придържат към буквалното следване на гръцките оригинали. Езикът на патриарх Евтимий се отличава дори от по-ранните класически старобългарски паметници с по-малкия брой лични глаголи, за сметка на по-голям брой нефинитни глаголни форми – инфинитиви и причастия (Панчева 2006).

Въпреки наченките на аналитизъм, българският език през XII–XIV в. си остава синтетичен, славянски по дух език. Езиковите процеси, характерни за среднобългарски, до голяма степен са общи за южнославянските езици.

Александър и съпруга на Стефан Душан – поръчва на светогорския монах Йоаникий да преведе на „свон езикъ“ тълкуванията на евангелието от Йоана, „еже нкогда блаженъиъ Теофлактъ, архиепископъ българскъиъ“ е сътворил (Снегаров 1995: 269).

След загубата на националния суверенитет на България много български книжовници емигрират. Тяхната дейност допринася за възникването на нови славянски редакции, базирани на среднобългарски: влахо-молдавска, московска, ресавска, наричана още моравска, западноруска, функционираща сред украинци и белоруси. Същевременно сред славяните, практикуващи римски обред, влиянието на старобългарския език замира.

Балкански адстрат

Генетичните изследвания сочат, че с разселването си из Европа славяните са асимилирали редица местни популации, които са живеели на съответните територии в дославянски времена. Този генетичен субстрат се различава по територии. Източните и западните славяни са абсорбирали субстрат, характерен за Централна и Източна Европа. В данните по Y-хромозомата сред тези популации се наблюдава висока честота на хаплогрупата R1a. Южните славяни поглъщат друг, южноевропейски субстрат, и в техния Y-хромозомен фонд има висока честота на хаплогрупата I2a.

Освен в генофонда, местният субстрат се проявява и в езика. Така например при разселването си на север руснаците асимилират редица угрофински народи. Под влияние на местните езици в руски се ограничава глаголът *имам* (я имею), за сметка на конструкция с глагола съм (*у меня есть*). Богатата падежна система на угрофинските езици стимулира развитието на именното склонение, например разцепването на родителния падеж на посесив (*вкусчая*) и партитив (*стакан чаю*). В южнославянските езици, напротив, падежната система се опростява, а в български изчезва.

По отношение на генофонда южните славяни вътрешно се подразделят на два ареала: западен (словенци, хървати, босненци) и източен – българите. Генетично българите много приличат на географските си съседи – румънците и северните гърци. Сърбите заемат средно положение между източния и западния ареал (Kushniarevich et al. 2015). Една условна генетична граница, на изток от която има повишени честоти на Y-хаплогрупата E1b1b, е река Дрина. В древността реката е разделяла илири от траки. По-късно по нея минава границата между Западната и Източната Римска империя. Сега тази река дели Сърбия от Босна и на запад от нея не се срещат местоименните енклитики *ни*, *ви*.

Двата южнославянски ареала се различават и по структурата на езиците си. Среднобългарският, също като хърватски и словенски, все още е типично синтетичен славянски език, а новобългарският прилича много на балканските

езици (албански, румънски и гръцки). Падежната система при имената е разрушена, докато в глаголната система се развиват нови времена и наклонения. Сръбските говори заемат междинно положение. В тях, за разлика от хърватски, се запазват простите минали времена, а в някои говори, подобно на български, се развиват нови глаголни времена (*шћаху пасти* – щяха да паднат). Инфинитивът е изместен от аналитичната да-конструкция, понякога дори в нарушение на книжовните норми (*ће да уради* вм. *урадиће*). Така наречените торлашки говори в Югоизточна Сърбия се причисляват към балканския езиков съюз.

Към епохата на славянските преселвания на Балканите преобладават два езика – латински на Север и на Запад, и гръцки на юг (Jireček 2011). По времето на император Ираклий (610–641 г.) Източната Римска империя придобива подчертан елински характер. Императорът изоставя старата императорска титла „Augustus“ и се нарича василевс. Латинският се лишава от статуса си на официален език, тази роля се изпълнява само от гръцкия. Името ромеи, т.е. римляни, започва да се асоциира с онези, които говорят на гръцки. Латинският остава разговорен език на романизираното местно население, наричано „власи“. Така българите влизат в допир с две неравноправни езикови стихии.

Често се случва така, че речниковият състав на езика приемник се обогатява за сметка на престижния език, а не на езика с нисък статус. Общеизвестен факт е, че близо половината от английския речников фонд е от френски произход, докато заемките от келтските езици са малобройни. В български влашките заемки са малко, докато думите от гръцки произход обхващат почти всички тематични области и са толкова дълбоко вкоренени, че за повечето българи те звучат като напълно домашни думи. Сред тях има съществителни (*кромид, праз, стомна, магаре, липса, молив, хартия, хора*), прилагателни (*палав, хрисим, кух, петимен, евтин, куц*), служебни думи (*ала, макар, мигар*, диалектното *оти*) и глаголи (*харесва, мирише, кацне, втасва, свири, ела!*). Обикновено гръцките глаголи се заемат от формата им за свършен вид: *φτάνω* ‘стигам’ – *να φτάσω* ‘да стигна’ > *втасам*. Формантът –с- става толкова продуктивен, че чрез него се оформят и турските заемки (*кандисам, боядисам*), както и домашни думи (*пустосам, ядосам, мириясам, плесенясам*).

Освен преките заемки, гръцкият е източник и на калки: *благо-даря* – *ευχαριστώ* (ср. *харизвам* ‘дарявам’), *заповядайте* – *ορίστε* (*ορίζω* ‘заповядвам, нареждам’). Някои изрази се превеждат и калкират едновременно: *εις πολλὰ ἔτη* веднъж е преведено „за много години“ и е заето директно в израза „сполай ти“.

Интересно е да се отбележи паралелизмът между членната форма и относителните местоимения в български и в гръцки: в гръцки език относителните местоимения приличат на „членувани“ въпросителни. Определителният член за мъжки род *ὁ* е омофонен на префикса в относителните местоимения: *ὅπου* ‘където’ (*που* – къде), *ὅποιος* ‘който’ (*ποιος* – кой) и др. Двата езика имат огледални съответствия: предпоставен член и относителни местоимения чрез

префиксация в гръцки, и постпозитивен член и суфигиран относителни местоимения в български. Наред с това в български, гръцки и в останалите балкански езици относителните изречения могат да се въвеждат с универсален неизменяем маркер от типа *Човекът, дете беше с нас / Ο άνθρωπος που ήταν μαζί μας*.

През целия доосмански период на юг от Дунава власи и българи живеят размесено един до друг, в политическа и народностна цялост. В западните извори (канцеларията на папа Инокентий III, Жофроа дьо Вилардуен, Робер дьо Клари) българските владетели редовно се наричат господари на българи и власи (Клари 2007). Никита Хониат даже изрично посочва, че „варварите, които по-рано се наричали мизи, сега се наричат власи“. Мизи е едно от традиционните византийски наименования на българите (Хониат 1835). За Робер дьо Клари земите на север от Дунава са Кумания, докато Мизия, между Дунава и Стара планина, е наречена Влахия (Blakie). Паоло Ранузио в книгата си „Войната за Константинопол“ казва че „Търново, столица на краля на Влахия, издигната навръх Стара планина (nella cima del monte Nemo), е една от най-яките крепости“. Власи живеят и в темата България, в която са организирани западните български земи. Така например кръстоносците, преминавайки през обширната българска гора между Белград и Ниш (silva longissima Bulgariae), са обстрелвани от гърци, българи, сърби и власи (ЛИБИ: 253).

Древната Дардания в сърцето на Балканския полуостров, между Скопие, Ниш и София, се смята за прародина на източнороманските езици. В тази област са съжителствали албанци и власи преди разселването им. Балканският латински развива иновации, споделяни и от двата езика, ср. например рум. *pădure* и алб. *pyll* ‘гора’ през народната форма **padûlem* от лат. *palûdem* ‘бла-то’. Албанците и аромъните тръгват на югозапад, докато предците на румънците се разселват на север (Schramm 1997).

В българската държава доминиращ и престижен език е българският. Това е езикът, на който има писменост и който използват и влашките господари до XVII в. В съвременния румънски език славянските заемки са около 14% (Marius Sala et al. 1988). Взаимодействието между двата народа обхваща не само езика, но и фолклора, традициите и обичаите. Съжителството на българи, власи и албанци води до такова паралелно развитие на езиците им, което кара Копитар да заключи, че в тези езици има само една езикова форма, осъществявана с троен езиков материал (nur eine Sprachform herrscht, aber mit dreierlei Sprachmaterie). Неуникални езикови явления образуват уникална езикова мозайка: почти всички балканизми съществуват и извън Балканите, но извън Балканите няма език, който да притежава необходимия минимум от балканизми (Цивян 1990: 67).

Български и влашки постоянно се оглеждат един в друг. Под влияние на български думата *lună* започва да означава едновременно *месец* и *месечина*. В български думата *време*, освен значението ‘продължителност на действието, измервана с часове, дни и т.н.’, развива и значение ‘атмосферни условия’ –

също като романските езици (фр. *temps*, ит. *tempo*, исп. *tiempo*). В аромънски, подобно на български, една дума, *muljare*, е термин едновременно за 'лице от женски пол' и за 'съпруга'. Българската дума *плувам* в дако-румънски има две съответки: значението 'движа се във водата с помощта на крайниците' се предава с думата *înota* (лат. **notāre* от *natare*), а 'нося се по повърхността без да потъвам' – с думата *pluti* от старобългарското плѹтън, плѹвъж; в меглено-румънски и двете понятия се обединени в думата *plivăiri*, заета от българския регионализъм *пливам*. В пределите на България латинската дума *conventum* и славянската съборъ развиват значението 'дума', съответно *cuvânt* и *збор* (*зборувам* – *говоря*).

В развитието на късния латински и на български се наблюдава определен паралелизъм (Алисова и др. 1982: 137–285). И в двата езика музикалното ударение се сменя с динамично. Гласните престават да се различават по краткост-дължина. Неударените гласни се редуцират. Тези процеси не засягат западните южнославянски езици, а в източнославянски качеството на редукцията е различно от български (рус. *гъварит*, бълг. *гъвори*).

В български редукцията на неударените гласни се проявява по различен начин. Тя варира от пълна редукция в североизточните говори до липса на редукция в западните. В романските езици положението е сходно. В някои езици редукцията остава само като историческо явление, напр. фр. *couronne* < *corona*, ит. *nipote* < *nepotem*, рум. *frumos* < *formosus*. В други тя е характерна за съвременното произношение и води до редувания от типа на сицилианските *veru* – *viritati*, *tronu* – *truniari*. Подобни фонетични системи има в португалски, каталонски и *estremeñu* – езика в Естрамадура, както и в южните говори на аромънски и в молдавските диалекти.

Паралелизъм между български и балканоромански се наблюдава в третирането на палаталните съгласни. В югозападните ни диалекти затвърдяването на меките съгласни се съпровожда с прејотация: *лойзе* (< лозье), *гройзе* (< гроздьє, *сирейне* (< сырєньє). В южните диалекти на дакорумънски има аналогично явление: *pâine* 'хляб', *mâine* 'утре', *câine* 'куче' които отразяват по-старите форми *râiŋue* < лат. *panem*, *mâiŋue* < лат. *mane*, *câiŋue* < лат. *canem*. По-далеч от контактната зона, в източните български диалекти, това явление е непознато (*лозе*, *грозде*, *сирене*). То не е характерно и за молдавските диалекти (*râni*, *mâni*, *câni*).

Още в дописмения период аспиратата *h* замлъква във всички романски езици: *abeo* = *habeo*; *anc* = *hanc*; *onorem* = *honorem*. Случаите на хиперкоректност, където *h* се изписва не на етимологичното си място, също свидетелстват, че *h* вече не се е произнасяла: *heius* = *eius*; *hossa* = *ossa*. Съгласната *x* е една от малкото съгласни, които не се срещат във всички български диалекти. В повечето диалекти тя отпада в началото на думата и в средисловието между две гласни. В някои случаи тя отпада и пред съгласна, но тогава предходната гласна се удължава: *мāни* (махни), *чѣли* (чехли), *бѣме* (бехме).

В рупските говори, контактни с гръцки, където /х/ е живо, съгласната х се пази във всички положения и дори разширява употребата си: *нèхи* ‘на нея’ (*шъ им кàжса нèхи àс*), *хим* и *хми* ‘им’ (*пазарлѣкът хим бѣл, бѣлката хми вѣка*).

Около коридора Вардар–Морава, близо до главните миграционни пътища на влашките пастири, изобщо не се среща съгласна /х/: *мъ* (мъх), *гре* (грех), *дъ* (дъх), *плèто* (плетох), *орà* (орак). Някои експресивни думи със замлъкнало /х/ са навлезли в книжовния език – *лискам*, *люскам* (ср. рус. *хлестать*, словен. *hlěstniti*). Липсата на /х/ е характерна и за сръбските говори, което ги отличава от говора на босненците и хърватите: *суво* (сухо), *кувати* ‘варя’ (кухати), *дуван* ‘тютюн’ (духан). В македонската писмена норма изпускането на звука /х/ е узаконено в книжовния език, докато в български и сръбски това се смята за груб диалектизъм (*греота* вм. *грехота*). Ситуацията, описана от Марк Теренций Варон в Древния Рим, е валидна и в наши дни: „in urbe *убав* qui in urbe *хубав*“. Това понякога води до хиперурбанизми: понеже в диалектите /х/ често се заменя с /й/ или /ф/ (*дойдойа*, *дойдоф* вм. *дойдоха*, *дойдох*), заемките *zeytin*, *meudan*, *Auspuff* се заменят с „по-книжовните“ форми *зехтин*, *мегдан* и *ауспух*.

Фонетичните явления може да имат различни огнища на разпространение, които не са свързани във времето и пространството. Този случай може да се илюстрира с йотизацията на палаталното [λ] > [j] в романските езици. Палаталното [λ] се слива с [j] във френски през XVIII в. (*soleil*, *fille*), в различните говори в Испания и Латинска Америка от XVI до XX в. (*tequilla* и *tortilla*), а в римския диалект на италиански и в румънски значително по-рано (лат. *muliere* > рум. *muiere*, рим. *moje*). В румънски славянските заемки с /л’/ редовно се предават с /j/: *iute* < люто, *nevoie* < неволя. Встрани от тези процеси остават книжовният италиански на тосканска основа (*moglie*) и аромънски (*muljare*). В значителна част от западните говори в Белослатинско, Оряховско, Врачанско, Софийско, Дупнишко и др. широко е разпространен прегласът на меката съгласна л в съгласна й: *йèйа* (лея), *йўйа* (люя), *йўспа* (люспа), *йўт* (лют), *зèйе* (зеле), *кàйа* (каля), *кўуч* (ключ), *кьдèйа* (къделя), *недèйа* (неделя), *пойàна* (поляна) и др. Преходът на /lj/ в /j/ е характерен и за сръбски говори (*ljudi* > *judi*). Процесът не се разпространява върху източните български говори.

Освен в областта на фонетиката, многобройни романо-български паралели съществуват и в областта на граматиката. Характерно е образуването на нови глаголни времена с участието на спомагателни глаголи – лат. *habeo*, бълг. хѣтѣтн, вѣтн и нмѣтн. Неличните глаголни форми се редуцират: латинските бъдещи причастия изчезват, сегашното деятелно причастие се превръща в прилагателно (лат. *pensantem* ‘тежащ’ > фр. *pesant* ‘тежък’), герундият в аблативна форма застива и става деепричастие (ит. *cantando*, рум. *cîntînd* ‘пейки’). В български също редица причастия изчезват (сегашно страдателно несомъ), минало деятелно I (знавъ, знавъшн); сегашните деятелни причастия

(хваляшът) се преобразуват в деепричастия – *хвалейки*. Да-конструкцията измества инфинитива и оборотите, в които той участва (ср. фр. *ne parle pas sans savoir* – *не говори без да знаеш*).

В романски и български именното склонение изчезва, синтетичните степени на прилагателните се изместват от аналитични – в български чрез частиците *по* и *най*, в романски – с частици, произлизащи от думите *magis* или *plus* ‘повече’. Като рудимент остават някои суплетивни форми – лат. *melior* ‘по-добър’ > фр. *meilleur*, ит. *migliore*, исп. *mejor*. В български суплетивните корени живеят в такива думи, като *мъничък* (мъннн ‘по-малък’), *повече* (въшшѣ, въштнн ‘по-голям’). До XIX в. доживява *боле* ‘по-добре’: **Болъ рыба дѣлена, негли брады скубаны** (Н. Геров).

Всяко следващо поколение говори езика на родителите си. Почти същият. Но дребни, често незабележими промени в произношение, значение на думите, връзки между частите на изречението се промъкват от поколение на поколение, макар всяко следващо поколение да не създава изцяло нов език. С времето дребните промени се натрупват и езикът на далечните предци става много различен, често неразбираем за късните потомци. На Балканите тези промени са особено интензивни. Смяната на езика неизбежно оставя следи, най-малкото в акцента. Характерно е, че фонетичните системи на български и румънски са почти идентични. Единствената разлика е наличието на повдигнато /ъ/ в румънски, белязано с буквата î. Но това е сравнително късна иновация в дакорумънски, докато в по-архаичните балканоромански говори е запазена симетрична на българската система от 6 гласни.

Езиковите промени се натрупват бавно и невинаги намират отражение в писмените извори. Това може да се илюстрира с един добре документиран факт от историята на английския език (Connie Gelb).

Смята се, че т.нар. *do-support* в английски се е настанил под влияние на келтските езици. Става дума за употреба на служебния глагол *do* ‘правя’ в отрицателни и въпросителни конструкции: *John does not swim* (вместо **John swims not* или **John not swims*) и *Does John swim?* (вместо **Swims John?*). Келтите са усвоявали английски в неформални ситуации. Научаването на втория език е непълно, колкото да се разбират. Често новият език е бил научаван в късна възраст, когато не всички особености на езика могат да се усвоят, както това става при децата с майчиния им език. В крайна сметка келтите са научавали английски със своя „акцент“. Децата им, дори вече да не са знаели келтски, са усвоявали този „развален“ английски.

Англосаксите се заселват в Британия през V в. Първите случаи на употреба на глагола *do* в отрицателни и въпросителни конструкции са засвидетелствани през средноанглийския период, в началото на XIV в. Тези конструкции се разпространяват от юг на север. Въвеждането на книгопечатането през XV в. способства за стандартизирането на езика. У Шекспир се

редуват конструкции със и без *do-support*: „*I know not how I lost him*“ (Отело) и „*Why do we hold our tongues?*“ (Макбет). От XV до края на XVIII в. тези дублетни форми съществуват съвместно и чак през XIX в. твърдо се налагат конструкциите с *do*.

Среднобългарският език, макар да съдържа редица иновации, характерни за новобългарски, все още е типичен славянски език от флективен тип. Традиционната книжнина през XV–XVII в. поддържа изкуствено този език, който вече силно се отличава от говоримия. Дамаскините от XVII в. вече свидетелстват за аналитичен език от балкански тип и отразяват различни диалектни особености на новобългарския език. През периода на Възраждането XVIII–XIX в. книжовният език постепенно се кодифицира въз основа на централните балкански говори.

В югозападните краища на българското езиково землище българският език се намира в непосредствен досег с аромънски, гръцки и албански. Югозападните говори имат редица особености, които не са навлезли в книжовния език. Тези особености свидетелстват за активно взаимодействие с местните езици. Такива са например употребата на предлога *от* в посесивна функция (*от брат ми синот*) и в партитивна функция (*имам си и от брашънце, и от маълице*), аналогично на романския *de*; маркирането на прякото допълнение при лица с предлог (*Го видоф на Иван*) – особеност, обща с румънски (*L-am văzut pe Ion*) и испански (*Vi a Juan*). В редица южни говори миналото деятелно причастие е заменено със страдателно (форми като *умрян, заспан, отиден*) – в романските езици има само страдателно минало причастие. Такива форми участват в образуването на сложни минали времена: *Бидена си во Австралия?* – *Не, никогаш не сум бидена таму*. За охридския диалект са характерни перфектни и плюсквамперфектни форми със спомагателен глагол *имам*: *Си казал греховите що имал сторено; Тие ми я покажаа, но яс веке я имав видено*. *Имам* в перфект се употребява в гръцки, албански и аромънски.

За езиците, усвоявани като втори език по устен път, е характерно опростяването на езиковата система и изчистването ѝ от „екзотични“ елементи. Известни примери в това отношение са английски, в който типичният германски словоред *verb-second* (V2) се елиминира, или узбекски, в който тюркската вокална хармония е разрушена. Свободното ударение в български, което при това не зависи от фонологичните характеристики на сричката, е един от „най-екзотичните“ езикови елементи. То е характерно за не повече от 11% от езиците в света (Goedemans, Hulst 2013). В югозападните ни говори, където многоезичието е най-силно застъпено, се изгражда система с фиксирано ударение на предпоследната сричка (Костурско, Корчанско) или на третата сричка от края (вардарските говори).

Така новобългарският език изгражда редица особености, общи с езиците от балканския езиков съюз, отбелязва разни частни съответствия с отделните балкански езици, а също така развива собствени иновации, стимулирани от

активното двуезичие и усвояването на българския като втори език от неславянското население. Източниците на балканизмите се коренят в самия български език, но езикът можеше да се развие в друга посока, ако балканските адстрати не действаха като катализатор (Lindstedt J 2000: 231–246).

Ранен новобългарски

От всички балкански народи българите най-дълго остават под османска власт. Сърбите окончателно загубват суверенитета си около век по-късно от българите. Значителни части от островна Гърция и Адриатическото крайбрежие са под венецианска власт и запазват връзките си със Запада. Влашко и Молдова са васални на Високата порта, но запазват феодалната си аристокрация и там българският дълго време остава административен език. България е в сърцето на Османската империя, най-близо до имперската столица.

В началото на османското владичество, когато господства тимарската система на земевладение, властта е сравнително либерална към християнското население. Спахиите е трябвало да спазват условието да предават по-голямата част от земята си за стопанисване и управление на раята. Тези владения се наричали башинии (тур. *baştına*). Крепостничество в Османската империя не е съществувало. Ангарията е била само няколко дни годишно, докато във Византия и средновековна България е била ежеседмична. За правото да запазят религията си християните са обложени с данък и султанът се грижи постъпленията в хазната да са редовни. Войните, които води империята, също са много доходни – завладяване на нови земи, превръщани в пашалъци и санджаци, отнасяне на имуществата от там, налагане на контрибуции и данъци на победените.

През XV–XVI в. в Османската империя цари икономическа стабилност. Цялата държавно-политическа и икономическа система на огромната империя признава само един владетел и се подчинява само на един център. Стопанството е сравнително добре регулирано от държавата и проспериращо. Цяла мрежа от държавни служители се грижи за функционирането на икономиката – селскостопанско производство, митници, солници, мини, оризища, цени, пазари, дюкяни и пр. Държавата взема мерки да няма обезлюдени райони и необработена земя, защото от запустели села не идват данъчни приходи.

През този сравнително спокоен период икономиката е почти изключително аграрна и образованието не е свързано с нуждите на производството. Книжовността е достойние на духовни лица, които продължават приемствеността със средновековната българска литература. Изолираността от чужди земи и народи рядко дава стимули за духовна просвета. Характерен пример за крепител на българския дух в оная епоха е св. Пимен Зографски (1540–1618), който противостои на католическата пропаганда и обикаля България от Прес-

панското езеро до Доростолската епархия и от Атон до Видинско, като според житието му въздига 300 църкви и 15 манастира (Тодоров 2001).

Преписи от произведенията на Търновската книжовна школа се разпространяват из Дунавските княжества, Сърбия и Русия. По редица причини центърът на българската книжовност се измества към западната половина на страната – Видин, Враца, Етрополе, Кратово, Ловеч, София, Тетевен. В тези книжовни огнища господства предимно моравската безюсова редакция на среднобългарския език, където старобългарската буква **ж** се заменя с **у** (*роука*, *поутъ*). Тази книжнина почти не отразява процесите, които се развиват в разговорния език на българите. В разговорния български например партитивният родителен отстъпва място на общия падеж – вместо „даждъ мн водъ“ – „даждъ мн водъ“. За процесите можем да съдим предимно по надписи и приписки, които се отклоняват от книжовните норми. В тях вече не се употребяват местен и творителен падеж, господстват конструкции с предлог и „общ“ падеж, напр. *пън църство бѣгарское ѣвн се на земанна ѣко ѹлѣъ нас радн* – *пън царство вѣм. пън царствѣъ, на земанна вѣм. на земан*. Развитието на аналитизма при имената е напреднало, а причастните конструкции се заменят с подчинителни обороти.

Междувременно разговорният език се променя както граматически, така и лексикално. Все повече турски думи се настаняват във всекидневието. Военната терминология става почти изцяло турска: *мурабе* или *моарабе* – война, *аскер* – войска и *аскер аркадаш* – армейски другар. *Враг* остава като епитет на дявола (*да идеш поврага!*), а неприятелят е *душманин*. *Душманинът* не се обкръжава, а се *сардисва*. Засадата е *нусия*. Арабската дума *safar* ‘пътуване’ влиза като *сефер* – военен поход: „*Кой като мене, кой като мене /девет годин ходих /по аскер, по сефер*“. Храната по време на похода се носи в *сефер-масове* – съдини за храна, а даждбата или паят на участниците в похода се обозначава с думата *sufra*¹. Тази дума с течение на времето променя значението си на ‘място за храна’ и в крайна сметка *софрата* става синоним на маса или трапеза. Когато арабската дума *safar*, преминала през суахили и английски, влиза отново в българския език като *сафари*, тя вече носи аромата на екзотично пътешествие.

Трябва да се отбележи, че общуването с господстващата нация не е пълноценно: раята няма право да се обажда, ако не я питат. Ситуацията е описана колоритно в един епизод от „Записките“ на Захари Стоянов, в който Захари се главява да копае лозето на едни турчин:

Както по другите места, отгдето ми показвах вратата по причина на овчарските ми грубости, така и тука аз нямах никакво понятие за правилата на обнасянието, което трябва да съществува между слугата и господаря, между малкия и големия, между сития и гладния. Това аз не знаех по тая причина, защото помежду овчарите не съществуват класове; тия са равни всички помежду си, живеят си

патриархално с много малки изключения. < Захари любопитно разпитва турчина за щяло и нещяло, докато най-накрая агата кипва> – Махай се оттука бе, чапкън! Какво е това от тебе? Дъра-дъра... Аз за копач ли те взех, или да ми правиш истиндак (разпит) за това и онова? Като искаш да знаеш много, защо не си отишъл при попа?

В такава ситуация на неравноправно общуване смисълът на чуждите думи често се извлича интуитивно от контекста и значението им може много да се отдалечи от оригиналното. Подобна ситуация е съществувала и в крепостна Русия. Помещчиците някога са правели хорове от крепостните си селяни, като за музиканти са канели французи. При прослушването французинът е давал резолюция *Celui chantera – Celui ne chantera pas* (Този ще пее – Този няма да пее). „Шкартираните“, които чували за себе си „*chantera pas*“, разбирали думата по свой начин и сега в руски *шантрапа* означава ‘некадърен, никакъв човек’.

В български турските думи рядко влизат по основното си значение. *Nazlanmak* на турски е ‘кокетирам’, докато *назлъндисвам се* значи ‘колебая се, не мога да се реша’. Ако *davranmak* е ‘действам, движа се’, то да *се даврандисаш* значи ‘да дойдеш на себе си, да се съвземеш’. *Şüphesiz* ‘съмнение’ е заето като *шубе* – ‘страх’. *Келеме* първоначално е ‘запустяла, изоставена нива’, но по съзвучие с *келеш* придобива значение ‘незначителен човек, недостоеен за уважение’. Персийската дума *parāgande* е префиксално образование от глагола **kan-* ‘хвърлям’ и означава ‘разхвърлян, разпръснат, откъслечен’. В турски влиза като *perakende* ‘дребен имот в чуждо землище’, но в български се използва метафорично като ‘човек без определена работа и местожителство’: *Гледай да не те излъже това перакенде*.

През XVII–XVIII в., когато се появяват първите новобългарски текстове, положението в Османската империя е доста по-различно от предишните столетия. След като почти два века Европа се е отбранявала срещу османската инвазия отвъд Дунав, в края на XVII в. Австрия и Русия минават в контранастъпление. „Виенската война“ 1683–1699 г. завършва с поражение за османлиите. В резултат на Карловацкия мир Австрия получава Унгария, Трансилвания, Бачка и по-голямата част от Славония, към Венеция се присъединяват Пелопонес, няколко крепости в Далмация и редица острови, Полша се разширява в Подолието и Украйна на запад от р. Днепър, а Русия завоюва Азов. Във войната от 1768–1774 г. руската армия нанася редица поражения на османските войски и стъпва в Бесарабия, Молдова и Влахия (Манчев 2001).

Загубата на територии означава и намаление на приходите. В романа си „Мостът на Дрина“ Иво Андрич описва художествено картината на наставащия упадък. Поддръжката на моста се е финансирала благодарение на постъпленията от един вакъф в Унгария. Когато Унгария отпада от империята, приходите секват и мостът постепенно почва да се руши.

За да компенсира щетите, правителството въвежда нови данъци в градовете, с което силно утежнява положението на градското население. Центробежните тенденции в империята се засилват. Увеличава се властта на аяните – провинциалните първенци, които разполагат със собствени имоти. На смяна на ленната система, при която земята се е раздавала в замяна на военна служба, все повече се разпространява чифликчийството. Чифликчиите са разпореждат със земята като със своя собственост. Ратаите в чифлиците робуват тежка ангария и голяма част от добива им се изземва. Бирниците на централната власт се сблъскват с бирниците на аяна лихвар. Всичко това води до миграционни процеси. На много места селяните заявяват, че „не желаят да живеят по местата си“ поради аянския гнет.

Османската администрация държи строга сметка за броя на християнските си поданици като основни данъкоплатци. Затова знаем, че демографската структура на страната се променя. Редица села напълно изчезват от данъчните регистри, а приходите от други намаляват дотолкова, че представляват нищожна част от стойностите на предишното столетие. Към данъчните тежки се добавят и природни бедствия: „малкият ледников период“, чиито най-сурови минимуми се падат през 1650 и 1770 г., се отразява пагубно на реколтата. За да се утежни още повече положението, през XVII в. избухва и вълна от чумни епидемии (Faroghi et all. 1997: 443).

Населението масово забягва в планините, далеч от бедствията, размириците и гнета на аяните и чиновниците. Като отглас от тези времена е останала легендата за село Чуйпетлово: то било така добре скътано в планината, че е могло да бъде открито само благодарение на кукуригането на петлите.

Въпреки стагнацията в развитието на производството, то все пак се развивало. В градския живот настъпва оживление (Мутафчиева 1993). Организиран се панаири, които не биха могли да имат място в една разорена земя. Сливенският панаир през 1799 г. бил „един от най-богатите, които са запомнени, особено по количеството стоки, внесени от Германия“. Макар и плахо, заражда се национална буржоазия. Мюсюлманското селячество, изолирано от света като остатък от миналото, се декласира, изтласквано от по-благоденстващото християнско селячество, което се обляга в икономическо и идеологическо отношение на една градска „средна“ класа от своята кръв и вяра. Увеличава се местната роля на кнезове и чорбаджии. Ако в предишните столетия търговията е била предимно в ръцете на гърци, арменци и евреи, през XVIII в. в търговията с Централна Европа се появяват и българи, които експортират добитък, зърно и друга селскостопанска продукция. Навлизането на българското общество в XVIII в. е свързано с постепенната интеграция на Балканите в европейския пазар. Включването на българите в търговския обмен на Османската империя с Европа води до обогатяването на възможностите за контакти на българите с народите на Европа, с техния икономически, политически и културен живот.

Зараждащата се чорбаджийска класа има своите духовни нужди. Първите новобългарски четива, дамаскините, все още са в духа на средновековната традиция. По-късните дамаскини вече са написани на демократичен, разбираем и жив новобългарски език.

Дамаскините носят диалектните характеристики на областта, от която произлизат – Средногорието, Родопите, Македония и др. Така например по редица черти Ловешкият дамаскин носи белезите на етрополски, тетевенски и троянски говор. Стремежът към баланс между „книжовност“ и достъпност на текста води до редуване на книжни и на разговорни думи: *успея – вта-сам, свидетелствам – мартурисам, спасител, избавител – куртулия, болен – нефелен, полза – файда, превъзносити – вдигам се на голямо, високоумство – комсулук*. Дан на средновековната традиция е съставянето на сложни думи – *бъсомоученъ, добромннзнанъ* и др. В редица случаи авторът използва единствената терминология, която читателите биха разбрали. Така например от житието на св. Георги научаваме, че най-напред светецът е служел като *спасихя*, а после се издига до *алайбег*.

През XVII в. започват да навлизат от Русия печатни книги на църковнославянски език. Църковнославянският е по същество русифициран старобългарски, затова е бил възприеман като „свой“ език. По-нататм той изиграва важна роля във формирането на новобългарския книжовен език. На църковнославянско влияние дължим произношението на такива думи като *художник* или *точка* (стб. *хѣдожннкѣ, тѣчка*). Но книжнината през XVII–XVIII в. е оскъдна. Дори през XIX в. П. Р. Славейков пише: „Български книги нямаше тогава много. Едничките български книги, що имавме домашни, те бяха „Софрония“ и „Амартолон сотирия“, които не ми се четяха вече, но принуден бях всяка вечер да чета от тях по нещо на баща си, за да го приспивам“. Преди XIX в. няма и българска преса – вестници и списания.

През XVIII в. се водят няколко руско-турски войни: 1735–1739, 1768–1774, 1787–1792 г. В състава на руската армия, наред с гърци и сърби, участват и много български доброволци. Отделно от това в страната има хайдушки дружини, които подпомагат руските войски или действат самостоятелно. При оттеглянето на руските войски хиляди българи се изселват във Влашко, Молдова и Бесарабия. Според свидетелството на Раковски, „Тук у Влашко и Богданско има много наши българи, преселени татес по разни обстоятелства. Но най-много и по-голямо число домородства преминували Дунава, колчем Русия е имала война с турчина, а още повече и ония злочести времена, когато свирепите и необуздани кърджалии върлували в Българско, та опустошавали Европейска Турция с грабежи, огън и убийства (Браила, в. „Дунавска зора“, бр. 20 от 29. 03. 1869). В „Спомените“ си Васил Манчев пише: „От 1848 г. до 1854 г. по причина на първата и втората окупация в Романия на руските войски и с помощта на одеските българи Василий Априлов и Николай Христофорович Палаузов, габровци, мнозина се разбудиха и почнаха да мислят за възраждане-

то на България. Но щом после работите се обърнаха против руската окупация, русите бяха принудени да се оттеглят от Романия, а с тях и много българи, които се бяха записали доброволци (волентари)“ (Манчев 1982). Из средите на емигрантите са израсли значителна част от дейците на нашето движение на културна самостоятелност. Вече имало хиляди българи на свобода. Създали се международни връзки на поробения ни народ.

В края на XVII – началото на XIX в. българските земи са сполетени от страшно бедствие: кърджалиите. Това е епоха на постоянна несигурност, масови грабежи и убийства. Софроний Врачански описва по следния начин разорението на селищата: „Сияхтар Хюсеин паша, като отхождаше за Видин, изгори Габрово и Арбанаси разграбиша кърджалиите що ги имаше със себе си и нашия дом все разграбиша и не остана ни лъжица, ни паница, и мои дрехи и книжа що имах все узеша и всяка дом разкопаша, а децата побегнали на Котел, от тамо на Свищов пойшле“.

През кърджалийските времена се засилва вътрешната миграция. Многолюдният градски център имал по-голяма перспектива да оцелее при нападение, отколкото откъснатото село. При напускането на Копревщица жителите ѝ „се разпръснали и преселили в Казанлък, Едрене, Димотика, Пловдив, Пазарджик, Златица...“. Притокът на селяни към градовете подсилва българския градски елемент. След стихването на анархията настанва процес на икономическото и духовното раздвижване сред българите в града.

Бурното икономическо развитие има нужда от нов тип образование. Занаятчийското производство и нарастващите външнотърговски контакти с европейските страни изискват все по-разнообразни знания в областта на географията, историята, чуждите езици, стоките и природните науки. Килийните училища, възникнали още през XV–XVI в., не могат да отговорят на новите потребности. Междувременно редица гръцки младежи, получили образование в Италия и Германия, донасят в Османската империя идеите на Просвещението (*диалотизм*) и ги внедряват в гръцките училища. Гръцки училища има в редица български градове. П. Р. Славейков пише в автобиографията си:

Баща ми ме заведе на гръцкото училище, в аилиодидактико (взаимоучителното). Тука аз, при поп Марина от Арбанаси, започнах правилно да уча по гръцки: четене, писане, смятане, което в българските училища не виждах. В българските училища на четмо се учехме ние по книга и изуз до омръзване, писмо самоуко си пописвахме сегиз-тогиз, а пък аритметика, тая вяра, не виждах в училището и аз не знаех освен значението на църковните цифри.

Преобладаващата част от ранните ни обществени, църковни, просветни и литературни дейци са възпитаници на гръцката култура. През определен период от живота си те дори се подписват по гръцки: Константин Фотинов

носи фамилията Фотиади, Григор Пърличев е награден в Атинския университет под името Григорис Ставридис, а Раковски в Цариград получава писма, адресирани до Савас Стефанидис – погърчена форма на Съби Стойков, както е рожденото му име.

По това време в гръцкото общество се водят бурни дискусии по езиковия въпрос. Книжовници като Евгений Вулгарис и Неофит Дукас застъпват идеята за издигането на архаичния гръцки език до ранг на книжовен. Привържениците на разговорния гръцки език в онази епоха нямат голям успех – живият език *димотики* се утвърждава окончателно чак през 1976 г., а дотогава сред гърците съществува диглосия. Като книжовен стандарт се приема един донякъде модернизирания византийски, на който никой не говори и в който се смесват стари и нови форми в различни пропорции, според ерудицията на пишещия. Понеже този език се стреми да се избави от многобройните чуждици, навлезли в разговорния език, той е наречен *каθαρὲν ὄσα* – пречистен. Например разговорният термин за бакалия, *πλακάλλο* /бакалико/ е заместен с *παντοπωλείον* /пандополион/, букв. *всепродавница*. Идеологът на катаревуса, А. Кораис, казва следното: „Някои превеждат като същински тирани или олигарси, елинизират езика толкова, като че народът ни се състои все от учени; други превеждат демагожки, на такъв просташки език, като че в нашия народ няма други освен водари. В езика трябва да се пазим от прекаляване: не бива да бъдем нито тирани, нито демагози“. Влиянието на Кораис върху Константин Фотинов може да открием в твърдението, че „писменое наречие и говорене, що става отъ мудри и учени людие, секога има разлика от онова, което говори совсемъ непричастенъ образования челоуѣкъ, каквото единъ овчаръ, говедаръ, свинарь, винопродавецъ и пр. и пр.“

Въпреки че според Кораис езикът трябва да е умерено „изчистен“, катаревусът си остава далечен на народа. Както пише немският езиковед Густав Вайганд, „литературният гръцки език до такава степен е различен от народния, че грък или аромън от Южна Македония, който не е учил в училище, не може да разбере нито дума. Моят прислужник, който владееше гръцкия народен език като майчиния си аромънски, веднъж, когато четях вестник, ме помоли да му прочета нещо. Прочетох му и когато свърших, той каза „добре, кажи ми сега на „ромаика“ (народен гръцки) за какво се разказваше“ (*Kala, toга na mi pes s-ta romaika, ti theli na pi*)“.

Българското общество също е разделено. Езиковият въпрос става важна тема в обществения живот. В литературата от XIX в. темата за езика често се обиграва и пародира. П. Р. Славейков в пиесата си „Малакова“ „граматикализира“ модата в следния пасаж:

Трябва да има някакъв моден лексикон, че да са ръководи челяк от него; или трябва да учи най-малко три години на модата граматиката, че тъй да са запознай със сичките части на нейното художнословие. Намерват махна на жените, че не

били учени, както трябва, че кога да учи учение и де да го туря? Тя едвам да има време да изучи на модата падежите и главата ѝ анджак да събере правилата на модочинението, за друга наука място не остава.

Разпалените езикови препирни са описани в главата „Волтерианци и елинисти“ на вазовите „Чичовци“. Защитникът на традицията, Иванчо Йотата, защитава позициите си с аргумента, че „Йотата присъствува в черковните книги, по отцепедание и прочия“. Спорът придобива идеологически измерения: „Йотата не подобава да се изхвърли, защото, кажи ми, господине мой, как ще пишеш „созданія міра“ например“, на което поп Ставри казва язвително към учителя: „Бог знай, те не вярват и в созданія міра, волтерианците“.

Вазовите волтерианци и елинисти съответстват на двете главни направления в езиковите спорове – защитниците на разговорната основа на книжовния език и привържениците на традицията.

За начало на Българското възраждане символично се приема „Исторія славянско-болгарская“, написана през 1762 г. Нейният пръв препис е дело на Софроний Врачански (1765), а „Житие и страдания грешнаго Софронія“ излиза през 1804 г. И Паисий, и Софроний вярват, че пишат на новобългарски – „простымъ болгаромъ просто и написахъ“, казва Паисий, а Софроний е убеден, че пише на „простий болгарский язык, каквото хоратаме ний“. Макар и разбираем, този език в руслото на църковната традиция е твърде далеч от живата разговорна реч на българите. Съзнавайки това, авторите често поясняват славянските думи, които употребяват, с думи от всекидневния език – най-често турски: *причина – себеп, намерение – ниет, вест – хабер, обезяна – маймуна, слон – фил*.

В най-ранния период църковнославянският език погрешно се е отъждествявал със старобългарски и от това защитниците на „славянското“ направление черпят допълнителна аргументация. Константин Фотинов смята поддържането на църковнославянската традиция за морален дълг: „Ми, братие, как истии чада болгарский, имаме должность да сохранимъ това церковное наречие най-повече, нежели каковъ и да би билъ другой народъ славянский: намъ е отечествено и природно, а другиму придано“.

Главните пунктове на славянската школа са поддържане на падежите в имената и избягване на тъмните гласни, белязани с буквите ъ и я, както и на определителния член – най-характерните отличителни черти на новобългарския език. И понеже спорът за езика не е чисто практически или научен, а мирогледен, той е преизпълнен с емоционални изблици. Христати Павлович нарича новобългарските особености „квасъ фарисейский, кой то осквернява всичко смѣшение, сиречь причинява языку безобразие, гнусота и премногое потемнение. Всегда ненавиисти предавай и отвращай се отъ таковыхъ списаний“.

Застъпниците на „българската“ школа си служат с рационални аргументи. В статията си „Нѣколко мысли за бльгарский языкъ и за образованіето у

българи-ти“ Найден Геров посочва, че в църковнославянският език „речи-ти сж български, а начинът по който сж съединени, за да покажат мысли, е чисто елинский. За това единъ българинъ, когато чува да ся говори или чете на тоя языкъ, речи-ти ще разумѣва, а мысли-ти щжтъ му ся показвжтъ странно и не добрѣ изречени, та с тоя языкъ мжно може да му ся предаде нечто. Който иска да ся изучи с тоя языкъ, трѣбва за изгуби много врѣмя, за да ся научи прѣве на него, та че после да учи науки“. И дава за пример гърците, на които „старий языкъ имъ отнемалъ всичко-то врѣмя, та нѣмало кога да ся погрыжжтъ, за да придобыжтъ и нѣкои нови познания“. И обратно, „Всички-ти просвѣщени народи, откъкъ оставили старий си языкъ и зели за учебенъ оний, който употрѣблявжтъ въ живѣ разговорѣ, тогава сж зели преднинж въ науки-ти“.

В същото време Найден Геров е застъпник на строго етимологичния правопис, на който е издаден и неговият речник. Към средата на XIX в. в България вече прониква гражданският шрифт, създаден от Петър I. В руски йотираното *а* (ѧ) се бележи със знака за малка носовка *ѧ* поради специфичния развой на този звук в руски. Скорописният вариант на тази буква, който прилича на огледално обърнато латинско R, ляга в основата на печатната буква **Я**. Найден Геров запазва в български буквата *ѧ*, а **Я** придобива фонетична стойност /e/, например изписването *рядъ* се проинася /рет/. С някои от правилата си той разграничава правописно граматични форми, които в новобългарски вече не се различават. Понеже в стария език подлогът стои в именителен падеж, а допълнението – във винителен, Найден Геров пише „*орли-ти летѣжтъ*“ (им.), но „*хванахъ орлы-ты*“ (вин.) По подобен начин се различават написания като *жена-та* (им.) и *женѧ-тѧ* (вин.), като не е ясно дали двете форми са се произнасяли различно. На същата логика е подчинено правилото за пълен и кратък член, към което би трябвало да се придържахме и днес в писмения език: *човѣкъ-тъ* трябва да отразява стария именителен падеж, а *човѣка* – старата родително-винителна форма. Правилото се поддава на усвояване трудно, защото не отразява реалната речева практика, а се базира на абстрактна граматична теория.

Нещото, по което се различават привържениците на българската школа, е въпросът на коя диалектна основа трябва да се базира книжовният ни език. Неофит Рилски, първият учител в Габровското училище, изповядва убеждението, че трябва да се издирят в народните говори всички общи елементи, „а не секой да писува по своето помѣстно произношение и своето токмо помѣстно наречие да защитава и ублажава“. В случаите, когато диалектните форми силно се различават, за арбитър трябва да се търси църковнославянският език. Например, ако в едни диалекти се казва *крак*, а в други – *нога*, за книжовна трябва да се приеме формата *нога*, защото така е на църковнославянски.

От друга страна, Васил Априлов гледа скептично на нормотворческите опити на книжовниците. За него „само народът има власт да применява наречieto си, писателите трябва по него да вървят. Многото число не следува за

малкото. Требува да следувани за народът и по неговът говор да сочиняваме граматика и да пишем помежду си, инак плаваме против водата“.

В историческа перспектива Априлов се оказва прав. Езиковият въпрос се решава не чрез победата на една или друга школа в теоретичните спорове, а чрез реалната практика на учители, публицисти, преводачи, литератори, голямата част от които са носители на балканските говори.

Рибният буквар е първият светски учебник, съдържащ сведения от различни области на знанието и дванайсет „образа“ в текста, т.е. илюстрации. Той е отпечатан за пръв път през 1924 г. в Брашов и поради огромната му популярност претърпява многобройни издания. Макар Петър Берон да е носител на котленския говор, от езика му са изчистени най-ярките диалектни особености, като редукция на неударените гласни или регионално произношение от типа /женът/.

Само 15 години след първия вестник в Османската империя, Istanbul Moniteur, списван на френски, Иван Богоров издава в Лайпциг първия български вестник „Български орел“ (1846). Вестникът се списва на новобългарски.

Периодичният печат започва бързо да се развива. „Цариградски вестник“ (1848) става едно от най-авторитетните периодични издания за цялото Възраждане. Освен в Цариград, българска типография има само в Русе и по-голяма част от българските вестници в този период се списват в чужбина. От 107 вестника и списания през Възраждането 69 се издават извън Османската империя. Г. С. Раковски издава в Нови сад „Български дневници“, а през 1860 г. в Белград – „Дунавски лебед“. В Браила под редакцията на Добри Войников излиза в. „Дунавска зора“. Една от важните идеи, която периодичният печат носи на българите, е усещането, че са част от голямото семейство на европейските народи и излизат от своята регионална откъснатост. Според Иван Селимински „Истините станаха по-обща; чрез печата те се разпространиха в един миг по всички краища. Науките физика, химия, геология, естествена история, астрономия и пр. обсипаха умовете със светлината на нови истини. Железниците и параходите съкратиха разстоянията и спомогнаха за по-често сношение между хората; Спънките на лъжите, шарлатанството и фанатизма изчезнаха сами по себе си“.

Печатът изгражда и чувство за етническа общност. Знаменателна е фразата на Иван Богоров: „Преди да направим България, трябва да направим българи“.

Наред с периодичния печат, в България възниква такава самобитна учебно-просветителска институция, каквато са читалищата. Те се издържат чрез средствата на родолюбиви българи, съзнаващи ролята на образованието за издигане на народа. Основаването на свищовското читалище през 1865 г. е описано във вестник „Турция“ по следния начин: „Движими убо от разпаленото нишно родолюбие основателите се согласиха единодушно да покажат дължността си и любовта си към Отецеството си, определиха и рекоха единоголас-

но сякой да жертва според силите си за народното образование... определиха думам да съставят едно читалище музей, в което ще бъде книгохранилница съставена от разни язици и стари останки и ръкописи“. Читалищата са център на духовния и обществен живот и в тях се държат и сказки – популярни лекции на достъпен език, които се ползват с голям интерес.

С читалищата са свързани и първите театрални прояви в България. Благодарение на „Под игото“, съдържанието на „Многострадална Геновева“ е широко известно. Тя е преведена от пиесата „Геновева“ на Кристоф фон Шмид и е най-играната пиеса през Възраждането. Както всичко ново, отношението към театъра в началото е раздвоено. Една дописка във вестник „Дунавски лебед“ от 1860 г. дава представа за атмосферата на епохата:

Отъ нѣколко дни насамъ въ София сѣ давѣтъ театрални представлѣнія отъ една чета нѣмски актйори. Они прѣдставлявѣтъ доста любопытни нѣща, доколко позволявѣтъ срдѣства-та и удобство-то на мѣсто-то. При представлѣнія-та сѣ събира доста народъ отъ блѣгари, турци, гърци и евреи. Паши-тѣ, бегове-тѣ и по първи-тѣ човѣци посещавѣтъ тѣя представлѣнія, кои сѣ давѣтъ съ начинъ благопристоенъ, и минувѣтъ дълги-тѣ вечери съ удоволствіе и полза, защо-то сѣ запознавѣтъ съ онѣя невинни и полѣзни удоволствія, за кои питомни-тѣ народи полагаѣтъ толкова грижи и разнасятъ толкова пари. Смѣшно и пресмѣшно е да слуша човѣкъ нѣкои простаци, а съ тѣхъ заедно и нѣкои бабички, какъ разсѣждавѣтъ върху това нѣщо. Они казвали, че било тажкѣкъ грѣхъ да ходи човѣкъ у театръ-тѣ, защото, казвѣтъ они, то било дяволска работа, нечиста сила. Актйори-тѣ били антихристи, актриси-тѣ били – самовили.

Започват да се пишат и български пиеси. През 1864 г. излиза „Малакова“, комедия от П. Р. Славейков. Пиесата е поставена в Цариград, Русе и Пловдив при голям успех. През 1870 г. излиза „Изгубена Станка“ от Богдан Манчов по повестта на Илия Блъсков.

В Браила Добри Войников основава първата театрална труппа и в продължение на десет години дава представления пред българските емигранти в Румъния. Негови театрални постановки са представяни и на сцената на Националния театър в Букурещ. Комедията му „Криворазбраната цивилизация“ се счита за най-добрата комедия до края на XIX в.

При създаването на езикова норма актьорите имат едно предимство: те въздействат върху големи и неограничени възрастово аудитории. При липсата на установен стандарт, театърът има огромно значение при изработване на нормите за правилност на езика.

Така, възникнал въз основа на балканските говори и изпитал църковно-славянско влияние, българският език започва да се диференцира стилистично. Научният стил се стреми да се избави от турцизмите, които се асоциират с отминаващата епоха на ориенталска изостаналост. В „Рибния буквар“ Петър Бетрон използва турцизмите само за да поясни значението на някои думи, които

в началото на XIX в. са били редки и не много известни, напр. *кораби* (гемии) или *делфин* (домуз балли). В публицистичния стил и в комедийния жанр обаче турските думи, поради ярката им емоционално-експресивна окраска, са доста по-широко застъпени: *Малакофите, гледам аз, гид-гиде по-широки стават*. Гид-гиде означава малко по малко.

Туй го казват политика и ако знаш да правиш политика, сиреч ако струваш каук да салатисваш, тогаз ти си добър. Каук да салатисваш, букв. „да клатиш капата“, означава да се съгласяваш с всичко, да угодничиш, да се подмазваш. Да струваш каук означава да приемаш, да се съгласяваш – израз, широко разпространен и в народния език:

Никола дума Тодорки:
– Тодоро, булка хубава,
просто да ти е женене,
женене и венчаване,
кабул ти струвам детето,
хайде ми, мари, пристани.

Наред с лексикалните заемки, в разговорния език остават и многобройни калки от турски, които не са били възприемани като чуждици. Сряд тях можем да причислим *иде ми отръки* (elimden gelir), *на тона на устата* (torun ağzına), *бия си шега*, откъдето и *шегобиец* (şaka çalmak), *туря ръка /на нещо/* – el koymak и редица други (Македонска 1968: 145–153). Освен идеоматичните изрази, на турско влияние се дължи и полисемията на някои думи, напр. *да пукне*: 1. Да получи пукнатина, да се сцепи с пукот; 2. Да умре; 3. Да настане (с думи като *зора* или *пролет*). Това прави възможно наличието на такива игрословици, като *Пролет пукна – ние не*.

Освобождението заварва България с напълно развит и стилистично диференциран книжовен език, обслужващ повечето сфери на общественния живот. Книжовният български продължава да се използва и от ония българи, които остават в пределите на многонационалната Османска империя. След Междусъюзническата война, когато голяма част от българите влизат в състава на национални държави, в които господства езикът на титулната нация, влиянието на книжовния български върху тях отслабва. Сега екстериториалните български говори представляват ценен материал за езиковеди и диалектолози, които могат да проследят езиковото състояние преди нивелиращото влияние на книжовната реч.

Езикът в независима България

Преди Освобождението книжовният ни език в общи черти е изграден. Но при липсата на национален суверенитет остават области, в които функционирането му е ограничено. В държавната администрация, войската, съдебната система господства турски.

Иван Вазов пише в повестта „Чичовци“: „Хаджи Иван Карабурунът, пръв чорбаджия, комуто зелената изрусяла салтамарка беше виждала два пъти Божи гроб и петстотин пъти *мехкемето*. По тая причина по-лани *кадият* го втрисаше, щом срещнеше човек със зелена салтамарка“.

Съдилищата са *мехкемета*, а съдиите – *кадии*. Съдебният *мухабетчия* (секретар) съставя *мазба* (протокол), в който се съдържа *кара*р (съдебно решение). Грабителите са *хърсъзи*, а производителите на фалшиви (калпави) пари – *калпазани*. *Кабахатлията* (виновникът) може да бъде осъден на *сюрдюн* – заточение, или на *калебентлик* – интерниране в крепост (*кале*).

В търговията и финансите също преобладава турска терминология. Капиталът се нарича *сермия* (от перс. *saṁāye* ‘глава на парите’), кредит и дебит са *борч* и *масраф*, а печалбата и загубата – *кяр* и *зарар*. Сделката (от рус. сделать ‘да направя’) се определя като *пазарлък*, който може да завърши с *алъш-верши*. *Хесатите*, т.е. сметките, се водят от *хесатчи*. Чуждата валута се нарича *ябанджийски пари*, и с тяхната обмяна се занимават *сарафи* (от ар. *ṣarf* ‘обмяна, обръщане’).

След Освобождението в България е въведено временно руско управление. Още през 1876 г. е създадена т.нар. Канцелария за гражданско управление на освободените отвъд Дунав земи. Канцеларията събира сведения за състоянието на българите във всички сфери на стопанския, културния и обществения живот. За тази цел са включени руски специалисти по право, данъчна политика, културни дейци и пр. Към Канцеларията са приобщени и над 80 руски офицери от Академията на Генералния щаб.

На 4 юли 1877 г. в първия освободен български град – Свищов – е създадена и първата губерния. До края на войната се оформят още осем губернии. Към управлението се привличат и българи. За губернатор на Свищов е назначен Найдено Геров, а за негов помощник Марко Балабанов. В другите губернии най-високия пост заемат руснаци, а помощниците им са българи. По селата се оформят съвети на старейшините, а в градовете Градски съвети.

Османските *валии*, *мютесарифи* и *каймаками* се сменят с *управители*, *градоначалници*, околийски и всякакви други *началници* (рус. начальник от цксл. *начало* ‘власт’: *покорянтеса всакѡі власта н началоу*). На смяна на османските *берати*, *емирнамета*, *буюрулдии* и *фермани* идват *заповеди*, *укази*, *предписания* и *разпоребди*.

Започва и работа по изграждане на българска армия. През април 1878 г. е свикан първият набор от 9000 души. На 8 юли 1878 г. в София е създадено военно училище, което произвежда първия си випуск офицери. Три месеца по-късно са призовани още 12 000 българи. Въоръжението им е предоставено от Русия, от арсенала на излязлата от употреба бойна техника през войната. Руски офицери съставят и командния състав на българската армия. *Миралай бейовете* се сменят с *полковници*, а *мюлязамите* – с *лейтенанти*. Войниците вече не *играят талим*, а участват във *военни учения*.

Основите на Българската народна банка са положени на 23 май 1878 г. По-късно тя получава статут на емисионен институт с право да издава книжни пари. До този момент в обращение са турските лири, руските рубли и други валути. Левът е въведен през 1880 г. *Портмонето* и *портфейлът* изместват *кесията*. Във финансите навлиза международна терминология, голяма част от която е от италиански произход: *валута*, *полица*, *сконто*, *салдо*, *джиросвам*, *авизо*. *Банкрут* е заето от френски – *banqueroute*, където на свой ред е заемка от италианското *banca rotta* ‘счупена масичка’.

Княз Дондуков създава в България спомагателен орган на управление-то: Централно управление с шест отдела – първите български министерства. Работният език в министерствата е руски. Още преди Освобождението 39% от българските студенти са завършили образованието си в Русия, а 45% от преводната литература е от руски (Възрожденската интелигенция 1988). Това отваря широко вратите за нахлуване на мощен поток от русизми.

Изработването на българска терминология, свързана с новата действителност след Освобождението, понякога се натъква на неочаквани трудности. Така например отпадъците вече не трябва да се изхвърлят между къщите, а трябва да се определи специално място. Думата *смет* тогава все още е рядък диалектизъм, а *боклук* звучи грубо, защото е производна от *бок* – турския разговорен термин за екскремент. И сметището се определя като „мъсто за изхвърлювание непотрѣбни чловѣчески вещества“.

Руският и църковнославянският въздействат не само върху лексиката, но и върху други нива на езика ни. Всъщност не е лесно да се отделят руските елементи от църковнославянските, защото самият руски език е изпитал силно южнославянско влияние. Често заемките и изконните руски думи образуват двойки с различно значение или употреба: *гражданин* ‘поданик’ (рус. *горожанин* – ‘градски жител’), *Млечный путь* (но *молочные продукты*), *власть* (ср. *волость* – административно-териториална единица, подчинена на една власт), *мрак* (рус. *морок*), *очевидно* (но *глаза* ‘очи’), *глава* на книга (но горната част на тялото – *голова*), *овоци* (в украински само *овочі*), *одежда* (разг. *одежа*), *единый* (но *один*), *бремя* (но *беременная*), *празный*, *праздник* (но *порожный*) и мн. др. Според сравнението на княз Трубецкой, „литературният руски език е получен в резултат на присаждането на старото културно растение – църковнославянския език – върху „дивачката“ – разговорния език на управляващите класи на руската държава“ (Трубецкой 1927).

От църковнославянски навлизат отглаголни съществителни с наставка – *ние*, като в редица от тях мотивиращата основа вече е изчезнала в български (*мнение*, *прение* от *мнѣти*, *прѣти*). В народните говори отглаголните съществителни се образуват с наставката –*не*: *правене*, *струване*, *оране*, *копане*. Първоначално двете разновидности се възприемат като синонимни, напр. *събиране* – *събрание*. С течение на времето обаче значенията им се диференцират.

Народните съществителни на *–не* запазват в значението си нюанса на процесуалност и подобно на глаголите могат да получават допълнение: *събиране на билки, раздаване на награди*. Съществителните на *–ние* са лишени от този нюанс, те са вече чисти субстантиви, ср. *постигане на целите* и *постижение*, синоним на *успех, резултат*; *отделяне на зърното от плевата* – *отделение* (= департамент, подразделение, клон, филиал, секция). Съществителните на *–ние* (*прегрешение, дихание*) често са стилистично оцветени и принадлежат предимно на писмената реч. Поради произхода си те понякога носят аромат на архаичност, затова в неутрални контексти се заменят с думи от разговорната реч: *стремление* – *стремеж*, *забавление* – *забава*, и др.

Подобна диференциация на наставките се извършва и при *nomina agentis*. В народните говори лицата, които извършват определени действия, обозначени в мотивиращата основа, се образуват най-често с наставка *–ач*: *орач, копач, съндач* ‘съдия’ (Костурско). В книжовния език се настаняват и думи с наставка *–тел*: *заявител, предводител, телохранилел, настоятел*. Двата типа думи се различават стилистично, ср. *нощен пазач* – *пазител на нравствени ценности*. Различните типове контексти, в които се срещат едните или другите думи, могат да доведат и до диференциация в значението: *събирателите* не са просто *събирачи* в смисъл на *колекционери*, а членове на първобитно общество, което се занимава със *събирателство*; *носач* е синоним на *хамалин*, докато *носител* рядко се съчетава с конкретни имена (*носител* на идеи, *носител* на езика). Наред с тези домашни съществителни, през руски или непосредствено нахлуват и много заемки от западните езици, в които *nomina agentis* се оформят с чуждоезични наставки: *–ор* (*гравьор, позьор, треньор*), *–атор* (*сепаратор, модератор, фалиификатор*), и др.

Старобългарските сегашни деятелни причастия на *–ѡшт / –ѡшт* в новобългарски се трансформират в деепричастия, които имат различен облик по диалекти. Васил Друмев използва формите на *–ици* и на *–ициц*, характерни за родния му шуменски говор: *влизат, бияциц се; втурват се, бягаици* (Тотоманова, Деепричастия: 31) С тези форми генетично са свързани отглаголните наречия от типа *мълчешком, мълчешката* и пр. В книжовния език обаче надделяват югозападните форми на *–айки, –ейки* (*имайки, бидейки*). От църковнославянски деятелните причастия са възприети наново в книжовния език, но в новобългарски те вече се образуват от имперфектната основа на *–а* или *–е*: *имах – имащ, знаех – знаещ*. Директно от църковнославянски и руски са заети и прилагателни, които по произход са причастия, и те се различават по основата си от същинските причастия, ср. *можещ – могъщ, учещ – учащ, сведущ, подходящ*, субстантивираното *ъглополовяща* и пр. Като цяло причастията са характерни за писмения език, докато в разговорната реч те се заменят с алтернативни конструкции, ср. *Който пее* (вм. *пеещият*) *зло не мисли* – *Ние, можещите, водени от незнаещите, вършим невъзможното за благо на неблагодарните* (К. Иречек).

Чрез църковнославянски се активизира категорията на отглаголните прилагателни, които по произход са сегашни страдателни причастия: *преносим, съгваем, разполагам* и пр. Значенията на подобни прилагателни означават възможност или способност да се извърши действието по мотивиращата основа. Това е много продуктивна категория, от която на свой ред се образуват съществителни: *търпимост, непоносимост* и пр. Значенията на този вид отглаголни прилагателни много приличат на английските думи със суфикс *-able*, проникнали от латинските форми на *-abilis*: *replaceable* 'заменим, сменяем', *payable* 'платим', *portable* 'преносим', *solvable* 'решим', та до типично британското *unclubbable* 'неподходящ за клуб'. Така мъртвите езици, старобългарски и латински, получават нов живот чрез наследството си в съвременните европейски езици.

Старобългарското условно наклонение се образува чрез форми на спомагателния глагол *бѣти* (*бѣхъ, бѣ* и т.н.). В новобългарски този тип условно наклонение получава конкуренция – синтетичното условно наклонение, с форми като *търпявам, изядам* и под. Тези форми обаче освен чистото условно значение (*Без пари да ми го дават, пак не го зимвам!*) имат и други нюанси: на готовност за извършване на действието (*като му хвърли някоя и друга чаша, и баща си закаля*), способност да се извърши дадено действие (*с таквази чорба цял самун хляб изядам* – бай Ганьо). В съвременния език такива форми вече са редки и звучат архаично. Един често цитиран пример за съвместна употреба на синтетични и аналитични форми са Вазовите стихове „*Да имах мощ, обрисвах ти калта / и в твоя чистий бляск те бих показал*“.

С условното наклонение се конкурира и бъдеще време в миналото. Значението на условно наклонение се свързва предимно със сложни изречения с подчинено условно: „*Щях да дойда, ако ме беше поканил*“. В граматиките на другите балкански езици, румънски и гръцки, бъдеще в миналото се третира като условно наклонение (Асенова 1989). В славянските езици, в руски и църковнославянски, условното наклонение няма подобни конкурентни форми. Доколкото църковнославянското влияние прониква по писмен път, между употребата на условно наклонение и бъдеще в миналото в съвременния език се набелязва известна стилистична диференциация: бъдеще в миналото се използва неутрално и в разговорния език, докато в писмения език и в „културната“ градска реч условно наклонение е по-често срещано. За подобна стилистична диференциация допринася и употребата на условно наклонение за изразяване на учтива молба, приета в изискания стил: *Бих ли могъл да Ви помоля да ми подадете палтото?*

Сложните думи в разговорния език са редки. Има дума *самодива*, но растението е *сама китка*. Думи като *самовлюбен, самокритика, себеотрицание* са характерни за писмения език. В това пак личи старобългарската традиция, наложена от Кирил и Методий. За гръцкия език сложните думи са характерни още от времената на Омир: Ахил е бързоног (*ποδ-ἄρκης*), Хера е волоока (*βο-ῶπις*), и т.н. В съвременния гръцки те също са широко разпространени:

спаначната супа е *спанакосупа*, покривката за маса е *трапезомандило*, а Червената шапчица е *Кокиноскуфица*. Характерно е, че при преименуването на българските селища в Гърция те често придобиват облика на сложни думи: село Черешница става Поликерасо, *многочерешница*, а Дупяк, чисто име идва от двете пещери наоколо, става Диспилио – *двупещерско*. В преводите си Кирил и Методий създават по гръцки образец редица сложни думи, които стават неотменима принадлежност и на църковнославянския: Богородица *Троеручица*, *равноапостолни* братя (т.е. равни на апостолите), *неръкотворния* убрус Христов... От църковнославянски моделът на сложните думи се закрепва в руски и български, и сега те са твърде характерни за книжния стил: *телодвижение*, *човекоден*, *пътникопоток*.

Старобългарското наследство е оказвало влияние и върху други книжовни традиции. Григорий Цамблак, митрополит Литовски и Киевски, въвежда в употреба в Киевската митрополия т.нар. български распев и ръкописите от Търновската книжовна школа. Формирането на западноруския книжовен език се осъществява под силно българско влияние. Но през 1696 г. генералната конфедерация на съсловията отменя използването на този език в нови документи и вместо него започва да се използва полски. През XVIII в. украинският книжовен език възниква въз основа на малоруските народни говори, като поема и мощна струя полски заемки. До XIX в. сърбите използват славено-сръбски език, който по същество е сърбизиран църковнославянски. През 1850 г. между сърбите и хърватите е сключен Виенският книжовен договор, в резултат на което тази традиция рязко прекъсва. За разлика от новобългарски, който поема елементи от различни диалекти, сърбохърватският взима за база само един – родния на Вук Караджич източнохерцеговински щокавски говор. Това се оказва проблем за хърватите, значителна част от които са носители на некодифицираните регионални чакавски и кайкавски езици. По същество голямата част от хърватите са принудени да станат билингви (Тяпко 2006). В кайкавския Загреб стриктното спазване на книжовните норми се асоциира с провинциален акцент, защото новощокавските говори са отдалечени от столицата. Така или иначе, български и руски остават единствените продължители на кирило-методиевската традиция.

Руското влияние в български продължава до най-ново време. След 1944 г. български и руски се сближават и правописно. В т.нар. отечественофронтowski правопис се премахват последните специфични български букви *ѣ*, *ж*, и *ѡ*. По същото време от македонски се изхвърля буквата *Љ*, защото „мириса многу на бугарски“. За разлика от другите езици, използващи кирилица – сръбски, македонски, украински и белоруски – в българската азбука не остават букви, които да се различават от руските. В наши дни това създава проблеми в интернет. В стремежа си да цензурират кремълската пропаганда, автоматизирани компютърни програми понякога филтрират и български текстове, защото не ги отличават от руските.

През периода на социализма връзките със Съветския съюз се задълбочават, което води до навлизане на нови русизми. Думата *фабрика*, известна още от времената на Добри Желязков, често се заменя със *завод* или *предприятие*. *Юзините* стават *электроцентрали*, а *индустрията* – *промишленост* (рус. *промысел* ‘поминък’). В професионалните жаргони започват да се употребяват русизми като *оперативка*, *летучка*, *петминутка*, *планьорка*. Служебното пътуване се определя като *командировка* – понятие, възникнало през епохата на Петър I от немското *kommandieren* ‘изпращам някого с поръчение’.

Руското влияние в български нагледно си личи при сравнение с македонската езикова норма, върху която руският е въздействал значително по-малко. През Възраждането книжовници от македонски произход като Григор Пърличев, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Константин Миладинов, Партий Зograфски, Райко Жинзифов използват и черти от македонските диалекти, но пишат на архаичния новобългарски, който се използва през XIX в. Използваният в началото на XX в. правопис съвпада с Дриновския, но в съвременна Република Северна Македония се нарича Илинденски. Оттогава в македонската езикова норма са останали заемки, навлезли с непроменената русифицирана фонетика на църковнославянския: *суд*, *всушност*, *судбина*. Оттогава македонски споделя с книжовния български и такива неологизми като *весник*, *стисание*, *часовник*, съответстващи на сръбските *новине*, *часотис*, *сат*.

Българският „Закон за устройството на съдилищата в България“ от 1880 г. е съставен по образец на руските устави от 1864 г. и в съдебната ни терминология преобладават русизми, непознати в Македония: *подсъдим*, рус. *подсудимый* – обвинен; *престъпник*, рус. *преступник* – злочинец, криминалец; *потърпевш* (рус. *потерпевший*) – оштетено лице; *ищец*, рус. *истец* – жалител; *свидетел*, рус. *свидетель* – сведок, заподозрян, рус. *подозреваемый* – осомничен. Ако на книжовен български законът се *нарушава* (рус. *нарушать*), на македонски се *кърши*.

От 1912 до 1941 г. обучението във Вардарска Македония се води на сръбски език. В езика навлизат сръбизми: *одлука* – бълг. и рус. *решение*; *основачки* – бълг. *учредителен*, рус. *учредительный*; *состанок* – бълг. *среща*, рус. *встреча*; *срекен* – бълг. *щастлив* на смяна на по-старото *честит*, рус. *счастливый*; *подрачје* – бълг. и рус. *район*, *област*/ъ/. След 1945 г., когато в училищата се въвежда македонски език, се активизират и домашни думи: *речиси* – бълг. и рус. *почти*; *споредувам* – бълг. *сравнявам*, рус. *сравнивать*, архаично *барабара*; *двоумење* – бълг. и рус. *колебание*; *пронајдок* – бълг. и рус. *изобретение*; *поранешен* – бълг. *бивш*, рус. *бывший*; *недоразбирање* – бълг. и рус. *недоразумение*; *одбивам* – бълг. *отказвам*, рус. *отказывать*.

Русизмите често са възприемани безкритично. Например в ранния български език думата *спор* има само значението ‘изобилие, берекет’ (*наспорил господ*), но под руско влияние се използва вместо *претирня* или *диспут*. Както изтъква Иван Богоров, „най-злото е, че тии (русите) ако и да не налитат тол-

кова на нас, ний сами, без да са усетим, слугуваме на панруската им мисъл, и са затичае да правим писмовният наш език Руско-Български, та им ставаме слепи подлизурки без да щем“. Самият Иван Богоров е учил в Ришельовския лицей в Одеса и знае отлично руски. Но освен това той е пътувал на много места из България, живял е в Цариград, Букурещ, Лайпциг и Париж и има тънък езиков усет. Той е първият български книжовник, който придава български фонетичен облик на руските и църковнославянските заемки – *български* вм. *болгарский*, *бъден* вм. *будущий*, *ред* вм. *ряд*, *тъкмо* вм. *только* и пр. Той събира думи от живите народни говори и ги внедрява в писмения език. Именно Богоров изнамира думата *смет* като български еквивалент на *боклук*. Благодарение на него в книжовния ни език навлизат *печалба* и *загуба*, *забележка* вм. *примечание*, *непрекъснат* вм. *непреривен*, *заможен* вм. *состоятелен*, *молба* вм. *прошение* и много други. Други думи нямат такъв успех: *пръз* (рамка), *щица* (летва), *заякнат* (укрепен), *раздалеч* (разстояние). Неологизмът *електрически бързей* не издържа конкуренцията с русизма *ток*.

Ако руският език преобладава в канцелариите и войската, определено има една област, в която той не е водещ. Това е образованието. Начело на просветния отдел стои Марин Дринов. След защитата на докторската си дисертация „Южные славяне и Византия в X веке“ в Харковския университет, той става първият българин – професор. Целият живот на Марин Дринов е посветен на издигане на образователно ниво на нашия народ. Той е един от основателите на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г. Дружеството си поставя за цел „усъвършенстването на българския език, на българската история и на нашата словесност“. Руският език, официален за административните учреждения, в училище е само един от предметите, и то не навсякъде. За разлика от всички други отдели, където е пълно с руски чиновници, в просветата няма руснаци. В училищата няма и руски учители. Русия сама изпитва нужда от подготвени специалисти и ги изписва от Франция и Германия.

За разлика от Русия, където образованието не е задължително, Търновската конституция постановява, че „първоначалното учение е безплатно и задължително за всичките поданици на Българското Княжество“. Холандският славист Николас ван Вейк, посетил България през 1914 г., пише: „Най-важният фактор в просъществуването на българския народ е училището; в никоя друга страна училището не заема такова почетно място“. През 1911 г., вече 37% от новобранците в армията са грамотни – ниво, което е най-високо на Балканите, по-високо от Италия, и доближава това на Австро-Унгария (Петров 2014). С разширяване на базата на учениците в образованието настава глад за кадри. Този проблем се решава, като за учители се канят чужденци, особено по специалните предмети – физика, химия, биология. Основната маса преподаватели идва от Австро-Унгария, като сред тях преобладават чехите. Чехът Константин Иречек е поканен дори за министър на просветата.

През XIX в. Чехия преживява период на национално възраждане. Една от задачите на този период е издигане на чешкия език до равнището на език на науката. Чешката научна номенклатура претърпява своеобразно историческо развитие, свързано с имената на натуралистите Карел Славой Амерлинг и Ян Сватоплук Пресл. Те изковават редица чешки неологизми в областта на химията, минералогията, зоологията и ботаниката.

Под влиянието на тези тенденции попада Михалаки Георгиев, който е завършил Земеделското училище в град Табор. Особеността на училището била, че то е първото подобно училище в Австрия, чийто език на обучение е чешки. В него учат не само чехи, но и поляци, сърби, българи. В някои години чешките студенти представляват само 60% от студентите. През 1880 г. Михалаки Георгиев става учител по зоология, ботаника, химия и физика в Ломската гимназия. Там той написва първото учебно помагало по ботаника у нас – „Учебник по ботаниката за средните учебни заведения в България“. Вдъхновен от чешкия пример, Михалаки Георгиев създава оригинална българска ботаническа терминология, която се използва и до днес. Зоологическата номенклатура също се обогатява с български термини: *бозайници* вм. *млекопитаещи*, *мекотели* вм. *молюски*, рептилиите и амфибиите стават *влечуги* и *земноводни*. Руските термини *растение*, *насекомо*, *животно* се налагат над народно-разговорните форми *билка*, *буболечка*, *животина*. За съществуването на последната дума напомня само умалителното *животинка*.

Френският език в България има солидни позиции още от турско време. Френското културно влияние в Османската империя се осъществява преди всичко чрез разпространението на френския език. Както свидетелства Симеон Радев в „Спомените“ си, „Турците, лъхнати от европейската цивилизация, не знаеха друг чужд език освен френския. Френската образователна система се представляваше като най-подходяща. Когато се създаде медицинското училище в Цариград, професорите бидоха повикани от Франция и преподаванията ставаха отначало на френски език. Трябваше по-късно един българин, д-р Стамболски, да преведе термините на анатомията на турски. Прочутите реформатори на Турция Фуад паша и Али паша сметнаха, че за напредъка на турската просвета е необходимо участието на французи и в средното образование“ (Радев 1994). Франкофони са възпитаниците на Галатасарайския лицей Тодор Каблешков, Константин Величков, Стоян Михайловски и Симеон Радев. В католическия колеж в Бебек, който завършва Драган Цанков, обучението също е на френски. Преди Освобождението преводите на френски учебници са двойно повече от руските, а след Освобождението продължава тенденцията да се прибягва преди всичко до френски източници за българските училища (Генчев 1979).

Френският език става белег за принадлежност към европейската култура. Старите етикетни формули като *жив да си*, *дал бог добро*, *сполай ти* се асоциират с традиционната народна култура. В града стават модни изра-

зите *мерси* и *пардон*, като еквивалент на *s'il vous plaît* се налага ако обичате. Вместо по-старото обръщение *Ваша милост*, възникнало под румънско влияние (*Dumnea voastra*), учтиво става обръщението на *Вие*, прието във френски и руски. Градският етикет изисква също като на френски в учтивата молба да се използва условно наклонение (*Бихте ли затворили вратата?*, ср. *Pourriez-vous fermer la porte s'il vous plaît ?*). Френското влияние се проявява и в буквални преводи от типа на *неразположен* в значение 'малко болен' (фр. *indisposé*).

Ако френското влияние се осъществява предимно по книжен път, в архитектурата, индустрията, битовата култура най-силно е влиянието на Виена. Променят се облеклото, декорациите, обзавеждането, техниката, кухнята.

Старото занаятчийско производство е обслужвало предимно вътрешните пазари на Османската империя. Съответно занаятчийската терминология е преизпълнена с турцизми. Например в сливенското *тюфеххане* (оръжейна работилница) се използва *чатал тюрписи* (чаталеста пила) и други видове пилички – *джерп* – плоски, *сачан тюрпия* – кръгли, *юч кюшелия* – триъгълни. Ключът за завинтване е *куйрук демири*.

Новите занаятчийски и технически умения навлизат в България по различни пътища: заселване на майстори чужденци в някои от големите градове, донасяне на модели и образци от завръщащи се от Европа търговци и студенти, изпращане на калфи и чираци зад граница за усвояване на нови професии и умения. Например габровският майстор Стефан Султанов изучава в продължение на две години сапунарство в Прага. Австрийски инженери и архитекти се установяват предимно в столицата. На сегашния площад „Възраждане“ в София Артур Вайс прави известната Вайсова воденица, задвижвана и с вода, и с парен двигател. При суша воденичните камъни се въртят от парата.

В Австро-Унгария има осем висши технически училища. Четири от тях са в Бохемия, в Прага и Бърно има по един немски и един чешки институт, другите се намират във Виена, Будапеща, Грац и Лемберг (Лвов). Повечето българи следват в институтите с преподаване на немски език. След провъзгласяването на Фердинанд Сакс-Кобургготски за български монарх културните връзки с Австрия се задълбочават. На мода излизат виенски столове, виенско кафе, виенски кифли и пр.

В производството *маткапът* и *бургията* отстъпват място на *бормашина* и *дрелката*, *бурмите* стават *винтове* и *болтове*. В техниката трайно навлизат немски термини: *багер*, *баласт*, *винервайс*, *винкел*, *гланц*, *гласпапир*, *грунд*, *клема*, *куплунг*, *луфт*, *трегер*, *шалтер*, *шлайфгане*, *шлага*, *шлаух*, *шнур*, *щекер*, *фасонка* (<*Fassung*). В облеклото се появяват *яке*, *винत्याга* (*Windjacke*), *аницуг*, шивачките използват *илиц*. Наред с традиционните суджуци и наденички се появяват *шунка* (*Schinken*), *кренвирши* (*Krenwürstchen* – наденичка с хрян), *лебервурст*, *леберкез*, *дебърцини* (унг. *Debreceni kolbasz*). От виенската кухня са засти *шницел*, *щрудел*, *кифла* (*Kipferl*). Появява се нов отрасъл – пи-

воварството, който идва заедно с немската дума *бира* (в повечето славянски езици се задържа думата *пиво*). Също от Австрия и Германия идват и сладникавите пощенски картички, обозначаваани с немската дума *Kitsch* (мацаница, мазало).

Понякога немските изрази се превеждат буквално. *Verfeinert* се калкира като *префинен*, а *Ausflug* като *излет*. Под влияние на немски език в българското глаголно словообразуване се активизира суфиксът *-ира*, в глаголи като *продуцирам*, *електризирам* и др. Понеже в тези глаголи формите за свършен и несвършен вид са еднакви, в разговорната реч се наблюдава тенденция несвършеният вид да се маркира допълнително с отделен суфикс, напр. *гримирвам се*. Такива форми се смятат за ненормативни.

Въпреки културното влияние, немският език е сравнително слабо разпространен в България. Остава навикът непознатите немски думи да се произнасят „като турски“, с ударение на последната сричка – *бирхалё*, *шмеркезё* от *Bierhalle* и *Schmierkäse*.

През XX в. се засилва влиянието на английския език. В началото на века Лондон става столица на мъжката мода. Английските платове *туид* и *габардин* изместват *абата* и *шаяка*. Мъжете започват да носят *тренчкот*, непромокаеми шлифери *макинтош*, *редингот*. Във висшите кръгове става модерен спортният стил, разпространяват се *пуловери* и къси панталони, наричани *шорти*. *Фракът* и *смокингът* са с изрязани поли отпред, за да могат да се носят и при езда, но това невинаги е срещало разбиране. Турските депутати в Народното събрание ги наричат подигравателно *гьот пердеси* – покривало за задника.

Срещу модернизацията се опълчват през 20-те и 30-те години и някои среди в САЩ. Това е така нареченият период на Jazz Age, характерен не само с разпространение на джазовата музика, но и с либерализация на нравите. Традиционалистите смятат, че импровизираните ритми на джаза водят до морален упадък. Жените започват да носят „предизвикателни“ дрехи, да ходят с къси коси, да пушат, да поддържат лекомислени връзки. Този тип жени в България са наричани *зози*, а екстравагантните младежи – *суингове*. Те танцуват *чарлстон* и носят *чатануги* – сака с е къси ръкави и без ревери, добили името си по песента „Чатануга-чучу“.

През втората половина на XX в. влиянието на английския език става още по-осезателно. Английският става език на глобализацията. Английски термини нахлуват в музиката (*биг бенд*, *дръм-енд-бейс*), бизнеса (*мениджмънт*, *стартъп*), политиката (*импийчмънт*, *флашмоб*), маркетинга и рекламата (*семплинг*, *праймтайм*), компютърните технологии (*софтуер*, *бъг*, *смартфон*).

Освен огромния поток думи, английското влияние води до промяна в значението и употребата на по-стара лексика. *Експертиза* би трябвало да означава някаква оценка от разследване, давана от експерти, но вече се използва вместо *опит*, *квалификация* или *компетентност*. Все по-често се казва „за

мен е *привилегия*“ вместо „за мен е *чест*“; за удостоверяване на привилегиите е нужен специален документ, докато честта е вътрешно чувство. *Секси* може да не описва само чувства, породени от либидото, а *привлекателност* въобще – „тази кола е много *секси*“.

Както и в предишни периоди в езиковата ни история, активното ползване на чужд език се проявява по многобройни начини – преки заемки, калки и прояви на езикова интерференция.

Обобщение

Южните славяни се заселват в земите на Римската империя. Много народи, които са живели преди тях из тези места – илири, траки, готи – са били претопени. Такава е съдбата и на славяните в Мала Азия и Пелопонес. Но създаването на Българската държава през VII в. консолидира славянските племена в източната част на Балканския полуостров и им създава чувство за общност, която противостои на византийската. В процеса на съвместно съжителство прабългарите, които дават името на новата етническа общност, усвояват езика на славяните.

Създателите на славянската писменост Кирил и Методий действат в епоха, когато международното влияние на Византия е разклатено. Първата важна дипломатическа мисия на Константин-Кирил е пътуването му до Багдад по времето на халифа ал-Муттавакил. Следват мисията при хазарите през 860 г., при аланите през 861 г. и ключовата за славяните Великоморавска мисия. Моравските и панонските славяни получават писменост на собствен език. Дейността на Кирил и Методий свидетелства, че те обслужват интересите на византийската дипломация. Но обективно от това има полза целият славянски свят.

Славянският език на Кирил и Методий е литературно обработена форма на родния им солунски говор. Думите, които не достигат в разговорния език, или се заемат от гръцки, или се пресъздават със славянски елементи по гръцки образец. Под влияние на по-древната гръцка традиция разговорният солунски говор става книжовен език. Но именно в България този език се развива и процъфтява. По-късно той става книжовен език на цялото славянство и по тази причина до късно се нарича *ѡзѡкъ словѣнскѡ*. При все това този език носи специфичните характеристики на българските говори, затова го наричаме *старобългарски*. Старобългарският език съдържа и пласт културни заемки от езика на прабългарите, които вече са станали общославянски, и най-яркият пример от този пласт е думата *книга*.

През цялата си история българският език е бил в контакт с гръцкия. Непосредственото влияние на гръцки е отразено чрез живото новогръцко произношение, което е чувано от носителите на езика. Освен това през по-ново време през западните езици навлиза и културна лексика от гръцки произход

в еразмовото ѝ произношение. В Европа то е въведено в началото на XVI в. и отразява старогръцкия изговор, както е звучал през Античността. Така в български се настаняват и двата типа изговор:

гръцки корен	контактна заемка	книжна заемка
βασιλεύς	василевс	базилика
διδάσκω ‘обучавам’	даскал < διδάσκαλος	дидактика
ελλείψεις	липса	елипса
Ἡρακλῆς	Ираклий	Херакъл
μόλυβδος ‘олово’	молив	молибден
οἶκος ‘дом’	икономисвам	екология
Ὀμηρος	Омир	хомерически смях
παιδεύω ‘възпитавам, уча’	изпедепсам ‘усъвършенствам’	пропедевтика
πράξις ‘действие’	изпраксан ‘опитен’	практика
παναγυρίς ‘всеобщо събиране; слово пред събрание’	панаир	панагерик
σῆμα ‘знак’	шамандура < σημαδοῦρα	семантика

Старобългарският език се опира на говорите на българските славяни – солунски, преславски и охридски. Българският става и втори език за всичките етноси в разноплеменната българска държава – албанци, власи, печенези, кумани. Той е напълно жив и разговорен език, който непрекъснато се развива. В резултат на това развитие към XII в. в езика вече са настанали такива промени на фонетично и морфологично равнище, че тази фаза се определя като среднобългарски език.

През среднобългарския период разговорната реч и писменият език са доста различни. Разговорните особености се промъкват в книжовността като случайни небрежности, и то предимно в текстове, които не са свързани с църковната традиция. Писменият език на Търновската книжовна школа е изкуствено архаизиран и отдалечен от народния говор. Но именно този език оказва силно влияние на книжовността в руските княжества, където възникват московска и западноруска редакция на езика, във Влашко и Молдова в езика на влахо-българските грамоти, както и в Сърбия. Макар да се създават оригинални произведения, значителна част от дейността на търновските книжовници се състои от преводи, преписи и сборници с компилации. Може би поради тази причина Ресавската книжовна школа, възникнала с дейното участие на Константин Костенечки и Григорий Цамблак, в Югославия обраства с отрицателни конотации: „Данас се поjam „ресавска школа“ користи да опише оне који краду интелектуалну својину, преписују од других, плагирају“ (Корач 2017).

България е разположена изцяло върху земите, които е владяла Римската империя. Тракия, която до късно остава римска, в народа носи названието Ро-

маня. Късният латински език и неговите потомци, източнороманските езици, са част от езиковата ситуация в средновековна България. Латинският влияние върху български и опосредствано, чрез книжните заемки. И тук, подобно на гръцки, има контактни и книжни заемки:

латински корен	контактна заемка	книжна заемка
acetum	оцет	ацетон
balneum	баня	балнеология
Caesar	цар	цезарово сечение
carne 'плът, месо'	карначе	инкарнация
claudere 'затварям'	клизура	клауза
comitem 'спътник, съратник [на вожд]'	кмет	комитет
communio 'споделяне, съпричастност'	комка	комуникация
furca 'разклонен прът'	хурка	бифуркация, фуркет
mensa	маса	менза 'студентски стол'

След загубата на суверенитета на България в края на XIV в. в книжовността настанва упадък. Консервативната писмена традиция вече престава да съдържа развитието на естествените процеси в живия език и той започва да се променя с ускорени темпове.

Засилва се влиянието на турския език. Но взаимодействието с турски почти не повлиява върху граматичните особености на българския. Турското влияние се чувства в лексиката и донякъде в словообразуването. Турцизмите са прониквали не по книжен път, а чрез непосредствено общуване и до сега са осезаема част от разговорната реч. Спонтанният характер на устната реч често я прави емоционално-експресивна и много турцизми имат такъв характер. Емоционалната окраска се наслажда върху лексикалното значение на думите, макар да не се свежда до него: денотативното значение се усложнява с конотации. Така в български се развива богатата синонимия, в която неутралната лексика получава експресивни съответки: *сляп* – *къорав*, *удоволствие* – *кеф*, *сводник* – *пезевенк*, *умря* – *гибердяса*, *подлизурко* – *мекере*.

Чрез турски проникват и редица думи от персийски и арабски произход. Арабски е оказвал влияние и върху европейските езици, чрез които също са заети някои думи. В български съществуват двойки от арабски думи, заети чрез различно посредничество: *sâfâr* 'пътуване, поход' – *сефеп-тас* 'походен съд за храна' и *сафари*, *al-mâlghâm* – *амалгама* и *мехлем*, *az-zahr* – *зар* за *игра* и *хазарт*.

През османския период пряката връзка със среднобългарския книжовен език се прекъсва, писмените текстове започват да носят белезите на чужди влияния: ресавската безюсова редакция и русифицирания църковнославянски език. Книжнината почти не отразява процесите, които се развиват в разговорния език на българите. А именно през този период новобългарският език придобива най-характерните си черти.

Именното склонение изчезва. Инфинитивът се заменя с да-конструкции. Развива се постпозитивен определителен член. Аналогични процеси протичат и в другите балкански езици – румънски, албански и гръцки – но в български те са развити най-пълно. В другите балкански езици са запазени падежни форми, а сливането на родителен и дателен падеж е общобалканска черта. Падежи се запазват в местоименията и за балканските езици е характерна местоименната реприза: дублиране на допълнението с лично местоимение, напр. *Агнето го изяде вълкът*. Тази техника разграничава допълнението от подлога и е характерна и за други езици, в които разликата между именителен и винителен падеж е загубена, напр. испански: *A mis invitados siempre les ofrezco café* – *На гостите ми винаги им предлагам кафе*.

Преходът от синтетизъм към аналитизъм се извършва постепенно и в съвременния език има следи от по-стари състояния. Падежни форми могат да се открият във фолклора: *Добра коня с краком тропа, с ноздром диша, ек задава*. Много наречия по произход представляват застинали падежни форми: винителни – *зимъс* (< **з н м ж с ъ**), *лятос*, родителни – *отръки*, *отглади*, локативни – *вкъщи*, *зиме*, *лете*, *горе*, *долу*, творителни – *колчем* ‘колкото пъти’, *щом*, *денем*, *нощем*. Окончанието за творителен падеж става формален белег за наречие, разграничавайки го от други части на речта: *първо* числително – *първом* ‘най-напред’, *тихо* – *тихом*. Процесът обхваща и чуждици – *зорлем*, *сабахлем*. В съвременния език този словообразователен модел вече е непродуктивен.

През XVII–XVIII в. започват да се появяват текстове на новобългарски език. Те носят белезите на регионалния говор, който авторът е познавал. Зараждането на национална буржоазия поставя пред образованието по-високи изисквания, които първоначално удовлетворяват гръцките училища. От тази епоха на елинска образованост в езика остават редица термини, свързани с учението: *даскал*, *школо*, *тинакида* ‘плочка за писане’, *тетрадка*, *молив*. По-късно се появяват и български светски училища. През XIX в. възникват нови просветни центрове – читалищата. Появява се българска преса. Основната част от свободния български печат се издава в средите на емигрантите, най-вече в Румъния. И тъй като повечето от българските емигранти произлизат от икономически активните области из Централния Балкан, по естествен начин балканските диалекти стават основа на новобългарския книжовен език.

До XVIII в. европейските езици не влагат етнически смисъл в понятието „нация“. Когато казват например, че в полската държава кралят се избира от полската нация, не става дума за етнически поляци. В случая това е шляхтата, която има право да избира краля. Тоест нацията се разбира като политическа корпорация. Но Френската революция провъзгласява, че всички, които по-рано са били поданици на френския крал, стават френски граждани, т.е. вече са част от френската нация. Това ново, етническо разбиране на нацията лежи в основата на съвременните концепции за нация и съответно национален език.

През XVIII–XIX в. сред балканските народи се развива чувство за национална идентичност. Румънците свързват произхода си с древните римляни и заменят кирилицата с латиница. Езикът им се прочиства от неромански елементи. Според изследването на Мариус Сала върху 2581 думи от съвременния език, латинските елементи в румънски език сега са 71,66%, като по-малко от една трета са пряко наследени от латински. Френските заемки са 22,12 %, италианските – 3,95 %, а книжните латинизми са 15,26 % (Marius Sala et all. 1988). Гърците изчистват езика си, като възраждат стария език и го издигат до ранг на книжовен. Сърбите се договарят с хърватите католици за общ книжовен език и се отказват от славено-сръбския, който се асоциира с православието. Сърбохърватският книжовен език се изгражда наново въз основа на щокавските диалекти в Източна Херцеговина. В България няма пречки от конфесионално естество. Нещо повече, на църковнославянския език се гледа като на „свой“, като издънка на старобългарския. Именно по тази причина многобройните турцизми и други заемки се заменят с думи от църковнославянски и руски произход. Стопанските и културните връзки с европейските страни отварят вратите на френско, немско и английско влияние, най-вече в лексиката.

Генеалогично българският език е славянски. Славянски е не само основният речников фонд, но и мощен пласт от културна лексика. В граматиката българският наследява от праславянски системата от три рода в имената, свършен и несвършен вид на глагола и редица други. Но в процеса на развитието българската граматика се преструктурира. От предимно флективен език българският се превръща в преобладаващо аналитичен. В типологично отношение той става член на балканския езиков съюз, при това в него балканските процеси са развити най-пълно.

За Източните Балкани, където е разположена България, е характерно едно изключително стратегическо кръстопътно положение. Френският учен Жан-Люк Гуатели остроумно го уподобява на „коридор с четири врати“.

Първата врата е Босфорът, който през последната ледникова епоха е бил суша. Това е портата, през която най-вероятно съвременните хора са проникнали в Европа. Оттам е навлязъл неолитът, за да се разпространи по-нататък в Европа. През тази порта са минали фригийците от балканската си родина, за да се преселят в Азия и да се влеят по-късно в състава на арменския народ, оттам е минал Дарий в похода си към войнствените скити и е покорил тракийските земи, оттам минава и Александър Велики, за да покори на свой ред Персия.

Втората порта е Добруджа – път към огромните евразийски степи, които се простират чак до Китай. Оттам вероятно са дошли първите индоевропейци,

а по-късно идват на многобройни последователни вълни други степни народи – прабългари, печенези, кумани, татари. При Железните врата на Дунава е най-лесният път на северозапад, защото се избягват трудните за преодоляване планини – Карпатите и Алпите. Най-накрая долината на река Сава през Сърбия води към Италия, избягвайки отново ледения капан на високите Алпи на север.

Вътрешнобалкански коридори, по които са се разпространявали хора и култури, са поречията на реките Вардар – Морава и Струма – Искър – Олт. По тези пътища слизат келти, готи, авари и славяни, тези реки очертават и основни етнографски области. Виа Егнация през Драч, Охрид и Беломорието и Диагоналния път Белград – Цариград, изградени от римляните, са основните пътни артерии, по които се разпространяват хора, стоки и идеи.

Почти всички народи, преминали през нашите земи, оставят в една или друга степен своя езиков отпечатък.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алисова и др. 1982: Алисова, Т. Б., Репина Т. А., Таривердиева М. А. *Введение в роман-скую филологию*. Москва, 1982.
- Асенова 1989: Асенова, П. Балканско езикознание. *Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София, 1989, с. 178.
- Бешевлиев 1981: Бешевлиев, В. *Прабългарски епиграфски паметници*. София, Издателство на Отечествения фронт, 1981.
- Венедиков 1979: Венедиков, И. *Военно и административно устройство на България през IX и X век*. София, 1979.
- Възрожденската интелигенция 1988: *Българската възрожденска интелигенция*. София, Д-р Петър Берон, 1988.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. Вс. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси, 1984
- Генчев 1979: Генчев, Н. *Франция в българското духовно възраждане*. София, Университетско издателство „Климент Охридски“, 1979.
- Георгиев 1977: Георгиев, В. *Траките и техният език*. БАН, 1977
- ГИБИ II: *Гръцки извори за българската история*, том II. БАН, 1958.
- Дыбо 2007: Дыбо, А.В. *Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период*. Москва, 2007.
- Златанов, Легурска 2018: Златанов, И., П. Легурска. Народите: амалгама от езици, гени и обичаи. – *Българска реч*, година XXIV, 2018, книга 1, 79–85.
- Клари 2007: Клари, Р. дьо. *Завоюването на Константинопол 1204 година*. ИК „Европрес“, 2007.
- Корач 2017: Корач, Д. *Црногорска „ресавска школа“*, септембар 6, 2017 . Електронен адрес: <http://www.sedmica.me/crnogorska-resavska-skola/>
- Куркина 1992: Куркина, Л. В. *Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики*. Ljubljana, 1992.
- Кънчов 1996. Кънчов, В. *Македония. Етнография и статистика*. II фототипно изд. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 1996 (I изд. Българ. Книжовно Д-во, София, 1900).

- Легурска 2015: Легурска, П. Трудният пъзел на Балканите. – *Информатика, граматика, лексикография*. Сборник доклади и материали от заключителната конференция. София 2015, 149–163.
- Легурска 2018: Легурска-Златанова, П. Ролята на просветните институции за изграждане на национална идентичност. – В: *Сборник от научна конференция в памет на проф. д.ф.н. Благой Шклифов „Българският език – древен, съвременен, единен“*, София, Дио-Мира, 2018.
- ЛИБИ 1965: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, БАН, 1965.
- Македонска 1968: Македонска, Цв. Към въпроса за изграждането на фразеологичната система на българския книжовен език. – В: *Славистичен сборник*, 1968.
- Манчев 1982: Манчев, В. *Спомени. Дописки, писма*. Библиотека „Спомени“, София, Издателство на Отечественния Фронт, 1982.
- Манчев 2001: Манчев, Кр. *История на балканските народи*. Том 1. Електронен адрес: <https://chitanka.info/text/5818/32#textstart>
- Милетич 2003: Милетич, Л. *Разорението на тракийските българи през 1913 г.* Фототипно издание. София, „Български бестселър“, 2003.
- Митова-Джонова 1989: Митова-Джонова, Д. *Общонародното и регионалното в културно-историческо развитие на Дунавската равнина*. София, БАН, 1989.
- Мудрак 2005: Мудрак, О. А. Заметки о языке и культуре дунайских булгар. – *Аспекты компаративистики*, вып. 1, Москва, РПУ, 2005, 85 – 106 . Електронен адрес: <http://starling.rinet.ru/Texts/bulgar.pdf>
- Мутафчиева 1993: Мутафчиева, В. *Кърджалийско време*. София, Издателство на БАН, 1993.
- Николаев 1984: Николаев, С. Л. „Кавказоидные“ элементы палеобалканского субстрата. – В: *Античная балканистика*. Москва, 1984.
- Николаев 1985: Николаев, С. Л. Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом. – В: сб. *Древняя Анатолия*. М. 1985.
- Откупщиков 1986: Откупщиков, Ю. В. *Фрако-карийские изоглоссы – Балканы в контексте Средиземноморья. Проблемы реконструкции языка и культуры*. Москва, 1986, 171–173.
- Откупщиков 1988: Откупщиков, Ю. В. *Догреческий субстрат*. Ленинград, Издательство ЛГУ 1988.
- Панчева 2006: Панчева, Е. *Статистика на предикативността у Св. Патриарх Евтимий Търновски*. Дисертация на тема: *Фразата в житията и похвалните слова на Св. Патриарх Евтимий Търновски*. СУ, 2006.
- Петров 2014: Петров, Д. *Българското образование – поглед назад и напред*. Електронен адрес: <https://offnews.bg/analizi/balgarskoto-obrazovanie-pogled-nazad-i-napred-325835.html>
- Радев 1994: Радев, С. *Ранни спомени. В Галата-сарайския лицей*. София, 1994. Електронен адрес: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=101&WorkID=2395&Level=2>
- Радичева 2013: Радичева, М. *Значение на надежните грамми в старочешки в съпоставка със среднобългарски език*. СУ, 2013.
- Развитие етническото 1982: *Развитие етническото самосъзнание славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Москва, Наука, 1982.
- Ранузио 1604: Rannusio Paolo. *Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl'imperatori Comneni fatta da sig. venetiani et francesi l'anno 1204*. Publication date 1604. Book from the collections of National Central Library of Rome.

- Саенко 2015: Саенко, М. Н. История далматинского и балкано-романских языков с точки зрения лексикостатистики. – *Journal of Language Relationship*. Вопросы языкового родства, 13/4 (2015).
- Салгънджиев 1906: Салгънджиев, Ст. *Лични дѣла и спомени по възраждането на Солунските и Стърски Българи или 12-годишна жестока неравна борба съ гръцката пропаганда*. Пловдив, Печатница „Трудъ“ на П. Бѣловѣждовъ, 1906.
- Седов 2005: Седов, В. В. *Славяне. Историко-археологическое исследование*. Москва, Институт Археологии Российской Академии наук, Знак, 2005.
- Селищев 1931: Селищев, А. *Славянское население в Албании*. Издание Македонского Научного Института, София, 1931.
- Снегаров 1995: Снегаров, И. История на Охридската Архиепископия. Том 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. Второ издание. София, АИ „Проф. Марин Дринов“. Електронен адрес: http://www.promacedonia.org/is/is_2_8.html
- Сотирович 2014: Сотировић, В. Б. *О етничком идентитету Српскохрватског или Хрватскосрпског езика*. – из јужнословенске догађајнице: Збирка одабраних чланака, Вилнус: Штампарија Литванског едуколошког универзитета, „Едукологија“, 2014
- Старобългарски 1991: *Граматика на старобългарския език*. Институт за български език, 1991.
- Старостин 1988: Старостин, С. А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы. – *Древний Восток. Этнокультурные связи*. Т. XXX. Москва, 1988.
- Стойков 1963: Стойков, Ст. Основното диалектно деление на български език. – В: *Славянска филология*. Т. III. София, 1963.
- Стойков 2002: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. 4-то фототипно изд. София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Тодоров 2001: Тодоров, Г. Дълбокото възраждане на България – времето и делото на св. Пимен Зографски. – *Култура*, бр. 39 (2200), 9 ноември 2001.
- Толстой 1997: Толстой, Н. И. Славянская лексика в ареальном аспекте. – В: *Избранные труды*, т. I. Славянская лексикология и семасиология, 1997.
- Тотоманова 2009: Тотоманова, А.-М. *Среднобългарският вокализъм*. – В: <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/statii-dokladi-presentatii/srednobaigerskiyat-vokalizam>
- Тотоманова, Деепричастия: Анна-Мария Тотоманова. *Някои щрихи към развоја на деепричастията и отглаголните наречия*. – В <https://www.academia.edu/10644744>
- Трифонов 1940: Трифонов, Ю. Сръбско-българска безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни. – В: *Македонски преглед*, XII, 1940, кн. 2.
- Трубецкой 1927: Трубецкой, Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре. – В: сб. *К проблеме русского самопознания*, Париж, 1927.
- Тяпко 2006: Тяпко, Г. Г. Хорватское „триязычье“ в начале XXI в. – В: Г. Г. Тяпко. *Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы*. Кн. 2. Ин-т славяноведения РАН. Москва, Наука, 2006, 153–173.
- Фасмер 1964–1973: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I–IV. Москва, 1964–1973.
- Хониат 1835. *Nicetae Choniatae Historia*, Bonn, 1835.
- Цивьян 1990: Т. В. Цивьян. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва, Наука, 1990.

- Щепкин 1899: Щепкин, В. М. *Рассуждение о языке Саввиной книги*. С.-Петербург, 1899.
- Banac 1983: Banac, I. The Confessional „Rule“ and the Dubrovnik Exception: The Origins of the „Serb-Catholic“ Circle in Nineteenth-Century Dalmatia. – *Slavic Review*, Vol. 42, No. 3 (Autumn, 1983).
- Birnbaum 1970: Birnbaum, H. Four Approaches to Balto-Slavic. – In: *Donum Balticum*, 1970.
- Bratanić 1951: B. Bratanić. Uz problem doseljenja južnih Slavena – *Zbornik radova Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, s. 221–248.
- Casritiss 1972: Casritiss, H. *Die Okkupation Thrakiens durch die Perser und der Sturz des athenischen Tyrannen Hippias*. Chiron 2, 1–5.
- Connie Gelb: Do-Support: Historical Roots and Current Usages. {Available online <https://studylib.net/doc/13082307/do-support-historical-roots-and-current-usages-introduct...> }
- Encyclopædia Iranica. Commerce In the Achaemenid period – <http://www.iranicaonline.org/articles/commerce-ii>
- Faroghi et al. 1997: Faroghi, S., Br. McGowan, S. Pamuk. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Volume 2.
- Goedemans, Hulst 2013: Goedemans, R. & Hulst, H. van der. Weight-Sensitive Stress. – In: Dryer, M. S. & Haspelmath, M. (eds.) *The World Atlas of Language Structures*. Online. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. {Available online at <http://wals.info/chapter/15>}
- Graebner 1975: Michael David Graebner. *The role of the Slavs within the Byzantine Empire*, 500-1018. New Brunswick, New Jersey, 1975.
- Hallock 1978: Hallock, R.T. *Selected Fortification Texts*, Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran 8.
- Jakobson 1931: Jakobson, R. Über die phonologischen Sprachbünde. – In: *TCLP*, 4, 1931, 234–240. – Vide SW I, 6 (137–143).
- Jireček 2011: Jireček, K. *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911.
- Kushniarevich et al. 2015: Kushniarevich, A. et al. Genetic Heritage of the Balto-Slavic Speaking Populations: A Synthesis of Autosomal, Mitochondrial and Y-Chromosomal Data. – *PLoS ONE* 10(9): e0135820. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0135820>
- Lindstedt 2000: Lindstedt, J. Linguistic Balkanization: Contact-induced change by mutual reinforcement. – In: D. Gilbers, J. Nerbonne & J. Schaeken (eds), *Languages in Contact Studies in Slavic and General Linguistics*, vol. 28. Amsterdam & Atlanta.
- Madgearu 2016: Madgearu, A. *Defending the passes in the Haemus mountains. From clausura to kleisoura*. Călărași, 2016.
- Marius Sala et al. 1988: Sala, M. (coord), Bîrlădeanu, M., Iliescu, M., Macarie, L., Nichita, I., Ploae-Hanganu, M., Theban, M., Vintilă-Rădulescu, I. *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
- Merlini 2009: Merlini, M. *Neo-Neolithic Literacy in Southeastern Europe: an Inquiry into the Danube*, Biblioteca Brukenthal XXXIII.
- Miletič 1903: Miletič, L. *Das Ostbulgarische*. Wien, D. Holder, 1903.
- Murray 1884: Murray, J. *The Academy*. Alexander and Shephard. Page 68.
- Nutton 2004: Nutton, V. *Ancient Medicine*. London and New York, Routledge 2004.
- Pereltsvaig, A. Uzbek, “the penguin of Turkic languages”. 2011 {<http://www.languagesoftheworld.info/language-families/uzbek-the-penguin-of-turkic-languages.html>, Accessed on 2016-12-21}

- Royal Frankish Annals 1972: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories. – In: *Carolingian Chronicles*: (Translated by Bernhard Walter Scholz with Barbara Rogers). The University of Michigan Press 1972.
- Schramm 1997: Schramm, G. *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5–7. Jahrhunderts in Lichte der Namen und Wörter* R. Oldenbourg Verlag.
- Sherratt 1981: Sherratt, A. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. – *Pattern of the Past: The studies in honour of David Clark*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Turkic etymology: [http://starling.rinet.ru/Turkic etymology// *sıl / *sıl](http://starling.rinet.ru/Turkic-etymology//%2A%20s%20il%20/%2A%20s%20il%20/)
- Vasmer 1941: Vasmer, Max. *Die Slaven in Griechenland*. Verlag der Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1941.
- Zoltán 2013 : Zoltán, A. Славянские диалекты Карпатского бассейна во время прихода венгров (IX в.). – *Studia Slavica Hung*, 58/1 (2013), 209–218.

